Tartalom

XLIX. ÉVFOLYAM, 8. SZÁM

1995. AUGUSZTUS

HATÁR GYŐZŐ: A Gyomai Gyom 3
KALÁSZ MÁRTON: Szálláson (Homburg, Nyugtalanság Rastattban) 5
ÁGH ISTVÁN: Alma; Körte; Barack; Ringló 6
BÁLINT PÉTER: Egy musicus levele 8
GÉCZI JÁNOS: [ezer veszprémi naplemente] 26
SIMAI MIHÁLY: Vesztesek; sajgó álmodba át-; hol van már az a gyönyörű... 28

NÉZŐ

BEKE GYÖRGY: Két partján a sorsnak és az óceánnak (Beszélgetés Nagy Károly író, egyetemi tanárral) 30
SZABÓ JÓZSEF: A szlovákiai magyar nemzetrész szolgálatában (Két újabb kiadvány Zalabai Zsigmond összeállításában) 35

MŰVÉSZET

MAROSI ILDIKÓ: Adalékok a Szegedi Szabadtéri Játékok történetéhez (Bánffy Miklós és Janovics Jenő rendezései) 43

CZÍMER JÓZSEF: A színház és kritikája (Beszélgetés egy színész barátommal) 65
NAGY BÉLA: Színház és dramaturgia (Kiadatlan interjú Harag Györggyel) 78

DÁVID GYULA: ***Fájdalmas búcsú Páskándi Gézától*** 95

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

BERNÁTH CSABA rajza a 94. oldalon

HATÁR GYŐZŐ

A Gyomai Gyom

(az odavalósiaknak küldi, hálával és szeretettel,
1995. május havában – Gy. bácsi)

ki a Nemzet Kalapácsa?
maga szerencse-kovácsa!
ki a Helység Csalogánya?
vigye kőpart üsse kánya!
frissen szedett főtt csalmatok
nincsen hozzá bizalmatok?
hát e gyöngyöző? beléndek
(hogy a süly essen belétek:)
bölcs itóka – Őt idézi –
bájitalnak szókratészi

G a r a b o n c i á r i u s á r a
Gyomaendrőd ma nagyot igyon
ihol én ihol a Gyomai Gyom
ihol én ihol a Gyomai Gyom

felcsigázni ha ki beteg
nesztek szédítő pöfeteg
ne'tek gólyahír: másnapos
jánynak használ ha rátapos
ez a másik is mocsári:
szárazdajkát felcsinálni –
tópart nádi buzogánya:
ezzel ronthass a pogányra
agárkóró monyos kosbor:
mestert farag az inasból

G a r a b o n c i á r i u s á r a
Gyomaendrőd ma nagyot igyon
ihol én ihol a Gyomai Gyom
ihol én ihol a Gyomai Gyom

ha ki kertje úgy dézsmálta
jó komáknak kommendálta
úgy ismerte Ász Királyát
mint pákász a piócáját
szedret epret ringlót málnát
leszedte a kertész álmát
– fájáról lekiabálnád?
nyaka közé szedi lábát
s mint ki kegyes dolgot művel
iszkol nádi hegedűvel

G a r a b o n c i á r i u s á r a
Gyomaendrőd ma nagyot igyon
ihol én ihol a Gyomai Gyom
ihol én ihol a Gyomai Gyom

csupa paraj és kakastéj
környeskörül ez a kastély
arra fúj a táltorján is
lakjad-rakjad lelkemjános
városgazda keresztjánya
lebabázott a burjánba'
cickafarkkórónak zsenge
bojtorjánnak – kutyabenge
boroszlánszáj vérrokona
gizgaz gyimgyom sógor koma

G a r a b o n c i á r i u s á r a
Gyomaendrőd ma nagyot igyon
ihol én ihol a Gyomai Gyom
ihol én ihol a Gyomai Gyom

KALÁSZ MÁRTON

Szálláson

Homburg

az órás francia
sem csak átalkodott; a Lattner nyeregkészítő
család, való, nem látja elviselni
most már a hangszer áldatlanságát, éjszaka is
a hosszú kezek futását, ébren a hangokat
falsettben, s unos-untalan
utcán még gyötri a fület, csuknád-ütnéd az ablakot
aztán e csúf város ideszédül – a landgróf
ezen majd csak kétkedni nem tud
mert ez fönt lelke-szakadott bolond, ez itt fönt
ha tikkadna egy-egy pillanatra, vágja tovább
másnap a húrokat – aki fölad bármit, hogy megmutatná, holnap
vehetné adományba, a könyvtáros úr okkal sehonnét védhető
ami szerzett istenverése: majd vigyék el

Nyugtalanság Rastattban

a rossz idő, ennyi levertség
Sinclair a kongresszuson ül
más kávémérésekben őrli az időt
sétán, mint gyermeteg hangulatukban
parkfényből kapriolozó kutyák
novembert zölddé te szimatolod
holnap levél, mégse mehetsz anyádhoz
a rossz idő, ez az örök levertség
Sinclair éjszaka a politikát
őrli, tetszik is, nem is ennyi fiatal
szellem, a Sinclair bujtotta változatok
nem esik szó a frankfurti kudarcról
Sinclair félrenéz, ha előveszed
a kis Gontard Henri törődött levelét

Ágh István

Alma

mennyi
bazsarózsa
lepte el a fát
piros pünkösd óta
nem nyúlt ennyi láng
mintha görög kertben régi
jelenés kelne elszerette párisz
helenét mégis csöndbe békülnek az
istenek ekkora bőségből jut mindenkinek
ahány alma annyi legszebbnek való aki
megkóstolja csókra hajlandó a gyümölcs
oltó is róla
álmodik
eleven
halottá
fiatalodik

Körte

egyidős
a házzal
mint a kút
öreg túlélő
családtag jöttment
senkije bizarr folytonosság
gyökereivel megköti a portát ne
kószáljon el ki tudja hány tonna
gyümölcsöt nevelt majdnem
belerokkant aztán megpihent
néhány esztendőre megint
nekiáll szegény császár
körte fura Lear
király

Barack

miért állt
meg délben fölötte
a Nap időzni mért éppen
pírjában akart amíg a harangszó
el nem hallgatott megtántorodott
és majdnem leszakadt milyen
magra érett édesség lehet amit
még az ég is ennyire
szeret

Ringló

túl
világból
hajlik rám
e nyári ág
koronája
nélkül csüng
a semmiben
nem cibálja többé
szél villám
se vág bele
mint az égi fejsze
semmilyen
földi sérelem
nem éri
ezután egész
életemben
szüretelhetem

anyám
küldi véle
ringló mosolyát
valami bizalmas
üzenet lehet minden
szilvaszemben
mi van oda
át

BÁLINT PÉTER

Egy musicus levele

Alexander Horváthnak
a Literatúra-Facultás Professorának
Göttinga Városába

Kedves régi scholatársam és barátom,

Te – mint az idő közben újból peregrinussá visszavedlett Valentinustól és idesszüleid elmondásából is tudom –, igen magosra tötted becsvágyad mércéjét a göttingai universitason és szorgalmas munkálkodással, fólió-írással, textusértelmezéssel és artesról szóló opusculumaiddal szaporán haladsz is felfelé a tudomány grádicsain, minden bizonnyal boldog embernek is vallod magadat. Adj hálát mindenkoron Istennek, amiért buzgó segélyben részelteti törekvéseidet, mert bizony mi itten: Debreczen városában elmondhatjuk azt, hogy *önként tesszük magunkat boldogtalanná.** Elfogadjuk az újabb és újabb kálvini regulákat – melyek confirmálják a hitet, megtisztítják a morális életet, erősbítik a gyülekezeteket és feledtetik velünk a pápisták hatalméhségét és kegyetlenkedéseit –, ám gyökerénél sorvasztják el bizonyos mesterségek kifejlődését és talentummal bíró lelkek existentiáját: így a miénket is. Úgy tűnik, hiába jártuk meg zarándokútjainkat, hiába tökéletesítettük talentumunkat, s hiába vettük észbe egyes hírneves professorok tudását, sorvadásra ítéltettünk, mint amaz paralyzises gyermek, melyet valamely kór megtámadott. S hiába protestálnánk e fátum ellen, nem válhatunk mindannyian földön futóvá. Valentinussal ellentétben – akit megkeserített szülővárosának fogadtatása, a különb-különb megaláztatások garmadája, a provintiális szellemiség, mely planumait buzgón elutasította, és idesszüleinek idő előtti elhalálozása –, nekem az az opiniom, hogy ott kell helyt és őrt állanunk Urunk és Teremtőnk szolgálatjában, ahova Ő rendelt bennünket. Nehéz strázsa ez, de tartozunk ezzel mindama generatioknak, melyek utánunk jönnek. Az a reménység tölti bé szívemet, hogy az engedelmesség, a szolgálat meghozza gyümölcsét és elébb-utóbb megszabadulunk testi-lelki sarcolóinktól, a honi és idegen hatalmasságok által ránk hozott szolgaságunktól és üldöztetésünktől és akkor városunk is liberálisabb és toleránsabb lesz, mint mostan. Egyébként is, ha az ember nem vágyik többre, minthogy szerény talentuma szerént

* ...mi közönségesebb dolog, mint az, hogy a legboldogabb emberek önként lesznek boldogtalanokká, és hogy sokan maguk szereznek olly fájdalmakat maguknak, amellyek alatt keservesen nyögnek, és amellyekben siralmas fohászkodásokat bocsátanak a szent Istennek zsámolyához. Tekintsetek csak be azoknak a nyomorú ifjaknak laistromába, akik az ő henyélések, bujaságok miatt lettek a nyomorúságok kegyetlen áldozatjává s örökös martyrokká: majd megtapasztaljátok akkor, miképpen rohan az ember nyakra-főre a bajok forrására. Azt mondja egy régi bölcs, „nagy igazságtalanság, úgymond, hogy az ember lehet bűnös"; mert ha azelőtt az embert egynéhány esztendőkkel legjobb egészséggel bírt is, és vídámság ragyogott az ő orcáján s az öröm a vérrel együtt csergedezett az ő erében: de ugyancsak a fájdalmak nyilait hordozta testében és mikor ezek kiütnek, nincsen tagjában semmi épség, hanem megháborodván tagjai, nem nyughatik az ő előbbi bűnének miatta, és íme még az illyen ember panaszolkodik így: „estve siralom". (Cs. V. M. 18...)

bölcs megnyugvással pergesse le élte napjait, nem is botránkozik meg mindama alantas ármánykodásokon és gonosz emberi cselekedeteken, melyek vesztét okozzák. Ami ugyanis veszteség az egyik oldalon, nyereség lehet a másikon.

Én, aki megjártam a magam zarándoklatját és egynémely német fejedelem és ecclesia szolgálatjában nem kevés sikerrel mélyedtem el az egyházi és világi musicában, néhány esztendei idegenbéli kántorizálás és componálás után azt gondoltam, jobb énnékem immár hittestvéreim segedelmére lennem szülővárosunkban, mintsem otthontalanul bolyongani. Bár nevet és rangot szereztem musicus talentumommal, mégse hidd Amice, hogy felhőtlenül boldog voltam idegen fejedelmek és pispekek szolgálatjában, mert hiszen nekem még akkor is bizonyítanom kellett zsóltár-componálásban és harmóniumjátékban való jártasságomat, amikor már nem csengett ösmeretlenül a nevem. Ennek ellenére sem lehettem, egyetlen pillanatra sem, a magam ura, mert mindig mások megrendelésére és gyönyörűségére kellett serénykednem; előre kialkudott salariumomat csak akkor kaptam meg, ha az esperesnek vagy presbitereknek a kedélyére töttem játékommal. Paradox módon menél inkább iparkodtam, annál többet vártak tőlem, mondván: „ezért a tisztes salariumért angyali musicát várunk a musicus úrtól!" Hogy mit tartottak angyali musicának? Olyan új motetták és korálok, prelúdiumok és fúgák componálását, melyek elsápasztják a csuhaberciket, kiknek templomában bévett dolognak számított az orgonajáték. Egyszóval kinevezésemkor az ecclesia-elöljárók inkább musicusnak alkalmaztak, sem mint kántornak – hogy eleget tegyek a lutheránus hívek musica-igényének, melyre az Ágoston-rendiek szoktatták volt őket –, a szolgálatban mégsem vált el e két positió egymástól, minek következtében igencsak megterheltettem. Soha nem háborogtam a szolgálat ellen, mert wittenbergi stúdiumaim után, a német ecclesiákban alaposan begyakorolhattam a korális és menzurális zene reguláit, az egyik hexachordból a másikba való átallépés értelmezésének módozatait, a hymnusok, antifónák és cantus figurativusok előadását, hiszen itt nálunk az előéneklés és a kicsinyektől a nagyokig egyező zengéssel való, egy tactuson éneklés bévett a liturgiába. Ezen felül nagy gyönyörűséget talált lelkem a motetták és korálok componálásában, a nagy tömlőjű furulyákból és sok süvöltőjű fúvókákból szerkesztett orgonák több tónusú zengésében. Amíg az ember bírja lendülettel és nyughatatlan fantásiájában újabb és újabb dallamok fakadnak, s ugyanabból a munkálkodásból nyeri energiáját, ami el is csigázza physicai erejét (a componálásra gondolok), addig nincs is baj. A musica ugyanis a legnemesebb szolgálat az ecclesiában a hívek üdvösségére és Isten jelenlétének életessé tételére –, bár ezen opiniomat némely hangoskodó és felettébb dörgedelmeskedő Kálvin-hitű testvérem nem igen osztja.* Némelykor olyan szolgálatra is kényszeríttettem, melyhez cseppet sem fülött a fogam: a reggeli első hora idején való musicatanításra, a vesperák alatt különb-különb tónusban éneklést tökéletesítő hívek felügyeletére, a teménytelen falusi kántorizálásra s a vagyonos polgárok temetésén való

* Jób volna azért azokat a' nagy tömlőjű furolyákat és sok süvöltőjü fúvókat, a' hol vagynak-is, a' templumokból ki hányni és a' kovátsok műhelyében adni... Ki fognak itt mentségére az vig kedvű Musikás Keresztyének, s-szemünk közzé illyent lobbantanak; hogy Orgona, és egyéb Musica zengés az elméket a' könyörgésben való buzgóságra fel gerjeszti. De könnyü ezt artzul reájok vissza tsapni... mert... inkább nem tudom mitsoda fajtalanságra, és testi vitzkándozásra pesditi őket, az igének hallgatásától s-abban való gyönyörködéstől penig ugyan el fajittya... reá hagygyuk az testi embereket, az kik a' kortsoma között s-az templum között, külömbséget nem tesznek... (*G. K. I.* 1636. esztendőben megjelentett *Öreg Graduál*jának elöljáró beszédjében írott szavakat észbe vévén, inkább csepűrágónak álljon az ember, mint sem musicusnak. L. J.)

éneklésre utalok mindenekelőtt –; mégis arra gondoltam, semmilyen kényszerű foglalatosság sem elviselhetetlen, ha *a musicában* való előmenetelemet segíti. A német templomokban sem – még a Luther-hitűekben sem, ahol a formationes notularum olvasásának tanítása, a többszólamú menzurális énekek előadása s az orgonamusicálás különösen nagy becsületet szerzett magának – becsültek többre a presbitérium tagjai, mint azt az atyafit, aki a templomkertet gyomlálgatta vagy harangozott, a perselyt körbe hordta az imapadok között vagy az úrvacsorai bort szállította, mert más natiobeli magister voltam csupán, akiről tudták, előbb-utóbb elhagyja a gyülekezetet, úgyhogy nem lehet hosszabb időre reá fundálni *a* musicus tisztét. Bármely ecclesiában szolgáltam is, sehol sem kímélték erőmet és időmet; az én feladatom volt reggel és délben a gyermekkar organisálása – fiúké s lányoké külön-külön –, a confirmandusok zsoltártudásának és metrikus ösmereteinek elmélyítése, a felnőtt énekkar szólamainak összefogása és az istentiszteleti harmóniumkíséret. Mármost elképzelheted mily' erőfeszítések árán állottam helyt a süvölvények között: az egyiket a templomkert bokrai mögül kellett előcsalogatnom, mert a vesperák alatt éppen bújócskázni volt kedélye a szurtosképűnek; a másikat a dühödten sipítozó pastorné markaiból mentettem ki, mert a haszontalan kópé egy zsineg végére kötött horoggal megfogta a legnagyobb kotlóst, s kitekerte a nyakát; a harmadiknak egyetlen szavát sem értettem, mert a Fekete erdő vidékről jött s oly pocsék dialectusban beszélt, hogy anyján kívül csak az apja fogta föl mondandója lényegét, ám ha barbár nyelvelése miatt a többiek csúfolták, nyomban öklözni-gyomrozni támadt kedélye, ami gyakorta előfordult; a negyedik a hazafelé igyekvő lányok cofliját rángatta és szeplős képük miatt szuttyongatta őket. A felnőttek pedig ahelyett, hogy jó példával jártak volna a kis csirkefogók előtt, tán még több főfájást és bosszúságot okoztak, mint a zabolázhatatlan csínytevők. A legjobb hangú énekesem egy temetkezési vállalkozó volt, aki ha éppen nem tölgy- vagy fenyőfáért szaladgált, a serfőzdékben csapta agyon az idejét az ivócimborák között, s akárhányszor megfeddtem e kicsapongó és korhely viselkedéséért, azzal védekezett: „Ha a musicus úr annyi ártatlan gyermeket és kórságos vénembert, szülés közben elhalt anyát és francia betegségtől hidegleléses-őrjöngő legényt földelt volna el, mint én, másként fogná le a billentyűit". A triomfáló Mors Imperator szolgájára nézve igaznak véltem a mondást: „*csalánba nem üt a ménkű*", mert hiszen ez az egyszálbélű, hórihorgas, nyakigláb ember – rőt hajú és bandzsali szemű is volt az istenadta, akár egy eleven ördögfajzat –, aki tán egész életében nem ivott vizet, s a nap semmelyik szakában sem volt józan, az évek alatt szép sorjában a föld alá dugta komáit és azok asszonyait, gyermekeit, mégsem ragadt rá sem a dögvész, sem egyéb kórság, ahogy a régebb óta ott lakóktól hallottam. „Ha van elegendő ser és búzapálinka, túlélem én még akár az Úristent is, ha áldását adja rá" szájalt az éneklés után az imateremben, mikor kötelességmulasztásáért újfent megszorongattam egy kicsit a nyakát. E Belzebub-fattya eltérítette a legjámborabb híveket is a nyájtól – bár emiatt inkább a pastornak fájjon a foga, mint nekem, gondoltam –, merthogy azzal tractálta tele a fejüket, hogy „itt a világ vége, erre bizonyság az a sokféle halálos kórság is, melyeket az Úr büntetésként ránk szabadított. Éljetek hát a földi örömökkel, ki tudja mikor lesztek a clienseim! Igyunk erre!" Ki is tiltotta hamarosan a pastor a gyülekezetből az élveteg és álságos Igét prédikáló énekest, ettől kezdve az én kórusom pedig úgy kántált, akár egy vetés felett körözö varjúcsapat. (Egyébként mégis csak szörnyű véget ért ez az advocatus diabolivá züllött egyén, mert egy estve, a kelleténél több pohárnyi papramorgó és ser elnehezítette a fejét, s a városhatárban lévő híd kőperemén átalfordulva a sebes folyású patakba zuhant s valamennyi csontja összetöre-

tett). A megállapodás szerént, a magistrátustól nyert musicus tisztem mellett nekem mindenkoron kántorizálnom is kellett a gyülekezetben, akkor is, ha hektikás voltam, akkor is, ha más kántorok és segédkántorok a családjukkal innepeltek vagy egyéb elfoglaltságuk miatt voltak akadályoztatva szolgálattevésökben. Ezek a gyülekezeti kántorok és segédeik nem nézték jó szemmel, hogy a magistrátus egy idegenre bízta a musicus tisztét, melyért ők a nyelvöket sűrjen öltögették-forgatták némely befolyásos senátor vagy polgár előtt, hiszen biztos salariumot és existentiát jelentett volna számukra e positio; a kántorsággal járó szolgálatok és magisteri teendők pedig nem elégítették ki hiúságokat. Emiatt – különösen télen, az adventi hetekben és a húsvéti innepeken, amikor szerfelett felgyülemlett a teendő –, gyakorta has-, fő- és torokfájásra panaszkodva távol maradtak a gyülekezettől, merthogy keresztyén testvéreim és kántortársaim így akartak borsot törni az orrom alá hívságos dicsőségemért: ami inkább Istent illette, mintsem engem. Hitem szerént ugyanis úgy ülteti Isten egynémely halandó teremtményébe a musicus-talentumot, miként a sokféle madár közül a rigó vagy filemüle torkába a fütyölés képességét –; hiszen a veréb és a varjú is erőlködik, mégis csak szánalmas hang hagyja el a torkát. Talentumomat Isten méltatlan személyemen keresztül való megnyilatkozásának tartottam, s ha egy regulák szerént, ám fantásiám alapján szabadon futó prelúdium vagy egy négyszólamú zsóltárom belopta magát a hívek szívébe, Istennek mondottam hálát ingyen kegyelméért, melyben részeltetett. Mindezt mérlegelve nem nehezteltem rájok keresztyénietlen irigykedésök és felfuvalkodottságok miatt, bármily méltánytalanul bántak is velem, mert bennem – nem lévén rebellis alkat –, az igazságérzet sosem keltett oly indulatokat, melyek meggondolatlan cselekedetekre ösztökéltek volna. Jámbor caracter vagyok, akitől idegen a gyűlölködés és a bosszúvágy, az irigység és a mértéktelen becsvágy. A musicálásban nem éreztem soha – ma sem! – muszájt vagy kényszerű foglalatosságot, csakis vég nélküli örömet. Valahányszor odaültem a harmónium elébe, behunytam a szemem és a lelkemben fölzengő úrdicséret és hálaadás hangjai szólaltak meg. Mit törődtem én kötelezettséggel és salariummal, theológiai disputákkal és magistrátusi viszályokkal, presbiterek közt dúló perlekedésekkel és pastorok dörgedelmeivel –, amiként a fejemben és fülemben szólott a musica, annak megfelelően játszottam. Lehettem bárhol, akár füstös kis falusi imateremben – ahol ártatlan gyermekek szaladgáltak a padsorok között, lábdobogásukkal felverve a port és hangosan sikoltoztak, ha valamely testvérük vagy idesanyjuk elkapta kezecskéjöket, hogy megregulázza őket; vagy idős nénikék fennhangon traficáltak a múlni nem akaró betegségeikről, a közelgő halálról és mindennapos ügyetlenségeikről, hogy azon a reggelen is odakozmált a tej, mert mire felforrott volna a száraz kenyérhez való itókájok, teljesen megfeledkeztek még az éhségükről is, s már a Bibliát sem tudják kedvökre olvasni, mert az apró sorok összeszaladnak könnyező szemök előtt –, amint meghallottam a sarokban lévő kályhában a tűz pattogását, a száraz kuglifák meghitt duruzsolását, az egykori adventi csudavárások jöttek emlékezetembe, s oly eszelősen futtattam végig ujjaimat a billentyűzeten, mintha szóhoz sem kívánnám engedni az igehirdető pastort. Hogy a fűtés ellenére is hideg volt, hogy a hívek bölcstelenül zajongtak és feszélyezetten mocorogtak: hát nem teljesen közömbös mindez annak, aki csak a belső hangokat hallja? Az a hitvalló, aki imája közben átaladja lelkét az Úrnak, hall-é bármely *más* hangot is, mint saját fohászkodó könyörgését és az Úr bölcs intelmét? Lehet-é hitvallónak tekénteni az olyan embert, aki azt mondja: „Óh, Uram, igen sokat vétkeztem, mértéktelen is vagyok a pénzgyűjtögetésben és fösvénységben, szeretem becsapni a hiszékeny polgárokat, bocsáss meg ezért nekem!" s eköz-

ben ezt gondolja: „Te, Uram, aki mindenható vagy és szeretsz engem, add segélyedet, hogy a mostani marhaeladásomból jó kis hasznot szerezhessek, ígérem jókora adományt juttatok belőle az ecclesiának"? Meggyőződésem szerént, az, aki kétféle szájjal beszél – mert balga módon úgy gondolja, hogy a látszatra felettébb buzgó és töredelmes, valójában önző úrszólongatását senki emberfia sem controllálhatja –, lehet megbecsült tagja a gyülekezetnek, csak éppen szavának semmi hitele nincsen az Úr előtt. Ergo, az a musicus, aki a legáhítatosabb és legodaadóbb módon figyel az Istentől jövő s benne különb-különb tónusokban megszólaló hangra, figyelmezhet-é *más emberi* hangokra is? A musica – s ezt bátran állíthatom –: sacrális úrszólongatás és kegyelemvétel, melyben az isteni intelmek és delejes emberi szavak dallamokká változnak; a musicában lehet ugyan csalárd és hamis akkordokat megszólaltatni, csak éppen a hangzás falssága nyomban hallhatóvá lesz. De lehettem valamely neves kereskedőváros legnagyobb templomában is – ahol két pastor szolgált az istentiszteleten, félszáz fős kórus énekelte a zsoltárokat kántorok vezetésével, áhítatos atyafiak tucatjai serénykedtek, hogy az ecclesiabeli hívek adományait egybegyűjtsék és a város előkelő polgárai pöffeszkedtek az első sorokban –, a karzati harmónium előtt ülve, nekem az Úr Igéje nem morális fejtörést és lelkiösmeretben vájkálásra buzdítást jelentett, hanem kótába kívánkozó hangokat. Mennyi okos textusértelmezést hallottam egyes theológia-professoroktól, oratiojuk telve volt sententiákkal és philosophiai elméncségekkel, de nekem a szószékről örvénylő szavak üresen kongtak, ha nem fakasztottak valamely dallamot lelkemben. Ám a legbölcstelenebb igehirdetés is élményt nyújtott, ha a pastor mélyen zengő baritonja vagy tenorja egy zsoltár-dallamot, gregorián éneket, menzurális szólamot szólaltatott meg fejemben.

Emlékszem a n...-i ecclesiában egy idős pastor szolgált – aki talán negyven esztendeje hűséges kitartással követte az Urat, előbb Ágoston-rendiként, utóbb lutheránus parochiák missionáriusaként –; mély tenor hangja, mely betöltötte az egész templomot, nemcsak zsoltáréneklésekor zengett, de akkor is, mikor göcsörtös kis hurka-ujjaival fenyegetőzve gyakorta megintette a gyülekezetet az emlékezetből előcitált példázatok révén. Dörgedelmei és szigorú intései ellenére is jó lelkű és emberséges pastornak ösmertem meg. Ez a jámbor pastor – akinek évtizedeken át fülébe gyóntak különb-különb vétkeket és fertelmes gaztetteket, akinek halálos ágyak mellett vallottak meg évtizedes tragédiákat és familiáris titkokat, miközben vigasztalta a menthetetlen betegeket s arra készítette fel őket, hogy a földi porsátrukat itthagyva hamarosan az Istennel találkoznak –, nagy élettapasztalattal bírt, emiatt bölcsen és haragot messzi űzve tudott megbocsátani a kisebb-nagyobb bűnösöknek, akik hite szerént egyként Isten nyájához tartoznak. Egyetlen gyarlósága bőbeszédűségében rejtezett; bármely Testámentumból citálta az aznapra előírt Igét, Ádámtól Zebulonig mindenkiről ejtett szót, úgy kanyargott elméje a textusok és példázatok között, akár hegyipatak a sziklakövek és gyökerükkel repedésekben megkapaszkodó fák között. Nekem olybá tűnt, akárha egész élettapasztalatát és úrszólongatása valamennyi gyümölcsét kívánta volna átaladni a szeretetre szomjasoknak és hitben gyöngélkedőknek, mielőtt végképp elhagyná a szószékét és földi porsátrát. Sohasem tudta időben elmetszeni az igehirdetés fonalát, akkor pecsételte meg egy *ámen*-nel hosszadalmas imáját, ha elcsuklott a hangja, ez pedig gyakorta csak akkor következett be, amikor a harangozó elverte a delet, vagyis közel két órán át prédikált, ám hangjának felemelésével és öblös rezegtetésével sosem hagyta elszenderülni a híveket. Amikor belekezdett az Ige felolvasásába és értelmezésébe, s nem kellett már orgonálnom, kihasználva a kedvező alkalmat, hogy a hívek serege nem lát-

hatta a karzaton lúdtollát sercegtető musicus buzgóságát, a harmónium ékesen faragott tartóján lévő kótába jegyzeteltem apró kis korongjaimat: a tentával felül írván a nyomtatott hangjegyeket. Csak akkor eszméltem föl componálási kábulatomból, amikor a két fürge legény már le s fel ugrált a harmónium fújtatófáján, s a kórus valamennyi tagja a padlózatot nyikorgatva felállott, hogy a karzat alatti táblára kiírt zsóltárt a gyülekezet és kórus együtt elénekelhesse; az új dallamok lejegyzése után éneküket jó kedéllyel kísértem. Hányszor feddtek meg a megszeppent templomszolgák és irigységtől sápadt kántorok az ecclesia vagyonát rongáló szenvedélyemért; volt aki egyenesen azzal fenyegetett ujjaival felém bökdösve és a magosságban trónoló Istenre mutatva, hogy beárul a gondnoknak és a pastornak, amiért elcsúfítottam az Öreg Graduáléval egyező kótát, melyet drága pénzen szereztek be flamand földről.

Az én „eretnekségem" nem a catholicus liturgiák és csengettyűszók elleni érzeményből, nem is a catholicus hitvallás fundamentumát képező dogmákkal ellentétes elveim másságából fakad – hiszen Palestrinát, Josquin des Près-t és egyéb itáliai compositorokat nálam jobban senki sem szerette –, hanem ebből a personális úrszólongatásból, musicába foglalt bűnmegvallásból és zabolázhatatlan componálás-vágyból, mely szigorú pispekek és textust ösmerő pastorok bölcseletét megkerülve egyenesen az Úrhoz kívánt szólani. Amíg theológusok *a* szó és musica-hang egyezőségéről és transformálhatóságáról, egyik és másik metaphisicus jellegéről disputáztak, fütyöltem a theóriákra, s azon töprengtem, miképpen tudnám egymás mellett futtatni a különböző érzemények megszólaltató dallamokat, hogy azok egyszerre elevenítsék meg: a döghaláltól való irtózatot és a kegyelemvárást, a fejedelmek közötti háborúskodás áldozatainak halálhörgését és a közöttünk láthatatlanul, csöndben járó Krisztus Urunk megváltásigéretét, a mindenütt tetten érhető nyomorúságot és a lételetben szunnyadó derűt. Úgy láttam, hogy az a sok nyomorúság és borzalom, mely vaddá és kegyetlenné, színeszajos körmenetté és őrjöngő mistériumjátékká züllesztette életünket, le sem írható már *a* szavakkal. Hiszen annyi segélykiáltás és fohász, gyilkos indulat és ámen röppent fel a Teremtő Istenhez, hogy a szavak minden bizonnyal bábeli zűrzavart okoznak fülében. Úgy okoskodtam, ha az embert saját arcmására teremtette az Isten, akkor bizonyára úgy lehet Ő is e fertelmes hangzavarral, mint az ember: csermelycsobogásra vágyakozik. Bennem csermely és hegyipatak hangja csörgedezett, melybe furulyaszó és estvéli imádság, antifónák és cantus firmus, lamentátio és úrdicséret hangzása keveredett; e kuszaságból különb-különb tételek bújtak elő, melyek egymást űzték, kergették és hajszolták sok-sok tactuson átal, miként ezt a fúga írott és íratlan regulái megkövetelik. S hát mondd Amice, nem istenkísértő felfuvalkodottság vagy gőg ez? Értem én, hogy Kálvin miért csak az egybehangzó tónusokban való zsóltározást engedélyezi a gyülekezetekben; ennek textusát ugyanis a tanult pastorok és hithű presbiterek mindenkoron controllálhatják. Ezzel ellentétben a négy vagy ennél több szólamú orgonamusicát és fúgát – mely az emberi gondolkozás sokféleségét és árnyalatosságát egyetlen nagy harmóniában szólaltatja meg –, viszont azért kívánja elsorvasztani, mert a bennük különb-különb szólamokban „tévelygő": a contrapunktos componálás szerént egymásnak ellentmondó, egymással vetekedő szólamok a lételetnek sokféle arculatját különb hangfiguratiokban szólaltatják meg, így az individuumban rejtekező öröm és tragédia, derű és reménytelenség, úrdicséret és panaszos fájdalom a subiectív kedély szerént ojtódik egybe. Nem tudom Amice, elgondolkoztál-e már a Kálvin-tételeknek ezen a *kettőségén*: pro primo, az embert közelebb viszik az Istenhez, akivel meghitt és personális szövetséget teremthet, s ebben a mások által érinthetetlen kötődésben bűneit önmaga

tárhatja Teremtője elé, hogy bocsánatot és megigazulást nyerjen az Úr ingyen kegyelméből; pro secundo, amint az individuum eltöltekezne szabadsága érzeményével és azt gondolná, hogy a szabad szemlélődés a különböző dolgok közötti szabad választást is jelenti, teremtő-kezdeményező kedélyét nyomban korlátozzák is.

Valentinus barátom és Te, már az egykori scholában is felettébb fogékonyak voltatok minden időben a philosophiára: élveztétek a szavak mákonyos-delejező varázsát, mert a szabad vizsgálódás szellemét oly mértékig szenvedélyetekké fokoztátok, hogy mindent színéről és visszájáról is meghánytatok kedélyetek szerént. Ratio és logica, szivárványos hypothesisek és cáfolhatatlannak tűnő bizonyítások, kellően megválasztott érvek bizonyos constellatiokba állítása és mások nem kevésbé okos érveinek negligálása, Plótinos és Cicero bölcselkedéséről való szóáradásotok engem éppúgy megborzongattak, mint gyermekkoromban a fáról aláfüggő Krisztus látománya, melyből később requiem-plánumom fakadt. Óh, ti philosophusok és pastorok, tudós literátorok és exegéták oly cirkalmas mondatokra bírtok fakadni a Keresztrefeszített fájdalmáról, hogy magatok is meghatódtok ennen fantásiátok elevenségétől és elmétek éberségétől, logicátok huncut pajkosságától és hitvitázó kedélyetek csillapíthatatlanságától. S úgy tűnik nekem, ez a szószátyárkodásra és disputázásra való hajlandóság átalplántálódott még a mesteremberekre és kalmárokra, parasztokra és cselédekre is, akik, mint tudjuk, féktelen örömüket lelik egy kis pörpatvarban és vásári lármázásban, contradictióban és feleselésben. A kálomista hit, mely a textusértelmezésre és ékesszólásra, hittételek kifejtésére és csuhabercikkel disputázásra fundálja erejét, előcsalt a hívekből egy nagyon is emberi vonást: az üres locsogásra és Socratest-plagizáló vásári bölcselkedésre való hajlamot, mely cserfesszájú asszonysággá változtatta valamennyiüket. Legyen elég erre egy rövid examplárium.

A minap betértem a szomszéd Vargáék borkimérésébe, hogy az adventi innepekre bort vegyek a hozzánk betévedőknek, s amíg arra vártam, hogy a vincellér-gazda telefejje demizsonkámat, bele-belehallgattam az egyik asztalnál ráérősen, a néhány korsó borocskától kissé felszabadultan beszélgetők társalkodásába. „Igaza van a mi Kálvinunknak, amikor megtiltja a fiataloknak a táncolást, merthogy a testek érintkezése közben egymásra gerjednek az ugrándozók és nyomban a csöcsörészésen és bujálkodáson jár az eszük. Mint tudjuk, pergés közben mindenkin szédület lesz úrrá s megfeledkezik mindazon tilalmakról, melyeket Isten tött elénk parancsolatjaiban. Itt van ez a szeleburdi mamlasz is – s a hangoskodó kezével meglegyintette tizenhat esztendős körüli legénye kobakját –, ha szoknyát lát a műhely ablakából, nyomban arra vágyik, hogy alatta nyúlkálhasson" – szólott incselkedőn és a gazda fölényével egy jókötésű, az utóbbi esztendőkben pocakosodásnak és deresedésnek veselkedett, ám még mindig erős markú ember, aki ködmönén hordta mesterségének árulkodó nyomait: a faforgácsokat. „Bölcs dolog más erényeinek a védelme Asztalos koma, kiváltképp ha a magunkéra is legalább oly éberen vigyázunk. De én még emlékezem arra, hogy te magad is fenemód odavoltál az asszonyodért, s alig mondtad ki az '*ásó, kapa, nagyharangot*', le sem kívánkoztál mászni róla. Most pedig, hogy egyedül a bor harapása nem jelent gondot és fogatlanul szopogatod a disznócsülköt, zablát vetnél a fiatalok hevületére. Tán elhagyott a jó memóriád? De vigyázz, mert ha nem a lányaink szoknyáját emelgetik, amire ösmerve ennen caracterünket, felettébb őrködünk, akkor biz' emelgetik az asszonyainkét, hogy serényen kapálgassák kertjeinket!", replikázott vidáman az asztalossal egykorú férfi, akinek a szeme sarkában lefelé futó szarkalábak kópéságról és csínytevésre kaphatóságról árulkodtak, no meg arról a mindennapos gondról, hogy a tör-

vénytisztelő polgárok közül nem is kevesen szeretik megdézsmálni a város közös vagyonát: az erdőket, ahonnan szívesen pótolják kamrájuk hiányosságait egy kis vadorzással. „Az enyémét biztosan nem, mert hátsó fertályánál már csak savanyúsága nagyobb. Az én hitvesem addig mutatott csak hajlandóságot az ágy megosztására, amíg fiainkat és lányomat megszülte. Azóta fertelmes bujálkodásnak mondja, ha meglapogatom gömbölyű tomporát, ahogy a lovamét szoktam" és kezével egy félkört írt le a levegőbe, hogy életessé tegye a mozdulatot, mellyel áhítatos nejéhez és minden bizonnyal szalmával jól eltöltekező lovához szokott közeledni. „Na látod, ez is csak a puritán pastorok míve. De én amondó vagyok, semmivel sem kevesebb kárhozatot von a hozzánk hasonlatos öreg kecskék fejére a fehér nép forgatása a farsangi és szüreti bálon, mint a legényemberekére. Mert ami természetes vágyakozás az egyiknél, az sónyalogatás a másiknál" veregette meg jó kedélyűen komája széles vállát, mint aki azt akarja jelezni, e bölcsessége szolgáltatja az újabb casus bibendit s egy újabb pohárkát ürítettek ki. „Jól mondja erdőkerülő úr, mert a mester uram is szereti nyalogatni a sót. A múltkor is, amikor a fahasogatástól kipirosodva bemegyek a műhelybe, hogy megtudakoljam a mester úrtól elegendő lesz-e a tűzrevaló, látom a cselédlány szoknyája alatt veszi a mértéket. Az a fertelmes szájú némber meg tudván, hogy a ház asszonya nem lévén otthon, azt sikongatja, 'feljebb is dugja a mérőlécét a mester úr, mert néhány centi még hibádzik!' Majd pedig észre véve engem, a kukkolót, oly gőgösen öltötte rám a kígyónyelvét a viperafajzat, mintha azt akarta volna tudtomra adni, hogy amit szabad a mester úrnak, attól fokhagymás az én orrom". Erre az ártatlannak éppen nem mondható, de epés-csípős elmefuttatásra olyan harsány nevetés tört ki a két potrohos hasú, rezgő tokájú, szemérmetlen férfiból – de még belőlem is –, s az idő közben pincéből előkeveredett vincellérből, hogy a bor sűrű szopogatásától vagy a sónyalogatás bűnének leleplezésétől vörössé vált képű mester csak annyit dörmögött bibircsókos orra alatt, „Elhallgass te zöldfülű! Sok göcsörtös fát kell még simára gyalulnod, hogy az asszonyok testének és vágyának mértékéről fogalmad legyen!" A legény sem ment a szomszédba egy kis nyelvelésért: „Meglehet, hogy mester uramnak igaza vagyon. Valamelyik nap, szokás szerént kora hajnalban ébredvén, a dézsában mostam az ülepemet, amikor benyitott a műhelybe a mester úr kisebbik menye. Mezítelenségemet látva, csudálkozva csapta össze a tenyerét, mondván: 'no fiú, akinek ekkora mérőléce van, kapós lesz a vásárban'. S hogy a dolgot magát alaposan megmustrálja, még kezébe is vette, de azt csak nem árulta el, hogy mit kezdene vele, pedig a puha tenyérkében még változott is a mérete" – e vallomástól meg a legény lett pirossá, láttam rajta, hogy többet nem merészel mondani mesterének, nehogy gigáján akadjon a bor, inkább bölcsen nyelvébe harapott. „Emiatt a fiamnak fájjon a feje, ha a sűrű miatyánkért elhanyagolja fiatal hitvesét!", ám bosszúsan húzta meg a pihés bajszú legény fülét, amiért ily nyíltan kikotyogta a familiáris titkot, s látszott rajta, hogy azt is accurátusan megjáratta eszében, vaj' mi mindent tehetett még menye a 'mérőléccel' miközben tövétől a végéig megmérte, hány arasz. „Csendesebben a pajzán szóval, mert valamely erkölcscsősz reám hozza a magistrátus foglárjait! Olyan időket élünk, hogy nemcsak a pajzánság, de már a borivás is bűnnek számít lassan. Hamarosan bezárhatom a kimérésemet, ha mindenki csak annyit ihat, amennyit az úrvacsoraosztáskor engedélyeznek a pastorok" aggályoskodott elkámpicsorodva a vincellér, akinek az újabb ecclesia-tilalmak hallatán borús látományai keletkeztek. „Ahol tilalmas a tánc, ott csakhamar elhallgattatják a musicát is, s ha csak zsóltárokat szabad énekelni, az embernek kedélye sem támad még inni sem" okoskodott volna a legény, aki úgy vélte, némi érdemet szerzett

a férfiak körében eléhbi históriájával. „Ezt már kötve hiszem. Mert mindig talál okot az ember az ivásra" ellenkezett az erdőkerülő, akivel tapasztalatból is egyező véleményen volt Asztalos uram: „Ne féljen attól vincellér uram, az Ige értelmét kutakodó pastoroknak is szükségük vagyon egy kis ihlető nedűre és görcsoldó szerre, hogy nyelvök megeredjen. Ők is tudják mily riblillió lenne, ha minden törvényt szárazon akarnának megtartatni a hívekkel".*

Az addig rendben is van Amice, hogy ti tudós elmék és a bölcstelen hívek, ki-ki a maga talentuma és morálja szerént, nagy eréllyel disputáztok, egymást ecclesia-követésre ítélitek, némely bűnös lelket száműztök vagy az ellenség kezére adtok, csak hát mit tegyen a magam fajta jámbor és együgyű ember, akit hitviták és Plótinos-disputák ásításig untatnak, egy-egy ecclesia imatermében lefolytatott bölcselkedésetek alatt szíve szerént hátrahagyná elmés társaságotokat, a szegletében árválkodó-szunnyadozó harmóniumhoz ülne, hogy amúgy céltalanul leüssön egy akkordot, kicsit megmozgassa ujjait s azt mondja: „most pedig édes barátim hallgassátok meg ezt a kis prelúdiumot!" Hányszor bebizonyítottam már tudós pastorok és buzgó hitvallók ámulatára, hogy pillanatok alatt hangokkal bírom betölteni az áporodott illatú és penészes-fólió szagú imatermet, melyben hiába keresték az élő Istent. Engedj meg nekem Amice egy eretnek kérdést! Elgondolkoztál-e már azon, hogy rajtatok kívül kit érint meg felettébb való bölcselkedésetek? A szőlőmíves és erdőkerülő, a favágó és béres, aki ijedten húzza be a nyakát, amikor valamely Ótestámentumbeli citátummal ostorozzátok lelkiösmeretét – s a példázatokat hallva maga is elszörnyülködik azon, mily bűnös lélek is ő valójában –, egyetlen prelúdium-futam vagy bármely latin nyelvű gregorián dallam után – melynek jóllehet egyetlen szavát sem érti –, eltátja száját, s Isten ártatlan és fertelmes bűnöktől megszabadított teremtményének hiszi magát. Ezt tapasztalva felvetődött bennem ama kérdés: szabad-e állandóan sarcolni a lelkeket a bűn gyakori emlegetésével, vagy jobb-e a hívek lelki fejlődésére nézve, ha olykor gyermeki-ártatlan örömeket is hagyunk számokra? A *musica* – és Valentinustól tudom: *a piktúra is* – a legősibb és legártatlanabb gyermeki örömet táplálja a lelkekben, s bármennyire is tiltakoznak a szigorú Kálvin-követők az orgonajáték és a több tónusban éneklés ellen, merthogy szeréntök úgymond fajtalanságra és testi ficánkolásra ingerli a híveket, ahelyett, hogy a buzgó könyörgésre gerjesztené őket, a musicát és a piktúrát ki lehet űzni a templomból, de lételetét bajos felfüggeszteni.

Érveim a következők. Valentinus még Anvers városában tartózkodása alatt végzetesen átitatódott egy bizonyos Brueghel nevezetű flamand piktor életes-misticus látományaitól és attól az allegoricus ábrázolási módtól, miként e piktor a stupor mundit –

* Az alábbi esetet egy hölgytől hallottam, akit őszintén tisztelek, becsülök. Történt Bordeaux közelében, Castres környékén, ahol ennek a hölgynek háza van, hogy egy falusi asszony – jóhírű, tisztességes fehérnép és özvegy – egyszer csak várandósság kezdeti tüneteit érezte magán. Ha lenne férjem – mondogatta a szomszédasszonyoknak –, azt hinném, hogy állapotos vagyok. De minekutánna nőttön nőtt a gyanúja, s a végén nyilvánvalóvá lett a dolog, ez az özvegyasszony gondolt egy nagyot, és szószékről tétette közhírré: ha valaki netalán beismerné ilyetén való cselekedetét, ő szívből megbocsát neki, sőt: ha jónak látja, hozzá is megy feleségül. Felbátorodván e kikiáltáson, az özvegyasszony egyik bérese, legényember, bevallotta, hogy egy sátoros ünnepen a tűzhely mellett talált úrnőjére, aki jócskán felhajtott a garatra s oly mélyen – és szemérmetlenül kitárulkozva – aludt, hogy ő bizony kedvét töltötte vele, fel sem ébresztvén.

Montaigne e részegeskedésről szóló jegyzetét ajánlom azon balgáknak, kik másként nem tudnak szert tenni a fehérnép kínálta örömökre. 1848. szüretjén Borissza Kálmán.

a más népeket kedélyök szerént leigázó világi és más hitet vallókat övékkel egyező hitre hozó egyházi hatalmasságok őrületét – megeleveníti. Lehet Debreczen városában magistrátusi törvényekkel és ecclesiabeli tilalmakkal tiltani a piktúrát, ellenben Valentinus lelke oly mélyen megfertőztetett egy bizonyos életphilosophiától, hogy senki emberfia nem tudja eltéríteni piktorkodási szándékától. Ebből két dolog következhet: Valentinus vagy feladja plánumát és ennek révén sorsát is oly irányba tereli, mely lételete lassú, gyötrelmes és caractert pusztító elsorvadásához vezet; vagy pedig szülővárosa iránti kötődését tagadja meg – akár hitét is elhagyva plánuma realisálásáért – és ennen sorsának új irányt szabva iparkodik piktorként létezni. Ő ez utóbbit választotta – lehet ezért a döntéséért kíméletlenül megítélni, haza- és hitárulónak bélyegezni őt –, én pediglen az előbbit.

Tudom Amice, Te a literatúrában és theológiában, philosophiában és artesben járatos tudós, minderre azt válaszolnád nekem, az Úr már azelőtt elrendezte Valentinus és mindannyiunk sorsát, mielőtt érkezésünk lett volna e hívságos földi lételetbe: ez ugyanis *a predestinatioba* vetett hitünk fundámentuma. De kérdezem én tőled Amice, közülünk, földi halandók közül vaj' ki dönti el Valentinus életében azt, hogy mit kellene tennie, hogy predestinált sorsát kövesse? Vagy utólag mondják meg a jó pastorok: íme, ezt rendelte neki Teremtő Ura? S ez mit segít Valentinusnak bizonyos situatiokban való döntése meghozatalakor, amikor hesitálásra kényszerül? Óh tudom, erre is van magyarázatod: Valentinus vesse tekéntetét az Úrra, majd ő megvilágítja orcáját rajta. S ha az Úr azt tanácsolja Valentinusnak, hogy legyen piktor, de kálvinista városában e küldetését difficultálják azáltal, hogy ugyanazon Úrra hivatkozva törvényekkel tiltják el mestersége gyakorlásától? Belső törvény és ecclesia-tilalom ellentmondása rebellissé és földönfutóvá teszik őt. De mondd csak Amice, miképpen gondolkodjam ennen sorsom felől? Én, aki idegenbeli tartózkodásom hosszú esztendei alatt a saját magam által vonalkázott lapokra írtam és másoltam rendületlen szorgalommal prelúdiumaim és motettáim, több szólamú zsoltáraim és koráljaim dallamát, s oly féltve őriztem e kótákat zarándoklásom idején, mint csuhabercik a divina paginákat kolostoraikban, hazatérvén szülővárosomba, egy tűzvész alkalmával valamennyi kótámat elveszejtettem. Szerfeletti erőfeszítésem egyszeriben füstté vált a parázsban; igyekeztem memóriámban reconstruálni a dallamokat: mindhiába. Pedig ezeket az általam írott vagy másolt kótákat arra szántam, hogy valamely nyomdában sokszorosíttatom valamennyit – idegenben időzésem miatt nem tudhattam, hogy városunkban is fundáltak egy nyomdát –, és a musica-tanításnak új rendjét vetem meg: e régióban elsőként használhattunk volna nyomtatott kótásfüzetet a leendő pastorok és kántorok segedelmére. Amire nagy szükség vagyon, mert e nélkül a deákok és egyházszolgák előmenetele mindig egy-egy magister talentumától és elszántságától, olykor pedig szeszélyétől és interesétől függ. Nem beszélve arról, hogy ami egyszer nem csekély pénzen kinyomatott, annak nagyobb súlya van az ecclesia pastorai és az egyházmegye elöljárói előtt is, mint a hamar elszálló és utólag controllálhatatlan szónak.

Mondottam volt korábban Amice, jámbor és istenfélő musicus vagyok, elfogadom hát a reám mért istenítéletet. Azaz, nem háborgok nyilvánosan az ítélet ellen, még csak eszemet sem veszejtettem károm miatt. Az *opusaim elégtek*, emiatt egykori valóm is odalett, de még élek: az Istentől kapott talentum bennem vagyon. S amíg az eszemet bírom, azon leszek, hogy szikrát csiholjak egyes talentumot mutató deákok elméjében, s a componálás nem kevés fáradságot és szenvedést igénylő tevékenységére ösztökéljem őket. Hogy jó példával járjak előttük – Neked, Amice, megvallhatom

szörnyű és istenkísértő bűnömet –, én, a saját gyülekezetemben nagy becsben tartott kántor, titokban mégiscsak írok zsóltár-dallamokat, s egynéhány talentummal bíró deákomnak megmutatom mindazt, amit Wittenbergában és a német lutheránus templomokban elsajátítottam componálásból, több szólamú zsóltáréneklésből, s amennyire a harmónium megengedi, az orgonán való játék theóriájából és praxisából is. S ezek az Áté mezején felnövekedő, libapásztorkodással és betűvetéssel foglalatoskodó gyermekek, akikből tanítványaimat magam választom, oly csudálatos előmenetelt mutatnak, hogy néha magam is félek a következményektől. Mi történik velük, ha nem lesz több possibilitásuk folytatni nehezen megkezdett stúdiumaikat? Aki egyszer belekóstolt a kótaolvasásba és az instrumentális musicába, az éppoly szomjas lesz, mint a betűk varázsába szédült deák: bármennyit iszik a kútforrásból, soha sem csillapodik szomjúságérzeménye. Tudod Amice, az a reménységem, hogy ha ezek a deákok Isten segedelmével egyszer eljuthatnak oda, ahol én esztendőket töltöttem, nem kell majdan a nulláról kezdeniök musica-tanulásokat, componálási ösmereteiket, mesterüknek jó alapjuk lesz a munkálkodásra.

Két lányomat is a furulyán és tárogatón való játékra ösztökélem, hogy a kótaolvasásban és különböző hangfiguratiokban jártasságukat elmélyítsem: ezen elemi ösmeretekre lehet fundálni később a különb instrumentumok és eltérő hangzatok megszólaltatásának reguláit. Estvénként, amikor megtérek a vesperákról, lányaim már izgatottan várnak otthon és közös musicálásra késztetnek; feledve elcsigázottságomat s mindazokat a disputákat, melyeket egynéhány renitens deákkal vagy obscúrus magisterrel folytattam a scholában és collégyiomban, odaülök a harmónium elé, s olyan zsóltárokat játszok, amelyeket ők is tudnak kísérni, hitvesem pedig velünk énekli a textust. Ha látnád lányaim igyekezetét és szemökben azt a csillogást, melyet a közös musicálás öröme fakaszt, magad is meggyőződhetnél arról, hogy *a musica lényege*: az örömszerzés és a kiegyensúlyozott derű szétáradása. Jól tudjuk, bármely törvény és tilalom annyit ér, amennyit foganatosítani bírnak belőle. Ameddig nem lehet megtiltani a juhásznak, hogy kedélyére furulyázzon, ha setét éj borítja be a pusztát és előveszi a félelem; ameddig nem lehet megtiltani a cselédlánynak, hogy szeszélyes érzeményei függvényében különb-különb dalokat énekeljen, miközben rendbe teszi a portát és süt-főz; ameddig nem bírod lebeszélni a lányaimat arról, hogy együtt lételetünk idején szeretettel musicáljanak, addig nem féltem a musicát semmiféle tilalom ellenében sem.

Sőt, még egy felettébb érdekes dologról kell beszámolnom; azt is megfigyeltem az ide zarándokló kalmárokkal együtt időzésem alatt, hogy a török földről érkezettek énekében és musicájában bizonyos *pentatónia* lelhető fel, akárcsak a miénkben. Sokáig magam sem hittem a fülemnek, de egynéhány legatioban járásom idején, amikor olyan városba vagy faluba vetődtem, ahol török katonák is voltak, s a fogadóban iszogatván énekre fakadtak, ellestem és leírtam dallamaikat és összevetettem a mi béreseink és cselédeink szájából felhangzó énekek dallamával. Erről a szerfelett csudálatos egyezőségről szólani a városunkban – melyet a török életveszélyesen sarcol és szorongat időről időre –, nem illendő s talán nem is ajánlatos, ha kedves az életed. Vesd csak elmédbe és forgasd meg jól a gondolatot Amice, mily meghökkentő caracterbéli egyezőségre lehetne rávilágítani két egymással gyűlölködő natio ősi musicája révén, s milyen politicai következtetéseket lehetne levonni e phenoménből! Már csak azért sem lenne haszontalan ezt tudatosítani, hogy a kegyetlen sarcoltatás és esztelen népirtás megszűnjön.

Ugyanis a minap történt csak az alábbi szörnyűség. Az egyik szorgalmatos deákom nálam gyakorolta a harmóniumjátékot, melyre éberen felügyeltem, s hol ennél a tactusnál kellett temperálnom tempóját, hol egy másiknál kellett a hang kitartására figyelmeztetnem. Kettesben voltunk, ugyanis hitvesem és lányaim az apósoméknál segédkeztek tésztát gyúrni, így hát senki sem zavarta az aznapi penzum alapos begyakorlását. Annyira szaladt az idő és annyira belemerültünk a futamok ismétlésébe, hogy kiment a fejemből hitvesem azon kérése: el ne felejtsek venni néhány szál gyertyát, különben setétben tapogatózhatunk az est leszálltával. Arra kértem hát a deákot, hozzon nekem egy tucat gyertyát amíg én egy üres lapra lejegyzek néhány tactust, mely a fejemben duruzsolt. A fiúcska szívest-örömest teljesítette kérésemet, én pedig a harmónium mellett az akkordokat keresgélve jegyzeteltem irkámba. Elmélyedvén a componálásban, fel sem foghattam mi lehet az oka a szomszédos utcákból jövő lótásfutásnak, sivalkodásnak és hangos rívásnak, ami megütötte fülemet. Nem is sokat adtam a lármára, de amikoron félreverték a harangokat, nyomban sejtettem, hogy nagy baj van a városban: vagy tűz ütötte fel a fejét valahol, vagy valamely idegen sereg lepte meg a várost. Kimentem a tornácra, hogy személyesen győződjek meg a történtekről, s akkor láttam, hogy mindkét veszély egyszerre tört rá a városra, egy maroknyi lovas török sereg gyújtogatott-fosztogatott kedélye szerént, nagy riadalmat okozva a meglepett polgárok között. Visszahúzódtam a házba és fennhangon kértem az Urat, hogy famíliámat kímélje meg a bajtól, s ha valamelyikünknek halnia kell, hát az én életemet kérje inkább váltságul a lányaimé helyett. Egy-két óra múltán elhordták az irhájokat a marcona törökök, földig égett házakat és üszkös portákat hagyva maguk után. Az én magtáram is lángra lobbant, a szomszédokkal alig bírtuk eloltani a tüzet; a férfiak egy csoportja vaspántos dorongokkal verte a fészket, a többiek a nőkkel együtt kézről kézre adták a kútból kimert vízzel teli vedreket, de a tűz terjeszkedését sikerült megfékezni azelőtt, hogy a zsindelyes tetőbe is beleharaphatott volna. Már nagyon aggódtam nőimért, amikor hírt kaptam, hogy ők épségben megmaradtak, ám a musicus deákomat az utcán lepték meg a török katonák és valamelyik üldözés közben szablyájával hasította ketté a fejét, s szerencsétlen ott fekszik hóttan a porban. Hiába faggattam az Urat, hogy miért engedi az ellenségnek, hogy gyermekeken töltsék ki a bosszújukat, nem kaptam választ. E história után sokáig nem talált nyugodalmat a lelkem, s bizony nem merészeltem a fiúcska szüleinek szemébe nézni, akik arra kértek: kántorizáljak egyetlen gyermekük temetésén. De jószerével még ki sem hevertük a török betörést – egynémely porta még eleven sebét mutatta: egyiknek zsindelyes teteje égett le, másiknak egész a döngölthomok padlózatig látszott a gyomra; egy-két família halottját gyászolta, volt ahol egyszerre többen is áldozattá váltak –, amikor az osztrák császár zsoldosai csaptak le ránk, merthogy szeréntök késlekedtünk a kialkudott sarc megfizetésével. A zsoldosvezér – aki egész seregét mégsem merte behozni a városba, mert pro primo: a mocsaras-ingoványos külsőségből a város belsejébe haladva a tölcsérszerűen szűkülő utcák egy gyors lovasrohamot nem tesznek lehetővé, pro secundo: bármely pillanatban megjelenhetett egy másik sereg –, legmarconább katonáit elszállásoltatta a portákon, a városbírót foglyul ejtette, s kidoboltatta, hogy mindaddig élvezni kívánja a város vendégszeretetét, amíg az általa mondott pénzt össze nem hordja a város lakossága. Mivel ösmertük már, hogy mily terhekkel jár ez az áldásos vendégfogadás, és a bírót sem akartuk sokáig a kényelmetlen-nyirkos pincebörtönben hagyni, ne adj' Isten fő nélkül látni, mindenki adta amije volt. Ki többet, ki kevesebbet, hogy annál többet

mondjon később, amikor az adófizetés mértékről esett szó. A pastorok és a magistratusbeliek együtt jártak házról házra, hogy Istenre és a bíróra hivatkozva menél elébb egybetudják a pénzt, s az emberek, akik hiába panaszolták fel sérelmeiket, nyomorúságukat, így vagy úgy meggyőzettek az adakozás kötelességéről. A zsoldosok – akik a legelőkön és erdőkben, egyszóval a csillagos ég alatt szoktak tanyát verni, s gyakori rajtaütésekből és fosztogatásokból iparkodtak pótolni mindenkoron szükségeiket –, persze jól érezték magukat városunkban, kitekerték kotlósaink és kappanjaink nyakát, néhány malacot is nyársra húztak, lovastól járkáltak a templomlépcsőkön, megbecstelenítettek egy-két fehérnépet is, válogatás nélkül a cselédlányok és mesterek asszonyai közül, s távozóban megfenyegették a magistratust, ha még egyszer sarcot merészel fizetni a töröknek, felgyújtják az egész várost. Szájaskodásuk ellenére sem hittük ily ostobáknak őket, hisz' úgy jártak a nyakunkra, akár a jó kútra. Mire megjött az erdélyi fejedelem felmentő serege, már nem volt mit elconfiscáljanak tőlünk, hacsak azt a néhány nagy becsű fóliót nem számítom, melyekkel szegényebbé tették városunkat; no persze saját érdekünkben vitték magukkal e mesterműveket, merthogy szeréntök a fejedelem collégyiomai biztosabban őrzik a kincseket, mint mi. Hidd el Amice, egyik kutya, a másik ebl. Az ellenség és sarcot szedő tekéntetében teljesen mindegy mely natiohoz tartozik, török és magyar ugyanazt akarja: a maga járandóságát, bármely áron, legfeljebb egyik szebben és meggyőzőbben nyelvel, mint a másik. De az egyező hitben confirmált hittestvéreim sem vesztették reménységüket, hisz' amit elvesztettünk a réven, visszanyertük a vámon: vagyis senátoraink az idegen kalmárok áruinak megállítása és megvámolása révén némi haszonra tettek szert, hogy az üres tresort megtöltsék. Rabló a rablótól tanulja mesterségét, s hát a szükség a nyomorultat is ráviszi a görbe útra.

Eddig írott soraimat újra elolvasván, most látom csak, hogy a régóta elfojtott érzemények engem is oly színben tüntetnek fel, akárha magam is hajlanék a Kálvintilalmak elleni protestálásra és a Valentinus-féle rebellis magaviseletre. Ebből is azt láthatod, hogy egy fészekaljból származunk s bármerre is vet jó vagy rossz sorsunk, ugyanazt a zabolázhatatlan szellemet és fraternális melegséget, fellegjáró fantásiát és kibírhatatlan szükséget hordjuk magunkban, akárha erdőben lakozó farkasszuka emtetett volna bennünket, mint a mondabeli Romulust és Rémust. Bár semmi bizonyosat nem tudok munkálkodásodról, nem lepődnék meg, ha bizonyos mértékben a Valentinuséval és az enyémmel egyező gondjaidról számolnál be, mely talán csak annyi különbözőséget mutatna a miénktől, amennyiben *más possibilitásokat* kínál a göttingai universitas és civitas.

E hosszadalmas vallomás után hadd térjek rá Valentinus kényszerű távozásának leírására, melyre még ő maga biztatott. Tudnod kell Amice, hogy barátunk nem hirtelen támadt szeszélyből hagyta el véglegesen szülővárosát, melyben – legalábbis őszinte vallomása szerént – amsterdami hitvesével kívánt volna megtelepedni, hanem a kényszerítő körülmények miatt. Hosszas históriája van annak az előttem is homályos eredetű pörnek, melybe nem sokkal azután fogták, hogy a collégyiomban és az esperes úrnál tiszteletét tötte. Magát a históriát hallottam Valentinustól is – hiszen rövid itthon tartózkodása alatt sok-sok estvét töltött otthonunkban, együtt vacsoráltunk, lányaimnak, piktori képeket idézve eleven fantásiájuk elé, homéri bőbeszédűséggel mesélt és kérésükre mindenféle állatfigurákat rajzolt irkájukba, úgyhogy kellően meg is szerettette magát velük –, de hallottam bizonyos pastorok és ecclesia-bírák elmondásá-

ból is. Nem oly nagy város a miénk, hogy egy zarándoklatjáról megtért deák scandalluma ne terjedne futótűzként. Ezen felül az öreg Valentinust sokan ösmerték és tisztelték életében, ennek okán fokozott kíváncsisággal várták a hívek a különös história kimenetelét. A polgárok nagyobbik része arról értesült egynémely pastortól, hogy Valentinus az ecclesia-törvények ellen vétett mestersége gyakorlása révén – bizonyos Bibliák magyarításáról, idegenbéli nyomtatásáról és városba hozataláról van szó –, plánumai pedig egyenesen gyökerestül felforgatnák a város hitéletét, a scholákban való tanítás rendjét és oly erkölcstelenségekre vezetnének, mely sokakban megbotránkozást keltenének. Ezt az ítéletet a Kálvin által is üldözött piktúra és annak német mintájú oktatására törekvés felett mondották ki a bírák, nem is sejtve, hogy esztelen tiltásukkal mily mértékben difficultálják egyes mesterek munkálkodását. A város polgárai, akik az utóbbi esztendőkben azt tapasztalták, hogy az ecclesia-bíróság a maga szigorával sújt le a hitelvek ellen protestálókra, a város törvényeit megszegőkre, bizony megszeppentek. Volt aki az ítélet hallatán – bár kötve hiszem, hogy bármi bizonyosat tudott volna az ügyről –, az igazság órájának eljövetelét emlegette, ezen fajta embernek nem lévén gerince, felettébb hasonlatos a kígyóhoz, éppoly simulékony, nyálas és nyelvöltögető, akár ama bibliai hüllőőse; volt aki saját interese miatt mélyen hallgatott és távol tartotta magát opinioja megvallásától, mert nem akarta összeakasztani a bajszát a bírákéval, bizonyára ösmered ezt a típusú jellemet, az efféle ember *ma* ennek, *holnap* annak a zsarnoknak, bírónak, pastornak ad igazat, attól függően, hogy éppen ki regnál fölötte, s ki ígér neki valami koncot; volt aki, ha nem is túlságos hevülettel, de Valentinus plánumait védelmezte, mint tudod, az ilyen ember szüntelenül magában zsörtölődik, olykor mások biztatására legyűri félelmét és contradictiora is vetemedik, hogy ennen opiniojját megvallja, de nyomban áldozatnak is tekénti magát, ha az elöljárók megfeddik. Mi, akik megjártuk az idegenbeli universitasokat és elevenen emlékeztünk arra, miként fogadtak bennünket repatriálásunk idején, iparkodtunk Valentinus bősz haragját temperálni, s arra intettük, ne hadakozzon oly makacsul, mert szerfeletti indulatával még nagyobb ellen-indulatot és ellenállást válthat ki a bírákból, akik közül nem mind alantas szándékú ember, egyszerűen csak megriadtak ennyi új plánumtól és nem bírták hirtelenjében felmérni azok hatását. Te is jól tudod Amice, hogy az itteni embereknek lassan jár az eszök, bizonyos idő kell ahhoz, hogy megemésszenek dolgokat, s gyanakvásuk fellobban, ha egy náluk nagyobb talentummal és vagyonnal bíró emberrel összeakadnak. Elevenen emlékszem arra, hogy nem is oly régen volt az az idő, amikor még azon is csudálkoztak a céhmesterek és kalmárok, hogy tarisznyás deákok járják a német és flamand földet, akik nem különb-különb becses portékákat, hanem eszöket és talentumukat viszik idegenbe. Amikor lassan megtapasztalták, hogy gyermekeik szellemének kinyílását segítik a hazatért deákok, többé nem zohoráltak a zarándoklás ellen, sőt legényeiket is küldözgetni kezdték az idegenbeli céhekbe mesterséget tanulni. Bár makacs és konok caracterük révén, a vagyonos és befolyásos polgárok csak a collégyiomban engedélyezték az új theóriák és tanok meghonosítását, az oeconómiában és város vezetésében: a *„tiszteletes respublicában"* továbbra is féltékenyen őrizték kiváltságaikat. A kálomista mesterek és kalmárok, hogy az egymás közötti egyenlőség megmaradjon s az idegenben járt céhlegények felfordulást ne okozzanak, a mesterek tevékenységét is szigorú céhregulákkal iparkodnak körül írni. Van ebben a törekvésben némi ratio, hiszen ennek következtében valamennyi mester egyaránt megtalálhatja boldogulását, mely gyarapodás az ecclesiák tekéntélyét is növeli, s nem

támad túlságosan nagy sociális differentia a város polgárai között, mely rebellióhoz vezetne. S ha akad is oly egyén, aki a rendet megbolygatni kívánja zsarnoki vagy fanaticus eszményeivel – miként azt az elmúlt esztendőben a *„fekete ember"*, a türannicus hajlamú hitvalló és városáruló Karácsony György nevezetű ember tötte –, azt nyomban kitagadják a civitasból, akár egynémely hellén polisban volt szokás. Ezen törvények – melyeket az idő alatt foganatosítottak, hogy Te Amice Göttingában munkálkodol –, nem kevés előnnyel szolgálják a város előmenetelét. Ugyanakkor tagadhatatlanul elhintették az irigykedés és gyanakvás magvait is a polgárok közt, hiszen azok nem csupán ennen műhelyük és famíliájuk virágozására figyelmeznek, de örökké árgus tekéntettel lesik azt is, hogy a szomszéd vagy céhtárs nem szegi-e meg furfangos észjárása révén a törvényeket, mely bölcstelen cselekményével nagyobb haszonra tenne szert náluk. Ez utóbbi lehetőség kizárására is törvényeket hoztak senátor uraimék és szerfeletti éberséggel őrzik betartásukat. Az irigység és gyanakvás – ez már így szokott történni, ahol felüti fejét e morális kórság –, gyakorta álnok indulatokat is szül, s egynémely ember attól sem riad vissza, hogy szomszédját, akire valamely subiectív oknál fogva haragszik, bepanaszolja a magistratusnál vagy a céhelöljáróknál. Abba bele sem gondol a panaszt tevő, hogy e júdási tettével megszomorítja a másik ember munkálkodását, aki felindulásában úgy áll bosszút a rajta esett sérelmen, hogy csalárd szavakkal szintúgy bepanaszolja az őt feljelentőt egy körmönfont levélben valamely hivatalosságnál. Ugye mily ösmerős? E végtelen pörösködésnek a jurátusok és senátorok örvendeznek csak, hiszen fontosságukat és nélkülözhetetlenségüket bizonyíthatják. Végezetül az az elszomorító e processusban, hogy ezt az ármánykodást és irigykedést kálomista hittestvéreim erényként és a város javára gyakorolt buzgóságként iparkodnak feltüntetni. Nem könnyű hát eligazodni az erény és tisztesség kérdésében egy-egy pör esetében. Egyes bírák gyakorta váltogatják is ítéleteikben azt az indokot, hogy mikor és mely okból döntöttek valaki javára: gondolom kézzel fogható és nyomós érvek is befolyásolják őket egy-egy ítéletet meghozatalában.

Ám Valentinus – aki Anversben és Amsterdamban megfordulván azt tapasztalta, hogy a puritán hitélet nem akadályozza azon plánumok realisálását, melyek a város közösségének hasznára vannak; sem fejedelmek, sem egyéb magistrátusbeli senátorok nem döntenek arról, hogy ki milyen mesterséget gyakorolhat, ha tisztességéhez kétség sem férhet; szorgalmatos munkája gyümölcsét mindenki maga élvezi; érdemes egy-egy mesterséget vagy tudományt tökéletesen elsajátítani, hogy az embernek nagyobb becsületje legyen –, képtelen volt belátni, hogy a köz javáról és hasznáról itt bizony a magistratusbeliek és ecclesia-bírák döntenek, s nem mindig az egyes ember interesét tartják a szemök előtt, még akkor sem, ha az a köz javát is szolgálná. Ugyanis, ha a város közösségét irányító urak politicai akaratjával – s néha bizony saját interesével – nem esik egybe a polgár interese, a törvény erejével kényszerítik arra, hogy eltérüljön szándékától. Lehet ebben a szigorban obscurantiát és provintializmust látni, de azt a kényszerítő körülményt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magistratusnak mindenkoron egyensúlyoznia kell a város önállóságát nyirbálni szándékozó három politicai erő: az erdélyi fejedelem, a török szultán és az osztrák császár kívánságai között, ha meg akar maradni. Mint fentébb írtam Neked, a város ugyanis csak látszatra önálló: szabadon kereskedhet, háborítatlanul építheti templomait és gyülekezeteit, de a politicában megvan kötve a keze. S miként a flamandusokat és egyes németek fejedelmeket sanyargatják a spanyol catholicusok – csak hát Amsterdam kellő távolságban

van a spanyol királyi portától –, Debreczen felett is szeretnek gyámkodni a nagyurak gazdagsága miatt. Valentinus ezt a politicai constellatiot nem akarta figyelembe venni, mert nem lévén mérlegelő és kényszereknek engedelmeskedő alkat, hanem inkább afféle „Adj Uram Isten, de most azonnal!" caracterű egyén, aki konokul ragaszkodik plánumai sikerre viteléhez, nem látta be, hogy olykor nagyobb erők is gátat vethetnek az egyéni becsvágynak.

Lehet, hogy Valentinus: önző és hirtelen haragú; gyermekien ártatlan, aki nem szívleli a két szájjal beszélést és állandóan nagyra törő plánumokat kerget; nem bírja az obscúrus kötöttségeket és képtelen pillanatnyi érdekekhez igazodni, miként mondják róla s miként én is tapasztaltam; még az is meglehet, hogy olykor kegyetlen bírálatot gyakorol az ostobán vagy homályosan beszélők felett, ami miatt számtalan haragost is szerez magának. Mindahányan másfélék vagyunk! Ám azt se feledd Amice, hogy nem csupán a hivatalosságoktól kellett megaláztatásokat elszenvednie különböző indokok miatt, de még a jó öreg Theophrastus magister is élen járt egykori tanítványa meghurcoltatásában. Nem sok érvet tudnék felsorolni egykori magisterünk mentségére; bár az a gyanúm, hogy Valentinus, aki még Anvers és Amsterdam városából írt neki leveleket, melyekben sorsának alakulásáról számolt be nagy őszinteséggel, oly dolgokat is az öreg orrára kötött, aminek súlya és megítélése innen más mértéket és aspectust nyert. (Megvallom őszintén Neked, amikor Valentinus elmesélte egynémely zárándoklatja alatt viselt históriáját, bizony magam is elcsudálkoztam egy-egy képtelen fordulaton. Az az érzeményem támadt, hogy egyfelől a históriák előadásának és megvilágításának, másfelől pusztán csak a jóindulatnak és emberösmeretnek a kérdése az, hogy miként ítéli meg valaki Valentinus cselekedeteit.) Hogy világosabb látásod legyen Theophrastus magisterünk színeváltozásának esetleges okáról, a következőket kell elődbe adnom. Városunkban igen nagy mértékben változtak a szellem mozgásának conditiói; a korábbi lutheránus tanok helyett acceptált kálvini tételek betartása megsavanyította és felettébb rigorózussá is tötte egykori magistereinket. Ők maguk szigorúan őrködnek a hitélet és textusértelmezés tisztasága felett, no és persze egymás gondolatainak megnyilatkozásait is gyakorta medicus-kés alá vetik, hogy abból kiirtsák a fekélyes részeket, nehogy terjedjen a métely. Az sem ritka, hogy egyik theológiaprofessor valamely társát nyilvános disputára hívja ki, melyben az egyező hiten lévő felek nem tartóztatják meg magukat a mocskolódástól és csepűrágástól, dörgedelmes fenyegetőzésektől és az ellenfél elítéltetésére ösztökéléstől. E nyilvános disputák – melyeknek gyakorta a nyilvánosság előtt ösmeretlen előzménye is van: a kihívó félnek kedélye támad a másik professor positiójára és salariumára, evégett bibliai citátumokkal bőven megterhelt, logicai érvekkel alátámasztott theológiai értekezésben világítja meg ellenfele bűnös és káros tevékenységét, nyilvánvaló alkalmatlanságát positioja betöltésére, s ezen opinioját ármánykodással, cselszövéssel és egyéb nemtelen fúrásfaragással még határozottabbá is teszi a pispek előtt való álnok nyelveléssel –, a hívek serege előtt zajlanak, akik legfeljebb a mákonyos-mézes szavak egybeöltéséből, s nem a gondolatok igazságából ítélkeznek a disputázók mondanivalója felett. S ha az olykor napokig tartó disputában egyik félnek sem sikeredett a maga oldalára állítania a hallgatóságot, oratiójuk tónusán változtatva egymás gyöngéit és álságos erényeit veszik célba a hitbuzgó urak. Ilyenkor aztán felemlegettetik még az is, hogy kinek az apja volt borissza és tolvaj, kinek az anyja volt cemende és hideglelős, ki pössentett az ágyba gyermekkorában és kinek voltak ördögi látományai, mely logicus és nyomós érvek és vá-

dak kivívják a hívek tetszését vagy utálatát, s ezen érzeményeik alapján döntenek valamely fél számára. A győztes pedig, hogy saját erényességét, istenfélelmét és kegyességét bizonyítsa az egybegyűlteknek, iparkodik nagylelkű lenni a vesztessel szemben, s már nem ragaszkodik az előre megállapított jogához, hogy a legyőzött fejét vétesse, megelégszik azzal, ha két szemfogát ott a helyszínen kiverik, majd száműzik a városból. Ezek a disputák nyomon követhetőek a városi sokadalom számára, ám azok a gyilkos indulatok, melyek az egyező hiten lévő magisterek és kántorok között munkálkodnak és kedélyöket csigázzák, csak kevesek számára tapinthatóak. A tettetés és mascara mögé búvás – a puritán elvek és erkölcsök fennen való hirdetése ellenére is – oly mértékben átalszőtte az emberi caractert, hogy bajos eligazodni a beszéd és cselekvés ősvadonában. Egyetlen pillanatra sem lehetsz bizonyos abban, hogy a magát legjobb barátodnak mutató illető, egy meghitt és őszinte discursus után nem fut-e a pastorhoz, az espereshez vagy a városbíróhoz, hogy meggondolatlan szavaidat mások számára is hallhatóvá és feledhetetlenné tegye, s ezáltal bizonyos előnyöket szerezzen magának. Elegendő mostanság, ha valaki azt állítja rólad, hogy *gyújtogató* vagy – akár valóságos, akár csak metaphoricus értelemben –, esetleg *ál-pénz készítőkkel és rossz hírű fehérnéppel* tartasz fenn bizalmas kapcsolatot, nyomban lecsap rád a bíróság, s az élettől is elmegy a kedélyed mire az igaztalan vádak alól tisztázod magad. Azon magisterek és kántorok, akik a pispektől és a collégyiom nagytekéntélyű Praeceptorától valamely scholában vagy parochián felettébb előnyös positiót kaptak, hogy a kálvini hit erősítését szolgálják – ám nem lévén kellő talentumuk és felkészültségük e nemes feladat végzéséhez –, oly szigorúan és elszántan védelmezik bástyáikat, hogy a legveszélyesebb ellenfeleik sem tudják bevenni azokat; ebbéli erős positiójuk megtartásában a köréjük húzódó becstelen és minden hájjal megkent gyülevész népség segíti őket. Önhittségükben úgy regnálnak a nekik nem tetsző egyének felett, akár török basa háremében a kéjnők serege fölött; a deákokat válogatott fenyítésekkel és karcellba záratással, ütlegeléssel és nagy terjedelmű textus memorizálásával fékezik meg scandallum-vágyában és rebellis hajlandóságában. Ezen hithűséget mímelő egyének – akik valójában ennen interesüket védelmezik csupán, s valamennyi cselekedetökkel egyedül elöljáróik kegyeit és megbecsülését keresik –, nem átallják álnok kegyetlenséggel és obscúrus viselkedésükkel nyomorgatni mindazon magistereket és kántorokat is, akik a különböző tudományok és artes, a hitelvek és zsóltárok okítását másképpen gondolják, mint ők, ezeket a „rebellis hajlamú collégákat" igaztalanul zaklatják és különb-különb okok miatt szüntelenül pellengérre állítják, mintha e bölcstelen cselekedetükkel tekéntélyt szerezhetnének maguknak. A rebellisséggel és egoista igyekvéssel megvádoltak más-más módon iparkodnak szabadulni physicai nyomorúságuktól és komor melancóliájuktól. Van aki a mérhetetlen borivásba menekül, s kábaságában sokfajta csínyt követ el, mint példának okáért az én Kassai komám – a városi schola latin magistere –, aki a minap úgy fölindult directora igaztalan vádaskodásai és fenyegető dörgedelmei miatt, hogy egy estve ördögi plánumai szerént a director jámbor kutyájának bal oldalát veresre föstette, mely látománytól a gazda majd gutaütést kapott; a director szégyenében egy hétig bujdokolt a deákok elől, mert maliciózus élceik alanyává lett s a város aprajanagyja rajta mulatott. Van aki elkeseredettségében és igaza tudatában az esperesnél vagy az ecclesia-bíróságnál iparkodik védelmet találni a felfuvalkodott és türannicus elöljárójával szemben, de ezen igaz úton járó balga lelkek csakhamar megbizonyosodhatnak afelől, hogy a sógorság-komaság alapján kinevezést nyert egyének személye: *sacrosanctus*, s miként a szólás tartja: *széllel szemben nem lehet pesálni*, s jobbnak véli valamely

más reformált hitet valló városban keresni boldogulását.* Van aki begubózik a házába és a szorgalmas olvasásban vagy musicálásban, gyermekeinek szellemi gyámolításában és a hitvestársi hűségben leli örömét, s minden igyekezetével iparkodik kivonni magát a haszontalan csatározásokból, melyek csak sebet ütnének lelkén. Ezek közé tartozom én is, Amice.

Valentinus morgott is reám szerfelett *lárva-lételetem* miatt, s mindvégig azt tudakolta: miképpen tudok a képmutatók és haszonlesők között megmaradni. Én csak azt felelhettem neki, bárhová vetett is a sors peregrinus deák koromban, mindenütt a hatalmi furort és harácsolást, a becstelenséggel kérkedést és hitárulást tapasztaltam, de itt: a szülővárosomban legalább értem a „két szájjal beszélők" nyelvét és nem érzem magam megtűrt idegennek. Ez is valami, ha nem is túl sok! Theophrastus magisterünk vénségére meghasonlott önmagával, egyenesen üldözi a tudományokban talentumot mutató deákokat, mintha bosszút akarna állani rajtok valamiért: csak ő tudhatja miért.

Hidd el Amice, sajnálom, hogy Valentinust, akinek becsületességéről és töretlen hitéről, gyermeki ártatlanságáról és ábrándos caracteréről épp azáltal győződtem meg, hogy újból a világban bolyongást, az otthontalanságot és az idegenbéli hitveséhez megtérést választotta, éppúgy elveszítettem, mint az egykoron német városokban hagyott barátokat. Opiniom szerént, aki ily fanaticusan hisz plánumaiban: annak minden bizonnyal kellő talentuma is van azok realizálására. Az Isten segélje őt tevékenységében és Téged pedig az idegenbeli universitáson való előmeneteledben.

Maradok hív barátod, s remélem látlak még valaha:

Nagy Gábor

az Úr 1571. esztendejében a Feltámadás napján

---

* „Nem lovashadak, nem gyalogcsapatok, nem fegyverek védik a zsarnokot. Az ember először nem hinné, pedig így van. Mindig csak négyen-öten tartják fenn a zsarnokot, négyen-öten tartják rabságban az országot. Mindig csak öten vagy hatan súgtak a zsarnok fülébe, ennyien fértek hozzá vagy ennyit hívott magához, hogy kegyetlenségéhez, gyönyöreihez és fosztogatásaihoz társuljanak cinkosul. Ez a hat olyan jól irányítja a zsarnokot, hogy a társaság kedvéért nemcsak a saját, hanem az ő gonoszságuk által is gonosz. Ennek a hatnak van hatszáz embere, akik belőlük élnek s ugyanazt teszik, mint ők a zsarnok körül. E hatszáz alá tartozik hatezer, akiket előléptettek, akiknek kormányzósági vagy adószedői jogot adattak, hogy kapzsiságuk és kegyetlenségük vak eszközei legyenek s általában annyi rosszat csináljanak, hogy csak az ő árnyékukban lapulhassanak s csak az ő büntető törvénykezésük segítségével menekülhessenek meg. Hosszú sor jön utánuk. És akinek kedve volna legombolyítani ezt a szálat, rájönne, hogy nem hatezer, hanem százezerek, milliók függenek a fonállal a zsarnokon, aki úgy bánik e fonállal, mint Homéros Jupitere. Az Isten azzal dicsekedett, hogy ha meghúzza a láncot, magához rántja az összes istent. Ezért növelték a szenátust Caesar alatt, alapítottak új rangot, hivatalt; jól értsük meg: nem az igazságszolgáltatást reformálták meg ezzel, hanem a zsarnokság támaszát növelték. Egyszóval a kegyek és hasznok lánca úgy összebogozza az embereket a zsarnokkal, hogy legalább annyi ember számára látszik előnyösnek a zsarnokság, mint ahánynak édes a szabadság. Mondják az orvosok, hogy ha testünk egy ponton romlik, minden bajunk a férges helyre gyűl; ugyanígy mihelyt egy király zsarnokká válik, a királyság minden hitvány embere, egész seprője – nem a tolvajkák és fülbemászó bogarak, amelyek se ártani, se használni nem tudnak egy köztársaságnak, hanem a nagy könyöklők, a telhetetlen kapzsik – köréje gyűlnek és támogatják, hogy osztozzanak a zsákmányon s a nagy zsarnok alatt maguk is apró zsarnokok legyenek." Sosem volt talán oly aktuális *Etienne de la Boétie: Discours sur la servitude volontaire* ezen passzusa, mint ma: 1953-ban. Deákus Absconditus.

GÉCZI JÁNOS

[ezer veszprémi naplemente]

193.

kilóg belőle mint a hasonlat
vagy a gyilkosságból a téboly
hiába véti sorra
hogy átnevezze mássá a dolgokat
írógépe magánhangzóit
húzza magára a tevékenységek bármelyikét
ha nem képes egybetartani
akár a napló
a szöveget és a szövegírót

talán az epika segít
a tömött történet a stílusfogások
ahogyan átkarolja
magává szereti
az igen

de a vers ott van fölöttük
ott lebeg mindenek (vizek) felett
a vers átmegy lélekbe s visszajár
nagy léptei fölöttem (fölötted fölötte)
a borzongó vizet érinti talpa
eszébe se jut a babot nem babnak
a cserepet palává átnevezni
elég hogy enmagát megtölti
(de hogy rámutat egy fűszálra
az deres lesz és a futásban megáll)

194.

[kígyóhéj]

- - - - - akkor innen fog elkanyarodni
állapodik meg hátbavágja
*nyakába dobja kabátját a **
máris oldalaz üreget hagyva

*a * túlment rajta*
vissza se int vissza se lő
nem halott neki

nemhogy győztes terep
hogy tánc- lap- vagy csuhéjának
nevezze magáévá szólja
úgy tegye belé a súlypontját
hogy el ne hőköljön

elkanyarodik innen
ahová befér a vidéki hely
hetvenezer-fejű urbs a várral
sétáló utca enyhe lejtős
de mit tegyen
ha ahonnan indul ugyanaz
a madárforma mészkőfehér város
amit el akar érni

a pontról pedig többet nem beszél
*az legyen a * dolga*
ha vele haladt el
szétlebbennek együtt avagy eggyé
formak előbb-utóbb

:
ha pedig én
ha pedig én vagyok
akkor
legyek is
én
nem az a verslécekkel támogatott forma
üreg körbenőve bőrrel
kockás kígyóhéj amelyben szél duhog
látható bármi sarkon kockaélen
a bástyára magával viszi föl a hold
vagy a hengerelt papírlapon

én vagyok – akkor legyek
ismétlődöm és bekarcolódom
mintha atlasszá váltam volna
bárki átolvas majd használ majd elhagy
feltölt s kiüresít
ennyi leszek mire egésszé írom magam
nem több mint
forma és
**-hagyott*

Simai Mihály

Vesztesek

Kilépnek önnön árnyukból a fák.
A tengerből a hold.
Lassan kilép
szívedből, aki voltam,
szívemből, aki voltál.

Eljátszottunk,
eltékozoltunk,
elveszítettünk mindent...

...semmink már, csak a
megtört-szemű,
legázolt-szárnyú angyal
szívéből értünk szivárgó ima.

sajgó álmodba át-

Arany virágait a kegyelem
pázsitra szórta
Mégis jaj nekem
és jaj neked mert nincsen ami van
halál bong a kökény bogyóiban

Fecskékre – lelkem szilánkjaira –
nézel
szárnyukkal száll az éjszaka
s hogy boldogabban légy boldogtalan
sajgó álmodba átsírom magam

Simai Mihály augusztus 14-én tölti be hatvanadik életévét. A József Attila-díjas költő 1974-től a Kincskereső c. gyermekirodalmi folyóirat szerkesztője. Verseskötetei mellett meséi, gyermekversei, ifjúsági regényei jelentek meg. Régi munkatársunkat sok szeretettel köszöntjük születésnapján!

hol van már az a gyönyörű...

fehérrel
nagyon fehérrel kezdődik
angyalszárny-szitálású
vakító hófehérrel

de aztán a remény
lelepleződik
„így jár minden csaló!"
a hit és szeretet lelepleződik
s ami marad
takargatnivaló
szégyellni megtagadni
vérmocskos gyolcs a hó

hol van már az a
gyönyörű szabad
határtalanság-érzés
békává válnak a kimondott szavak
kimondhatatlanok fullasztanak
vonulsz egy hazug szivárvány alatt
lelked csupa seb csupa vérzés

lennél könnyű és tiszta
mint fán a tünde harmat
és ím el kell fogadnod
az elfogadhatatlant

add el a szépet a jót
fussanak
lángtengerbe a vers-papírhajók
pusztítsd szabványossá
szabad szíved
– vagy fizess
holtod napjáig fizesd
embervoltodért a luxusadót
mit a hivatal parancsa kirótt

hamvazószerdára elszürkül a lét
ördögbozont
a burjánzó sötét
kárhozottan kering
a lélek
ideje ím eljött a büntetésnek
minden el-nem-követett bűnökért

NÉZŐ

Két partján a sorsnak és az óceánnak

BESZÉLGETÉS NAGY KÁROLY ÍRÓ, EGYETEMI TANÁRRAL

BEKE GYÖRGY: *Nagy Károly professzor az írói szociográfia egyik termékeny szülőtájáról, Magyarországról került az Egyesült Államokba. Pszichológiai, majd szociológiai tanulmányai után, 1965 óta szociológiát tanít Edisonban a Middlesex County College-ban, és a Rutgers Egyetemen, New Brunswick városában. Tantárgya közismerten szoros rokonságban áll az írói szociográfiával. Milyen ez az irodalmi műfaj „amerikaiul"? Miben áll közel és miben különbözik a magyar szociográfiai irodalomtól?*

NAGY KÁROLY: A szociológia és a szociográfia rokonságát nem mindenki tartja szorosnak. Lévén egyik tudomány, másik – főként – irodalom, tehát: művészet, a hasonlóság inkább a történelemben és a szándékokban eleven. A történelemben úgy, hogy ez a fiatal tudomány nagyon sok olyan témát is vizsgál, amelyet korábban csak írók elemeztek. Szándékokban meg akkor, amikor a tudósnak nemcsak az empirikus tények elkötelezettségmentes számbavétele a célja, hanem e fontos cél mellett az is, hogy az okok és okozatok kiderítése révén jobbítani lehessen a társadalmak valóságait azok tagjai számára – mint ahogy a szociográfus írók legjobbjainak a szándéka is a társadalmak emberségesebbé tétele.

E rokonság manapság szerintem nem eléggé ismert és ismertetett. Kárára válik mind a tudománynak, mind a művészetnek, de legfőképpen azoknak, akik eme ágazatok eredményeinek érintettjei – vagyis: mindannyiunknak –, az, amikor megtagadja a tudós a művészt, elszigeteli magát az író a kutatótól. C. P. Snow megismertetett már bennünket azzal, hogy milyen veszélyes szétdarabolni a szervesen egységes emberi kultúrákat. De erőltetett és természetellenes is lenne úgy tenni, mintha bizony Dickenst meg kellene tagadnia Dahrendorfnak, Steinbecket C. W. Mills-nek, Kovács Imrét Ferge Zsuzsának vagy Illyés Gyulát Andorka Rudolfnak.

Az amerikai és a magyar szociográfiai irodalom néhány szándékbeli hasonlósága mellett több fontos különbség ezeknek az irodalmaknak a nagyon eltérő társadalmi létéből is fakad. A magyar író lehet vátesz, Balassitól, Zrínyitől és Petőfitől kezdve napjainkig lehet népe, nemzete, közössége jobbító szándékú szószólója. Ezt olvasói többé-kevésbé és előbb-utóbb el is várják tőle, műveit ilyen igénnyel is olvassák, mérvadó, hiteles embernek, kiemelkedő művésznek így tartják. Amerikában ritka az a kor, amelyben írókra is odafigyel a társadalom, és ritka az az író, akinek a valóságképét jelentősként fogadja el az átlagember fontos társadalmi kérdésekben. Más a tradíció.

Érdemes lenne alaposan, bőségesen – akár egy könyv, sőt: antológiák terjedelméig is – áttekinteni, kielemezni a magyar és az amerikai szociográfiai irodalom további hasonlóságait és különbségeit. Hadd biztassak is erre irodalomtörténészeket, szociológusokat, összehasonlító irodalmárokat, irodalomszociológusokat: nagy jelentőségű, feltáratlan kincsesbánya e téma!

– *Amerikában is rendszeresen nyomon követted a társadalomábrázolás írói műfajának újabb magyar műveit, a műfaj sorsát. Erről nem egy ízben angolul is írtál. Véleményed*

szerint az írói szociográfia alkalmas-e arra, hogy távoli, idegen közeg, mondjuk az amerikai közönség számára hiteles képet nyújtson a magyar életről, gondokról? Vagy e vonatkozásban hatásosabbak más műfajok, a regény, az esszé, esetleg a vers?

– Nehéz általánosítani, hogy az Egyesült Államokban milyen műfaj, milyen mű miért, hogyan, mikor és mennyire válik hatásossá. Szolzsenyicin angolra fordított könyvei például nagyon hatásosan nyújtottak hiteles képet Amerikában a gulágról és az egész szovjet diktatúráról. Kis nemzeteknek rendszerint csak kivételesen nagy tehetségű írói válnak Amerikában is sikeressé könyveikkel, ilyen volt a columbiai Gabriel García Márquez. Az utóbbi években gyarapodott a magyar írók angolul megjelentetett műveinek a száma (Csoóri, József Attila, Konrád, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Örkény, Radnóti, Sütő, Weöres). De a közelmúlt és a legújabb kor magyar szociográfiai irodalmának alkotásai nem láttak angolul napvilágot az utóbbi időkben. Pedig van követhető, jó példa! Duczynska Ilona és Karl Polányi 1963-ban főleg a magyar népi írók műveiből összeállított antológiát adott ki angolul *The Plough and the Pen – Writings from Hungary 1930–1956* (Az eke és a toll, írások Magyarországról 1930–1956) címmel (Peter Owen, London, 1963, 231 oldal). A klasszikusok közül József Attila és Móricz Zsigmond, a későbbiek közül többek közt Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kuczka Péter, Németh László, Szabó Pál, Tamási Áron és Veres Péter írásai szerepelnek a kötetben, legtöbbjük kanadai és angliai írók, költők jó fordításában. A könyv bevezetőjét „The Hungarian Populists" (A magyar népi írók) címmel Duczynska Ilona írta.

Bizony ma is nagy jelentősége, fontossága lenne egy – sőt: több! – ehhez hasonló magyar irodalmi szociográfia-antológia angol nyelvű kiadásának, ami természetesen a *teljes* magyar irodalomból válogatná anyagát.

– Félesztendős magyarországi tartózkodás után indulsz vissza Amerikába. A Művelődési és Közoktatási Minisztériumban, feleségeddel együtt, konzultánsként dolgoztál a felsőoktatás területén. Vendégtanárként két előadás-sorozatot tartottál a pécsi Janus Pannonius egyetemen, ahol 64 hallgatód volt. Le is vizsgáztattad őket. Mi érdekelte pécsi hallgatóidat az amerikai életről és ezen belül a magyar „emigrációról"?

– Bakos István, a Felsőoktatási és Kutatási Főosztály vezetője hívott meg bennünket két éve, hogy vegyünk részt a magyarországi felsőoktatás reformprogramja alakításában, adjuk át amerikai tapasztalatainkat itthoni kollégáinknak. Főként az amerikai egyetemi/technológiai főiskolák, a kétéves „community college"-ok szerkezetét, oktatási, gazdasági, adminisztratív működését ismertettük. Természetesen nemcsak a Minisztériumban, hanem például a Magyar Rektori és a Főiskolai Főigazgatói Konferencia, az Országos Akkreditációs Bizottság, az Oktatáskutató Intézet, s számos egyetem és főiskola vezető szakemberével is, országszerte. A vizsgálódás, mérlegelés tárgya az, hogy milyen előnyöket jelenthetne e sikeres amerikai felsőoktatási intézményrendszer néhány elemének, módszerének a magyarországi valóságokhoz alakított, itthoni alkalmazása.

Pécsett Szépe György nyelvészprofesszor meghívására egyik kurzusomnak ez volt a címe: „Amerikai magyarok", a másiknak meg: „Introduction to Sociology", vagyis: bevezetés a szociológiába – ez utóbbit angolul adtam elő, főleg angol szakos hallgatóknak. Az Amerikában élő magyarok életét, valóságait ismertető, elemző kurzus keretében magam is hívtam Pécsre vendégelőadókat: az éppen Magyarországon tartózkodó néhány amerikai magyar barátomat, munkatársamat, hogy mondják el hallgatóimnak – és a városban szervezett más előadások során is –, miként vezetik, mű-

ködtetik ottani szervezeteiket. Öten tartottak meghívásomra ilyen előadásokat: Hámos László, a New York-i Magyar Emberi Jogok Alapítvány elnöke, Király Béla történész-professzor, az Atlanti Kutató és Kiadó igazgatója, Mózsi Ferenc költő, a chicagói *Szivárvány* című folyóirat alapító szerkesztője, Papp László műépítész, a Magyarok Világszövetsége Amerikai Tanácsa elnöke és Somogyi Balázs orvos, a Magyar Baráti Közösség volt gondnoka.

Pécsi kurzusaim hallgatói legtöbbje részéről nagy érdeklődést és felelősségérzetet tapasztaltam. Az eleddig ismeretlennel való találkozás örömének is hangot adtak, hiszen nemzetünk nyugati országokban élő részeit nemrégiben még tilos volt Magyarországon tudomásul venni, munkásságukat nem volt szabad nyilvánosan értékelni, még neveiket sem lehetett megjelentetni!

– Az Amerikában otthont talált magyarok százezreit nemzedékek, illetve kirajzásuk időpontja szerint szoktuk megkülönböztetni: első világháború előttiek, ezek szinte kizárólag gazdasági emigránsok, aztán 19-esek, majd 45-ösök és 56-osok. Szerinted érvényes-e ez a felosztás ott, a „helyszínen"?

– Amerikában nagyjából így hangzik ez az időpont szerinti csoportosítás: „öregamerikások" – ők a század eleji, főként gazdasági célú kivándorlottak, akikről József Attila írta: „kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk". A második csoportot ott így hívják: „dípík" – e szó a második világháborús Displaced Person (hontalan személy) státus hivatalos nevéből származik. A két szó első betűinek (D. P.) angol nyelvű kiejtése nem „dépé", hanem: „dípí". A harmadik csoport az „ötvenhatosok", az azóta oda érkezőket pedig összefoglalva „újamerikások"-nak, vagy „ötvenhat utániak"-nak emlegetik.

Egy másik csoportosítás aszerinti, hogy hol született az, akiről szó van. Így van, aki „első generációs", vagy „Magyarországon (Erdélyben stb.) született", és van, aki „másod- (harmad- stb.) generációs" vagy „már itt született".

– A kelet-közép-európai nyílt diktatúrák összeomlása milyen eszmei átcsoportosulásokat hozott létre az amerikai magyarság körében?

– A rendszerváltozások következtében befejeződött az a folyamat, amely már korábban elkezdődött a nyugati országok magyarsága életében. Borbándi Gyula *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* című könyvét (második kiadás: Európa, Bp. 1989, 335 oldal) azzal fejezi be, hogy a Nyugaton élő magyarok tevékenysége egyre kevésbé politikai, egyre inkább kulturális. A kilencvenes évekre megszűntek azok a rezsimek, amelyek miatt az utóbbi évtizedekben magyarok Nyugatra menekültek, és amelyek külföldi politikai opponálását kötelességükként folytatták.

A Kárpát-medence magyarsága rendszerváltozásai a nyugati magyar szigetek és szórványok jellegét, helyzetét, feladatait, munkamódszereit is megváltoztatták.

A nyugaton élő magyarok most már nem emigránsok, vagyis szervezeteik politikai tevékenysége már nem kelet-közép-európai diktatúrákkal szembeni ellenzéki küzdelem. Küzdenünk azért továbbra is kell. De most már nem valami *ellen,* hanem főként valamiért. (Bár néha még „ellen" is: pl. a kisebbségi magyarokat fenyegető jogfosztások, meg a Dunát és környezetét roncsoló bősi ökológiai agresszió ellen, és a szélsőségek gyűlöletszító megnyilvánulásai ellen.)

Nem mindenki számára könnyű ez az átállás, ez a változási folyamat külföldön, mint ahogy itthon is nehéz némelyeknek tudatot, magatartást változtatni. Könnyebb *anti*-valamiként (például antikommunistaként és antifasisztaként, antiliberálisként és antikonzervatívként, antinemzetiként és anti-antinemzetiként) radikálisan harcolni,

mint *pro*-valamiként (például demokrataként) türelmesen, tehát liberálisan építkezni. Az egyik: támadás és védekezés, sztereotip ellenség, megkérdőjelezhetetlen parancsok, gondolkodás nélküli engedelmeskedés vagy különben árulás, győzelem vagy halál. A másik: „gondolkodom, tehát vagyok", „demokratának lenni (ami) annyit tesz, mint nem félni", a „nép okos gyülekezetében... rendezni... közös dolgainkat", „haza és haladás", lassan „emelkedő nemzet", „jogot... az árnyalatnak... s a kivételnek".

A nyugati magyarság – és ezen belül az amerikai magyarság (az 1990-es népszámláláskor 1 582 302 lakos vallotta magát magyar vagy részben magyar származásúnak az Egyesült Államokban) – az osztatlan magyar érdekek érvényesítéséért ezelőtt is gyakran tudott együtt munkálkodni, feltehetőleg ezután is így számíthat rá az összmagyarság. Kevés kivétellel, a nyugati demokráciákban élő magyarok a szélsőségességre általában már nem fogékonyak. Különböző módszerekkel, de azonos célokért is dolgozik továbbra is jelentős számú nyugati magyar szervezet, egyesület, egyház, iskola, fórum.

A magyar nyelv és kultúra felelős megtartása, művelése, tanítása, a veszélyeztetett kisebbségi magyarság emberi jogainak aktív védelme, a Kárpát-medence magyarsága demokratikus kibontakozásának, gazdasági, kulturális, társadalmi felemelkedésének hatásos támogatása: ezek azok a feladatok, amelyeket a legtöbb Nyugaton élő magyar – küldetéses hűséggel, esetenkénti cselekvéssel vagy csak azonosuló egyetértéssel, de – vállal.

– *Milyen hatásuk, szerepük volt a magyarság sorsának amerikai alakításában az olyan magyar politikusoknak, mint például Eckhart Tibor és Nagy Ferenc? Ezernyi jó szándék, önfeláldozás ellenére is, miért van az, hogy mindig olyan szerencsétlen volt a mi magyar arcunk a világ számára? A jelzővel Voltaire-t idézem, aki Mohács kapcsán írta le: „Valamennyi nép közt egyik sem volt olyan balsorsú, mint a magyar..." Albert Camus pedig 1956-ról vallotta: „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben." Mi történt az Egyesült Államokban, amelyik állami létét az önrendelkezés elvének köszönheti, s amelynek elnöke, Wilson 1918-ban ezt az elvet hirdette meg a rendezés alapjaként Közép-Kelet-Európa számára is, hogy most nemigen akarja meghallani a népek önrendelkezési követeléseit?*

– Amerika külpolitikáját saját érdekei határozzák meg. Pontosabban az, hogy egy-egy adott időpontban és helyzetben vezetősége miről dönt úgy, hogy vajon ez szolgálja vagy nem szolgálja országa taktikai vagy stratégiai érdekeit. Ez az, amit szem előtt kell tartsunk az általad említett kérdések megfontolásakor. Ezért – sajnos – azt kell megállapítanunk, hogy Eckhart, Nagy Ferenc, Barankovics, Kovács Imre, Király Béla, Kéthly Anna és mások befolyása Amerikában a magyarság iránti külpolitikára nem volt jelentős, de nem volt az még Kossuthé sem annak idején. Ha átgondoljuk az önrendelkezés amerikai támogatását Kuwaitban és Izraelben, s nem támogatását az 56-os forradalmi Magyarországon, és most Boszniában meg Csecsenföldön, akkor Amerika külpolitikai érdekeit érvényesíteni célzó döntéseinek oki és okozati viszonyait kell elemeznünk. Miután ezt megtettük, akkor azt a kérdést is meg kell vizsgálnunk, hogy mikor, hogyan, mennyire befolyásolhatók e döntések.

E téren ma már nem vagyunk teljesen eszköztelenek mi, magyarok sem. Történelmünkben először létezik és működik egy olyan kicsi, de modern és professzionális lobby-program Washingtonban – de az ENSZ és az Európa Közösség fórumain is –, amelyik következetes, folyamatos adatszolgáltatással, kitartó tájékoztatással törekszik a magyarság jogai, érdekei számontartására, érvényesítésére. Ez a program a New York-i HHRF (Hungarian Human Rights Foundation), a Magyar Emberi Jogi Alapítvány. Vezetője Hámos László, politikai akciókkal is támogató bázisa pedig szinte a teljes amerikai magyar sziget- és szórványvilág.

– Mostani hosszú látogatásod alatt jártál Szlovákiában meg Erdélyben is, voltál Kárpátalján. Két évtizeddel ezelőtt több ízben találkoztunk Kolozsvárott, jól ismerted akkori lélekszorító életünket. Most milyennek találtad Erdélyt, Kárpátalját és Szlovákiát?

– Magyar történelmünkben csak mostanra vált lehetségessé, hogy számba vegyük, dokumentáljuk és megörökítsük az utókor számára az ötven évvel ezelőtt meggyilkolt honfitársaink történeteit. Hogy méltóképp megemlékezhessünk és emlékeztethessünk. 1994 őszén a Délvidéken is sikerült végre – a fenyegetettség ellenére is – emlékműveket állítani az 1944-es bácskai vérbosszú tízezreinek, és Szárazajtán az ott meggyilkoltaknak. Szolyván november 27-én az ötven évvel ezelőtt megölt több mint 16 000 magyar siratófal-emlékműve avatóünnepségén helyeztem el – mint társelnöke – az Anyanyelvi Konferencia, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága koszorúját, annak választmánya kárpátaljai tagjaival: Balla D. Károllyal és Dupka Györggyel együtt. Aradon október 6-án veled és az Anyanyelvi Konferencia alelnökével, Kolczonay Katalinnal, s elnökével, Pomogáts Bélával koszorúztunk a vértanúk emlékművénél. Marcelháza temetőjébe október 30-ára hívott meg az Anyanyelvi Konferencia kassai társelnöke, Gál Sándor öccse, Soóky Gál László polgármester, hogy mondjak megemlékező beszédet azok kopjafájánál, „akikért nem szólt a harang", mert elhurcolták, kitelepítették, deportálták, hadifogságban, börtönökben, lágerekben ölték meg őket.

Beszélgetésekre, előadásokra szóló meghívásoknak tettem eleget Beregszászon, Kolozsvárott, Nagyváradon, Pozsonyban, Ungváron is. Mindenütt azt tapasztaltam, hogy most a magyarság éppen nem „porlik, mint a szikla", ahogy az ének mondja, hanem az iszonyúan nehéz körülményei között is energikusan és elszántan keresi a lehetőségek útjait, módjait. Felemelt fővel törekszik jogai, érdekei érvényesítésére. Közben áldozatosan, hősiesen és méltóságteljesen igyekszik megtartani és átörökíteni magyarságát, és egyre hatásosabban lobbyzik támogatásért Magyarországon és nyugati fórumokon.

– Magyarországon is sok helyen tartottál előadást, így Békéscsabán, Debrecenben, Kecskeméten, Szegeden és Szombathelyen. Veszprémben egy előadás utáni interjúban azt mondtad, hogy megítéléseid szerint nagyon erősen befolyásol minket nagyobb országok kényszerítő ereje és kínálata is. Én akár nyersebb is leszek: egyik félgyarmati vagy egész gyarmati sorból sietünk egy másikba, amelyik másként semmisítheti meg nemzeti értékeinket, jövőnket. Három és fél évtizede élsz Amerikában. Mitől óvnád amerikai magyarként a nemzetet, az országot? És miként látod a követendő utunkat onnan, távolról? Tudván, hogy távolról mindig jobban meg lehet látni az irányt, célt vagy a tévedéseket.

– Nagyhatalmak pusztító hatásától – és ellenállástól, ezzel szemben, a mégis megmaradás küzdelmeitől lett drámai egész történelmünk. Az én nemzedékem is egy emberöltő alatt a világ két legvadabb, modern diktatúráját kellett hogy megélje, s ha lehetett: túlélje. És szimbólumaikon kívül, igazán lényegbeli különbséget nem tapasztaltunk bennük. Tudta ezt már József Attila is: „dünnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét" – írta, de írt „a tőke" nyomorító hatalmáról is, és ebben is többnyire igaza volt. Amikorra mi Amerikába kerültünk, az 1956-os forradalom leverése után, addigra már szelídítő korlátok fékezték ott a „vadkapitalizmust", de azért még bőven tapasztaltunk – sőt tapasztalunk még ma is – égbekiáltó igazságtalanságokat és embertelenségeket a szabad kereskedelem, a jogegyenlőség, a szólás-, vallás-, gyülekezési és választási szabadság hazájában.

Ugyanakkor megtapasztaltuk például az afrikai-amerikaiak polgárjogi mozgalmának kifejlődését Amerikában. Azt, hogy a barna bőrű állampolgárok hogyan küzdötték ki, főként a passzív rezisztencia módszereivel, lépésről lépésre attól a mamut-

társadalomtól a kisebbség emberi jogainak érvényesítését. Sokat tanultunk a vietnami háborúból is, abból tudniillik; miként jött rá Amerika arra, hogy a háború elhibázott lépés volt, s miként alakult át szinte szemünk láttára az egész ország mozgalommá, mely sikerrel igyekezett rákényszeríteni kormányzatát, hogy hagyja abba a háborút.

Kérded: miként látom követendő utunkat onnan? Csak saját utunkként, a magunk magyar útjaként. Mitől óvnám nemzetünket? A szolgai másolástól. A behódoló, balek módon kiszolgáló, kritikátlan utánzástól. Megtapasztaltuk már, hogy mennyi tragédia, vérveszteség, nyomorúság származik a ránk erőszakolt modellek kényszerű átvételéből. Azt is megtapasztaltuk, hogy mennyire embertelenítő hatása van egy-egy társadalmi szektor, intézmény – legyen az politika, kormány, katonaság, üzlet, vallás, ideológia, rendőrség, hivatal, média – túl nagy hatalmának, ne adj' isten: teljhatalmának, egyeduralmának.

Ne egészben és változatlanul követendő modelleknek tekintsük a Nyugat demokratikus, szabad kereskedelmű társadalmait, hanem levonható tanulságok tárházának. Kísérleti laboratóriumoknak. Sikeres és sikertelen módszerek bemutatójának, hogy a legsikeresebbekből egyet-egyet a mi valóságainkhoz alakítva alkalmazhassunk. És ne hagyjuk, hogy egyetlen intézmény – bármelyik is legyen az – szabja meg, határozza meg számunkra világképünket, követendő utainkat, terveinket, fogalmainkat, tehát: valóságunkat. Tegnapelőtt az egyházi hierarchia dominált. Tegnap a párt-rendőrállam egyeduralkodott. Ma a politika túlsúlyos. Holnap ne az üzlet diktáljon!

Szabadságunk rendjét – tehát emberséges jövőnket – a magunk módján, Közép- és Kelet-Európát is figyelembe véve, de a nekünk legmegfelelőbb formájúra, a rohanva változó világra is tekintettel, de nemzeti és demokratikus hagyományainkra is építkezve a saját képünkre és hasonlatosságunkra kell megalkotnunk. Ehhez jogunk van, és erre most lehetőséget is nyitott történelmünk. Joggal elvárhatják tőlünk az eljövendő nemzedékek is, hogy mi most bölcsen és bátran éljünk e jogunkkal és lehetőségünkkel.

Beke György

A szlovákiai magyar nemzetrész szolgálatában

KÉT ÚJABB KIADVÁNY ZALABAI ZSIGMOND ÖSSZEÁLLÍTÁSÁBAN

Akik figyelemmel kísérik az utóbbi évtizedekben a Szlovákiában napvilágot látott magyar nyelvű publikációkat, azok – az Új Szótól az Irodalmi Szemlén át a különböző könyvkiadóknál megjelent kötetekig – gyakran találkozhatnak *Zalabai Zsigmond* nevével, ezenkívül a magyarországi folyóiratok hasábjain is olvashatjuk közleményeit. Zalabai Zsigmond a szlovákiai magyar tudományosság középnemzedékének az egyik legtermékenyebb szerzője. Alkotói tevékenysége szerteágazó, kutatási tematikája sokszínű.

Kutatómunkájának középpontjában kétségtelenül az irodalom áll, ezt jelzik irodalomkritikai művei (A vers túloldalán; Mérlegpróba), az idén immár harmadik kiadásban, a pozsonyi Kalligram és az Akadémiai Kiadó közös vállalkozásában megjelenő stilisztikai-irodalomelméleti-poétikai monográfiája *(Tűnődés a trópusokon)* és a régi magyar irodalommal foglalkozó kiadványai (Szenczi Molnár Albert: *Szorgos adósa vagyok hazámnak;* Baróti Szabó Dávid: *Jer, magyar lantom*). Vizsgálódásainak sokoldalúságát jól mutatják szülőfalujáról, Ipolypásztóról írott monográfiái *(Mindenekről számot adok; Hazahív a harangszó)*, amelyek joggal vívták ki a történészek, néprajzosok és más szakemberek elismerését is.

Munkásságában, szervezői, szerkesztői tevékenységében fontos helyet foglalnak el azok az antológiák, dokumentumgyűjtemények, különböző témájú összeállítások, amelyek a szlovákiai magyar nemzetrész szolgálatában, szülőföldismeretének gazdagításában, azonosság- és magyarságtudatának formálásában, erősítésében – egytől egyig – pótolhatatlan szerepet töltenek be, s így maradandó értéket jelentenek *(A Csallóköztől a Bodrogközig; A hűség nyelve)*. Ilyen jellegű és értékű az alábbiakban ismertetett két újabb kötete, a *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* és a *Magyar jeremiád* is. Mindkét kiadvány – a korábban megjelent összeállításokkal együtt – nagyban hozzájárulhat a szlovákiai magyarság jövőbe vetett hitének, reményeinek erősítéséhez, fönnmaradásának megőrzéséhez.

MIT ÉR A NYELVÜNK, HA MAGYAR?

A „táblaháború" és a „névháború" szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994

Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta

ZALABAI ZSIGMOND

A kisebbségben élő néprészlegek – létszámuktól, a gazdasági, földrajzi, kulturális és politikai körülményeiktől függően – mindenütt a világon különbözőképpen vannak kitéve a többségi nemzet hatásának. Az idő, a folyamatos együttélés szakadatlanul a többség – egyébként már meglévő – helyzeti előnyeit nemcsak hogy újrateremti, hanem fokról fokra általában növeli is. Ezt a folyamatot a kisebbség és a többség részéről különböző eszközökkel befolyásolni lehet. Öntudatos, önbecsülő, nyelvéhez és hagyományaihoz ragaszkodó kisebbség valamelyest csökkenteni, ellensúlyozni tudja a többség beolvasztó hatását; a hatalmat birtokló, államalkotó nemzet viszont – pl. igazságtalan nyelv- és oktatáspolitikával, kierőszakolt törvényekkel, különféle, ravaszul kimódolt gazdasági, közigazgatási intézkedésekkel – gyorsíthatja a kisebbség létszámának, szerepének – inkább előbb, mint utóbb bekövetkező – csökkenését. Mindenfajta jogi mérce és erkölcsi norma szerint elvitathatatlannak kell(ene) lennie, hogy a törvények és a pártatlan kívülállók egyaránt a védekezésre szoruló gyengét támogassák, vele rokonszenvezzenek. Persze az is megesett s megesik – a IX. század története nem egy példát mutat rá egészen napjainkig –, hogy a kívülállók közömbösek, érzéketlenek a kisebbségben élők gondjai, nehézségei iránt.

A kisebbségi helyzet problémái a magyarságot is érintik, mégpedig nem is csekély mértékben, hiszen rajtunk kívül alig van még egy olyan nép, amelynek minden harmadik sarja – saját akaratából vagy attól függetlenül, szülőföldjén maradva – hazájától elszakítva él, többségét tekintve a szomszédos országokban, kisebb része még szétszórtabban – Európától a tengerentúlig – egészen távoli államokban. Ennek az lett a következménye, hogy a kisebbségi helyzetű magyarság előbb-utóbb (az amerikai magyarok

egy része már több mint száz éve, a szomszédos országok magyar népessége pedig Trianon óta) fokozatosan – egyénenként természetesen eltérő mértékben – a kétnyelvűség állapotába került. Ez történt a szlovákiai magyar nemzetrésszel is.

Egészen természetes, hogy az anyaországtól elszakított felvidéki magyarok – más állam keretei közepette is – igyekeznek nyelvüket, hagyományaikat, anyagi és szellemi kultúrájukat megőrizni. Ha ezen törekvésükben akadályoztatva érzik magukat, érthető és természetes, hogy alapvető emberi jogaikért szót emelnek. Ilyen erőteljes, szinte össznemzetiségi összefogás négy-öt évvel ezelőtt bontakozott ki, az 1990 októberében elfogadott szlovákiai nyelvtörvény ugyanis „olyan elemi erejű, megsokszorozódottan szűnni nem akaró, visszhangképpen jelentkező sajtóbeli reagálást, *»hangosan gondolkodás«*-t váltott ki, amely (eltekintve talán az emlékezetes 1965-ös csallóközi árvíz közírói átélésétől) szinte egyedülálló az 1948 utáni szlovákiai magyar publicisztika történetében". Sokan érezték úgy – amint az a könyv hátulsó borítólapján olvasható –, hogy a szóban forgó nyelvtörvény a „nemzetiségi magyarok számára nem törvényességet, hanem *nyelvtörvénytelenség*et szült. Nemhogy lezárta volna a korábbi időszakban kirobbant »nyelvháború«-t, hanem újabb és újabb feszültségek, ádáz parlamenti viták, szenvedélyes (és szlovák részről gyakran hisztérikus) sajtóhadjáratok, szűnni nem akaró politikai-társadalmi konfrontációk forrása lett. A nyelvtörvény abban a változatban, ahogy azt – igaz, tudjuk: kényszerből, két rossz közül a kisebbiket választva – a jobb érzésű szlovák demokraták akkor még kormányon levő serege s a magyar képviselők zöme is elfogadta, a nemzetiségi konfrontációkra törekvő mečiari korszakban nem hozott, nem is hozhatott magával nyelvi békét. Ellenkezőleg: elindítója lett két újabb *»nyelvháború«*-nak: a helységnevek magyar használatával kapcsolatos *»táblaháború«*-nak, illetve a személynevek magyar anyakönyvezési lehetősége és használata körül kirobbant »névháború«-nak."

A *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* című kötet az 1990 és 1994 nyara közötti időben megjelent sajtódokumentumok alapján mutatja be azokat a politikai, parlamenti és publicisztikai csatározásokat, melyeket a „táblaháború" és a „névháború" váltott ki. A „táblaháború" kirobbanásának oka az 1948-ban – a Beneš-féle dekrétumot követő jogfosztottság korában – bevezetett egyik rendeletre vezethető vissza, amely 720 szlovákiai település nevének megváltoztatását írta elő. Az érintett helységeknek mintegy a felében magyarok laktak, olyanok, akiket kollektív bűnösséggel bélyegeztek meg, s akiknek akkoriban jogaik sem voltak. A magyarság körében joggal váltott ki visszatetszést – többek között – az olyan módszerű helységnév-változtatás, amikor pl. híres szlovák személyiségekről neveztek el bizonyos településeket úgy, hogy a névadóknak az égvilágon semmi kapcsolata sem volt a szóban forgó várossal vagy községgel. Így lett például Ľudovít Stúrról, a híres politikusról és íróról *Párkány* neve *Stúrovo*. *Fónod Zoltán* – a kötetben is megtalálható írásában – a következőképpen vélekedik a településnevek megváltoztatásának okáról és a helységnevek értékéről, szerepéről: „Az eredendően nacionalista és történelemhamisító aktus jellegzetességeihez tartozott, hogy mindenáron új neveket akartak produkálni, elfeledtetni Dél-Szlovákia magyar jellegét. [...] Itt kezdődött a történelemhamisítás, a helységnév-törvénytelenség, melynek a mai napig szenvedő részesei vagyunk. Az ősi névhez való ragaszkodás egyébként természetes, hiszen ez a történelem nem magyar, német, szlovák vagy cseh, hanem elsősorban európai. Maguk a szlovák helységek is ragaszkodnak az ősiséghez, miért kellene ezt a jogot a magyarlakta területeken elvitatni... Évszázadok, sőt évezredek történelme feszül, lélegzik egy-egy település-, mezsgyeelnevezésben, vízrajzi, helyrajzi, földrajzi meghatározásban" (172).

A *Helységnevek sorsa avagy a táblaháború és környéke* című fejezetben – bizonyos települések elnevezésének ügyében tartott népszavazásoktól a parlamenti pártok vitáin és Marcelháza lakóinak helytállásán át a kétnyelvű helységnévtáblák törvénybe foglalt elfogadásáig – a „táblaháború" sok-sok részletéről kap képet az olvasó. Végül a parlament bizonyos kompromisszummal szavazta meg a táblatörvényt, mégpedig „azzal a kitétellel, hogy a szlovák történelmi személyiségekről elnevezett községek népszavazás útján kérhetik, hogy feltüntethessék a község magyar nevét" (234).

A *Nomen est omen avagy nem ér a nevünk?* című fejezet a személynevek magyar nyelvű anyakönyvezése és használata körüli vitákat, az évekig tartó huzavonát idézi föl. A „névháború" végül is nem hiábavaló küzdelem volt, a névtörvény ugyanis kimondja: „Az a személy, aki a Szlovák Köztársaság területén élő valamely nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport tagja, e törvény rendelkezéseivel összhangban jogosult kereszt- és vezetéknév-változtatási kérését bejegyeztetni az anyakönyvbe az adott nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport nyelvén. A körzeti hivatal köteles ezen személy kérésének eleget tenni" (281). Ezzel lehetővé vált, hogy például az *Alžbeta, Zuzana, Čaba, Július, Štefan* helyett a nekik megfelelő magyar keresztnév, vagyis az *Erzsébet, Zsuzsanna, Csaba, Gyula, István* kerülhessen a hivatalos iratokba is, és az anyakönyvi bejegyzéskor (házasságkötés alkalmával, leánygyermek születésekor) a sokat vitatott *-ova* végződés (pl. *Nagyova, Tóthova*) a nem szlovák anyanyelvű állampolgároknak többé nem kötelező, ha azt kérelmezik. – Fontos része a kötetnek a *Függelék avagy kis törvénytár* (317–344) és az *Utószó* is (345–352).

A *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* c. kiadvány értékes és fontos dokumentuma korunknak, azoknak a küzdelmeknek, amelyek a rendszerváltás utáni időkben a szlovákiai magyarság helyzetét jellemezték, és további sorsára is hatással lehetnek. A kötet anyagának összeállítása *Zalabai Zsigmond* hozzáértő munkáját, aktív tevékenységét dicséri. Elismerést érdemelnek továbbá mindazon intézmények is, amelyek e könyv kiadását anyagi hozzájárulásukkal segítették.

Bár a „táblaháború" és a „névháború" keserves harcok sora volt és rossz kicsengésű csatazajjal is járt, lényegében véve eredményesen zárult, s erőt adhat a szlovákiai magyar nemzetrész további küzdelmeihez. Hogy erre a későbbiekben is milyen nagy szükség lehet, azt jól érzékelteti *Zalabai Zsigmond* következő fejtegetése: „Nyelvtörvény- és név- és táblaháborúk *után*, de a szlovákiai magyar iskolarendszer, a nemzetiségi felsőoktatás, a kivívandó iskolaügyi és kulturális autonómia, a regionális önkormányzati rendszer további, nyelvi természetű gondokat (is) fölvető problémáinak szenvedélyektől mentes, racionális, szívós aprómunkát, kölcsönös toleranciát, többségi jóakaratot föltételező megoldása *közepette* szükségünk lesz arra az erőre, amelyről kötetünk tanúskodik, s amelynek birtokában igazzá válhat hitvallásunk: *Nyelvében él a nemzet – de még inkább a nemzetiség*" (7). *(Kalligram, 1995.)*

MAGYAR JEREMIÁD

Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és a kitelepítésről, 1946–1948

Összeállította, a pályázati felhívást, a pályázatértékelő szövegeket és a verskommentárokat írta

ZALABAI ZSIGMOND

Vox Nova Pozsony, 1995. 192 l.

A történelem örök igazságtalansága, hogy torz gondolkodású politikai, katonai hatalmasságok és kormányzatok szörnyű és megbocsáthatatlan tettei, intézkedései következtében időről időre kisemberek ezrei, százezrei, olykor milliói váltak áldozatokká, bűnhődtek, szenvedtek ártatlanul. Kis- és nagyhatalmú, elvakult karrierista akarnokok az emberiség történetének minden korszakában voltak, napjainkban is itt élnek közöttünk, s amíg a világ világ, addig – sajnos – a régiek után újak is jöhetnek, ezért a jóérzésű és emberséges többségnek éber figyelemmel, soha nem szűnő szívóssággal mindent el kell követnie azért, hogy a szélsőséges, ember- és emberiségellenes erők és egyének mindenfajta hatalomtól minél távolabb legyenek, minél messzebb kerüljenek. Ezért az egyénnek és a társadalomnak – okulásul és a jövő érdekében – nem csupán a dicső múlttal kell foglalkozni, a múlt bűneit is föl kell tárni, hogy azok soha ne ismétlődjenek meg.

A szlovákiai magyar nemzetrész 1945 és 1948 közötti sorsának, a hontalanság és jogfosztottság éveinek alaposabb megismerését és jobb megértését tűzte ki célul a Bibliotheca Hungarica Alapítvány azon pályázata, amely *„Emlékek nélkül nemzetnek híre csak árnyék..."* címmel a Vasárnap hasábjain látott napvilágot 1994 áprilisában. A pályázat meghirdetése annak ellenére sem volt fölösleges, hogy az utóbbi időben több kiadvány (antológia, dokumentumgyűjtemény, tanulmánykötet) és nagyszámú cikk, riport, írói szociográfia is „vallatóra fogta történelmünknek ezt az új, 1945 utáni Mohácsát" (19), ugyanis a fölhívás arra buzdított, hogy a deportálás-kitelepítés eseményeit, körülményeit megörökítő igaz történeteket, prózai visszaemlékezéseket, költeményeket, verses krónikákat és különféle dokumentumokat (fényképeket, leveleket stb.) gyűjtsenek a pályázók. A meghirdetett téma fontosságát és a közreműködők (elsősorban az ötletgazda-kötetgondozó *Zalabai Zsigmond*, továbbá *Cséfalvay Eszter*, *Szilvássy József*, Vox Nova Rt. Kiadó) munkájának eredményességét egyaránt ékesen bizonyítja az a tény, hogy a pályázati felhívás óta még egy év sem telt el, s íme – a beküldött és megszerkesztett anyag alapján – immár kézbe is vehetjük a hontalanság éveit feltáró kiadványok egy újabb, becses értékű kötetét.

Már a könyv címe és címlapja is érzékelteti, sugallja a kiadvány tartalmát, és szomorúságot ébreszt. A magyar nyelv értelmező szótára c. munkában a *jeremiád* címszó 1. jelentésének megadásánál a következőket találjuk: „A XVI. század protestáns vallásos-hazafias költészetének jellemző terméke, ill. műfaja: Jeremiás próféta siralmainak komor hangján szólal meg benne a magyarság romlásának, pusztulásának fájdalma; siralomének." Meggyőződésem, hogy aki elolvassa a *Magyar jeremiád*ot, velem együtt pontosnak, találónak véli a könyv címét, hiszen témájánál fogva e kiadványban – szinte az első sorától az utolsóig – egy nemzetrész szomorú sorsa, fájdalmas panasza és a jövője miatti aggódás fejeződik ki.

A kötetet *Janics Kálmán Fenyegetések sodrában* című tanulmánya indítja, amely elkülöníti és elemzi a szlovákiai magyarság Csehországba való deportálásának két szakaszát: az első (1945 szeptemberében) pozsonyi szlovák politikusok kezdeményezése volt, és a munkaképes férfiakra vonatkozott, a második hullám pedig az 1945. október 1-jei dátummal közzétett Beneš-féle dekrétum alapján következett be, ez „összállami jellegű volt, Prágából irányították, és a hadsereg hajtotta végre, indoklásképpen a 88-as dekrétumra, de a módszer gyakorlata az elveket deportálássá és tömegrablássá fokozta le, mert a családtagokat is besorozták, a vagyonelkobzást pedig írásban is közvetítették" (8).

Az igazságtalan deportálás mérhetetlen lelki és fizikai szenvedést okozott az érintett magyaroknak. A magyar állam éles tiltakozása és némi nemzetközi felháboro-

dás miatt a deportálást megszüntették, és 1947 áprilisától a lakosságcsere-egyezmény végrehajtása kezdődött meg, s ez egy évig tartott. Ennek során a magyarországi szlovákok önként jelentkezhettek áttelepülésre, a szlovákiai magyaroknak viszont kényszerből kellett Magyarországra költözniük. Hogy mindez mennyi gyötrelemmel, megpróbáltatással, hányattatással járt, arról beszédesen vallanak a közzétett visszaemlékezések, versek és egyéb dokumentumok.

A tornaljai *Viczén István*, akinek szüleivel és testvéreivel együtt Deresk községet kellett elhagynia, részletesen leírja kényszerű áttelepítésük és egy év utáni hazaszökésük történetét. Írása jól érzékelteti azt a hangulatot és állapotot, amelyet a deportálások híre és ténye a faluban kialakított, majd Csehországba való kiköltözésük viszontagságait így összegzi: „Ezt a kegyetlen és szívet marcangoló hatnapos, embertelen körülmények közötti utazást soha nem lehet elfelejteni. Csak azok tudják, akik részt vettek benne, hogy mennyi szenvedést és megaláztatást kellett kibírniuk abban a kegyetlen, zord téli időben a marhavagonokban" (31). Megérkezésük után pedig a megalázó „embervásár" következett, amikor a vasútállomásra kiérkező cseh gazdák válogatni kezdtek a testileg-lelkileg meggyötört magyarok között, azt nézve, hogy minél használhatóbb munkaerőt találjanak. Csoda-e, hogy előbb-utóbb, aki csak tehette, hazaszökött csehföldről? A szökést azonban nem mindenki próbálta meg, így „több ezerre tehető azon magyar családok száma, amelyek a jobb megélhetés reményében és tartva az újabb megpróbáltatások és zaklatások borzalmaitól, ott maradtak Csehország földjén, s ott élnek ma is, akik azóta már sokan magyarnak sem vallják magukat, mert beolvadtak a cseh népek közé" (52).

Már majdnem ötven esztendeje annak, hogy a deportálások megkezdődtek, az akkor kapott sebek máig sem gyógyultak be igazán, hiszen a magyarságot ért bántódások, sérelmek – noha az 1950-es évek elejétől csillapultak – teljességgel sohasem szűntek meg. A szlovákiai magyar nemzetrész – ahogy ezt *Viczén István* is megfogalmazza – szeretne végre honra lelni szülőföldjén: „Amíg a Kassai Kormányprogram érvényét nem veszti Szlovákiában, mi magyarok aligha nevezhetjük ezt a földet hazánknak. De itt élünk és dolgozunk, és ennek az országnak az asztalára tesszük a megszerzett javakat. És szülőföldünkön éljünk hontalanul? Remélem, nem igazolódnak Tompa Mihály szavai, a Gólyához írt versének sorai, hogy: »Neked két hazát adott végzeted, Nekünk csak egy volt, az is elveszett«. *Czímer Péter* a *Felvidéki magyarok* című versében így fejezi ki a hontalanság érzését:

Földjén idegen lett, árva nép,
Vihar sújtotta rab-magyar,
Szereté bár mindenik rögét,
Szülőföldjén mégis hontalan.

A kötet többi fejezete is megrázó képet fest a deportálás és a kitelepítés körülményeiről. Ahány szerző, annyi életsors, annyi változata a viszontagságoknak. *Budai Béla* sorsa sem volt hétköznapi: amerikai hadifogságból tért haza Ipolybalogra 1946 tavaszán, s mire legyengült szervezete megerősödött, és kezdte magát jobban érezni, 1947 januárjában egy vasárnapi szentmise után váratlanul két fegyveres katona termett mellette, és csak akkor szabadult meg tőlük ő és családja, amikor néhány nap múlva még rosszabb következett, ugyanis elrendelték deportálásukat, s egyik óráról a másikra el kellett hagyniuk házukat, falujukat.

Id. *Klebecska István* (Farnad) részletesen beszámol a deportáltak csehországi körülményeiről, a sérelmekről és villongásokról, amelyek a nemzeti érzésükben és személyükben is megbántott magyarok és csehek között időnként kitörtek. A hazatérés reményét többségük makacsul megőrizte: „...naponta szívszorongva vártuk az otthoni leveleket, a Žatecban összetalálkozott deportáltak híreit, remélve, hogy a nagyhatalmak majd csak rájönnek, hogy mi nem vagyunk háborús bűnösök, hogy mi soha nem politizáltunk, hogy minket igazságtalanul forgattak ki csekélyke javainkból, és hurcoltak, mint a rabszolgákat, kényszermunkára" (66).

A komáromi *Gunda Klára* írása a Magyarországra áttelepítettek sérelmeiről, különféle viszontagságairól ad számot. Családjának azért kellett megválnia Komáromtól, ahol évszázadok óta éltek-haltak őseik, mert édesapja nem volt hajlandó reszlovakizálni, szlováknak vallani magát; éppen ellenkezőleg: a kitelepítési bizottság előtt is bátran vállalta magyar nemzetiségét.

Az oroszkai *Mészáros Sándor*, aki a prózai visszaemlékezések kategóriájában I. díjat ért el a pályázaton, az *„Egy gyermek vallomásai"* című írásában a Magyarországra történt szökésének és magyarországi továbbtanulásának körülményeit idézi föl, mégpedig hitelesen és meghatóan. A háború utáni hontalanság éveit így jellemzi: „A politikai élet úgy alakult, hogy az államalkotó nemzet megfosztott bennünket jogainktól, földönfutóvá és hontalanná vált sok-sok magyar ajkú állampolgár. Sokat közülünk úgynevezett háborús bűnösként elhurcoltak kényszermunkára. A deportálással és a kitelepítéssel megbontották, szétzilálták a magyar lakosságú falvak egységét" (88). Olyan helyzet teremtődött, hogy sokakkal együtt anyanyelvén neki sem volt módja a továbbtanulásra, ezért választotta sorstársaival a Magyarországra szökést, a sok megpróbáltatást és a bizonytalanságot. Szívet melengető érzéssel olvastam, hogy a számtalan nehézséggel járó vállalkozásában mindig és mindenütt akadt néhány jóságos és segítőkész ember, aki fölkarolta és átsegítette a különböző akadályokon.

A pályázatra kéziratos versek és folklorizálódott szövegek is beérkeztek, és természetesen jórészt ezek is megtalálhatók a kötetben. Legtöbb költeménnyel *Czímer Péter, Csenky Lajos* és *Duba Lajos* szerepel. A kiadványba bekerült versek nemcsak dokumentumértékük miatt figyelemre méltóak, hanem egy részük esztétikai szempontból is. A deportálás keserveit átélve szinte mindegyik szerzőt megihlette – vissza-visszatérő témaként – a kényszerűségből elhagyott szűkebb haza szeretete és a szüntelen visszavágyódás érzése, de például *Czímer Péter Miénk e föld* című költeményében a szülőföldhöz való ezeréves jog öntudatos kifejezése is megjelenik:

Miénk e föld! – Hisz benne nyugszik
Hős apáink hamvadó pora!
Minden, minden e földhöz köt,
Anyánk e föld! – Nem mostoha
Jött-ment nép vagyunk mi itt,
Szemünk a múltnak tengerében
Vissza: Egy ezredévre tekint!

Az itt közölt mintegy harminc költemény jórészt irodalomtörténeti értékű fölfedezés is egyszersmind, keletkezésük és megmaradásuk némileg cáfolja azt a *Fábry Zoltán*tól származó megállapítást, amely szerint az 1945 és 1948 közötti évek a csehszlovákiai magyar irodalom fejlődéstörténetében a „némaság esztendei" voltak. Igaz ugyan, hogy a jogfosztottság, a hontalanság éveiben a felvidéki magyar irodalmi élet intéz-

ményrendszere (pl. könyvkiadása, sajtója) egyáltalán nem létezett, az irodalmi tudat azonban – még ha folklorizálódott (kéziratos) formában is – tovább élt, nem hunyt ki teljesen, sőt némelyik költeményben torokszorítóan hiteles képet festett a szlovákiai magyarság sorsáról, üldöztetéséről.

A kötetet a pályázat eredményhirdetése és értékelése zárja *A Látók Titka* című, utószónak tekinthető fejezettel, mindkettő *Zalabai Zsigmond* tollából.

A *Magyar jeremiád* c. kiadványt a szlovákiai magyarság önismerete, azonosságtudata és jövőjének megőrzése tekintetében egyaránt becses értékű munkának tartom, olyan könyvnek, amely nem hiányozhat egyetlen szlovákiai magyar iskolából, könyvtárból és más közéleti, kulturális intézményből sem, de az is nagyon fontos és szükséges volna, hogy Magyarországra is sokfelé eljusson, mert nálunk viszonylag kevesen ismerik a Beneš-féle dekrétumot és annak a szlovákiai magyarok egy részét is érintő következményeit. *A Látók Titka* című fejezetet pedig minden tanárnak és mindazoknak, akik a magyarságtudat kialakításán, formálásán – bármilyen minőségben is – munkálkodnak, külön is a figyelmébe ajánlom, mert minden szava erőt és hitet sugároz. Ezt a könyvet nem lehet meghatottság, együttérzés, elérzékenyülés és indulat nélkül végigolvasni. Teljes mértékben egyetértek *Zalabai*val, aki így vall erről: „Nem szégyelljük bevallani: a kötelező bírálói hűvös-józan racionalizmus mellett is gyakran meghatódottan-elérzékenyülten, könnybe lábadó szemmel vagy éppen ellenkezőleg: fogcsikorgató-káromkodó indulatkitörések kíséretében, az elemi igazság meggyalázása miatt érzett fölháborodás-lázadás lávakitöréseivel a szívünkben olvastuk végig a pályázatunkra beküldött anyagokat" (179–180).

Dicséret illeti mindazokat, akik a *Magyar jeremiád* anyagának összegyűjtésében, összeállításában, megjelentetésében és a kiadás költségeinek előteremtésében közreműködtek. Külön is ki kell emelni *Zalabai Zsigmond* hozzáértő szervezői, szerkesztői és a pályázat anyagához kapcsolódó értékelő tevékenységét. Zalabai – értékes egyéni munkái mellett – már eddig is nemegyszer tanújelét adta annak, hogy kitűnő érzéke, tehetsége van értékes mondanivalójú, közérdekű munkák összeállításához, megszerkesztéséhez, a jelentős és aktuális témák fölismeréséhez, megtalálásához. Ezen könyveinek sorát most egy újabbal gazdagította.

A kötet egészére és megjelentetésének fontosságára is érvényesnek tartom azon gondolatokat, melyeket az egyik pályázó, id. *Klebecska István* a következőképpen fogalmazott meg: „A deportálás szenvedő alanyai lassan, de biztosan fogyatkoznak, az akkori fiatalok ma már megtört, idős emberek, mind kevesebbszer kerülnek szóba a deportálási emlékek. Azért kell a betű, az írás, hogy az utánunk jövők is megtudják: volt egyszer, a II. világháború után egy rettenetes nagy igazságtalanság a csehszlovákiai magyarokkal szemben, amikor is el akarták tépni a gyökereket, amelyek a szülőföldünkhöz kötöttek, földönfutóvá, hontalanná akartak tenni bennünket. Reméljük, hogy ez soha többé nem fog megismétlődni." *(Vox Nova, 1995.)*

Szabó József

MŰVÉSZET

MAROSI ILDIKÓ

Adalékok a Szegedi Szabadtéri Játékok történetéhez

BÁNFFY MIKLÓS ÉS JANOVICS JENŐ RENDEZÉSEI

Ha egy kicsivel több szerencsém van, még személyesen is ismerhettem volna Bánffy Miklóst.

1946-ban egy Turandot-díszletkép dedikációjának tanúsága szerint Molterék vendége Marosvásárhelyen, amikor mint egyházi főgondnok vizitációt tart a városban. Én pár évre rá kerülök a házba, mint legkisebb menyük. Abban az esztendőben, amikor Bánffy véglegesen távozik Erdélyből – én éppen felvételizek a rendezői szakra Kolozsváron, és szinte ugyanazok az emberek segítik őt a nehéz időkben, akik engem is segítenek, hogy tovább tanulhassak. De sajnos, nem volt elég szerencsém, én már csupán Molterék Bánffy iránti nagy és osztatlan szeretetét örököltem. Ebben a szimpátiában nyoma sem volt a sznobságnak: a szeretetre méltó embernek és a nagy művésznek szólt.

A mi „családi" Bánffy-képünk mellett a legszívemszerintibb a kortársaké közül Kuncz Aladár „rajzolata". A fiatal Bánffyról 1906-ból így ír: „Fehér nadrágot, könnyű fekete nyersselyem kabátot hordott, művészarcára széles panamakalap vetett árnyékot. A (kolozsvári fő)tér fölé ragyogóan kék nyári ég borult. [...] Úgy él az egész nyári délután az emlékemben, mint másvilági tündöklő látomás. [...] Általában sohasem éreztem Kolozsvárinak. Talán azért, mert mint sokat utazott emberről, öltözékében, szokásaiban lerítt a nagyvilágiság. [...] Angliában, Olaszországban s a nyugati külföldön már korán otthonossá vált. [...] A művészetek iránt való érdeklődés modorában jókora közvetlenséget és mindenféle társadalmi érdekhálózatokon fölé való emelkedettséget kevert el."

1923-ban az idősödő Bánffyt idézve írja Kuncz Aladár: „Hajában már a zord idők hava csillog; leeső franciás bajusza fölé mély ráncok vésődtek, de szemében ugyanaz a bizonytalan, sorsát kutató tekintet él, amely nyilván elárulja, hogy lelke legmélyén erdélyi, és egyenes kivetítése, késői, de közvetlen hajtása annak a nemzedéknek, mely századokkal ezelőtt itt Erdélyben bontatlan intellektussal és akarattal történelmet s műveltséget teremtett. [...] Bárhogyan is: [...], mindig visszavágyott, mindig visszatért ide, mintha titkos erő vonzaná, mintha fontos keresni és betölteni való hívná. [...] Különös és másként cselekvő lélek él benne, mint amilyenhez ma vagyunk szokva. Szinte szerettem volna most, – hogy Kolozsvár megmaradt történeti keretei között magába mélyedve menni láttam, – legtitkosabb lelkét fölrázni s rámutatni arra, ami valójában van körülötte: vajon nem ámult volna el, hogy a városfalak nem állnak, és a tornyos kapun át nem a fejedelem négylovas hintója hajtat a Bánffy-palota felé?..."

De szeretem látni Bánffyt Hunyady Sándor szemével is, „amint igazi ázsiai eredetű férfiúhoz illik, szép tatár bajuszt visel, és a bőre olyan sárgásbarna, mint a régi elefántcsont".

Legtöbbet és legérdekesebbet Kemény Jánosné, a görög-skót származású Augusta Paton tudott mesélni róla. Augusta néni már nagyon öreg és nagyon beteg volt, amikor is egyik utolsó beszélgetésünk alkalmával számomra egy igen hasznosat botlott a nyelve. Tulajdonképpen ez indított az alábbi adatok összeszedésére. Kemény Jánosné sohasem tanult meg tökéletesen magyarul, Bánffy viszont gyönyörűen beszélt angolul, ami Erdélyben, még arisztokrata körökben sem volt túl gyakori. Augusta néni lényéből és mondanivalójából sohasem hiányzott a furcsa, bujkáló, néha finom, néha kegyetlenebb humor, s így az elszólásairól sem lehetett biztosan tudni: mennyi bennük a véletlenszerűség s mennyi a szándékosság. S mindig ő nevetett a legjobban, ha bakizott. Ilyeneket kérdezett például: „Mondd meg nekem, hogyan helyes: fogadja őszinte részvényemet vagy részvétemet?" Vagy amikor elment Farkaslakára a Szervatiuszok készítette Tamási emlékművet megtekinteni, utána azt mondta nekem: „Tudod, azért mégis csak az a kaptafa az igazi." Mármint a kopjafa.

De visszatérve a Bánffyról való beszélgetésünkre, valamikor a nyolcvanas évek közepe felé lehetett, Augusta néni közelebb járt már a kilencvenhez, mint a nyolcvanhoz, és hősiesen küzdött az évek óta ágyhoz kötő nyomorúságával. Bánffy külleméről a jegyzeteim szerint ezeket mondotta:

– Olyan igazi magyar. Bajuszos magyar. Középmagas, elegáns, jól volt öltözve, de nem erőltetetten. Angolosan. Angolul beszéltünk csak, a bátyámnál is járt Abedinben Bethlen Istvánnal. Mindig mondta nekem: Skócia egy úri ország. Bonchida gyönyörű volt... A toronyban a könyvtár... Fantasztikusan szép antik bútorok, kárpitok, a lépcsőházban a faragott sakkfigurák, ilyen magasak voltak – mutat a vállára, s tegyem hozzá: Augusta néni nem volt alacsony. – Bánffy Miklós és Kemény János jóban voltak, de szerintem átvette a János fényét a Helikonnál. Mikor fiatal volt, Tekére küldték, ez volt a büntetés, mert olyan sokat költött. Ott volt főszolgabíró. Az apja rettenetes szigorú volt, s úgy élt, mint egy herceg. Nem volt szabad például a bejáratig menni az autóval. Rengeteg személyzetet tartott. Egyszer, mikor ott voltunk Bonchidán, tálaltak récesültet, de a réce hizlalt libába volt sütve – a libát a személyzet ette. Ilyen jó világ volt akkor. Miklós nagyon szerette az inasát. Jelentette egyszer neki az inas, hogy valami emberek keresik. „Micsoda emberek?" – „Nem tudom." – „Nem újságírók?" – „Nem hiszem, mert kövérek." – Így mesélte Bánffy, és óriásikat lehetett nevetni vele.

– Augusta nénivel is – teszem én hozzá.

– Elvette feleségül Váradi Arankát, egy nagyszerű pesti színésznőt, aki csúnya volt, de nagyon szellemes és művelt, és nagyon tehetséges. Bánffy beleszeretett a tehetségébe. Aranka panaszolta, hogy mióta férjhez ment Bánffyhoz, soha sincsen pénze. Egyszer elmentünk együtt Szebenbe, ahol Bánffy rendezte *Az ember tragédiáját*. Gyönyörű előadás volt, igazi lovakkal.

Szeben? Szeben... Mikor is rendezhetett Bánffy az erdélyi szász városban Madáchot, méghozzá valódi lovakkal?! Nem különösebben foglalkoztatott a dolog, míg aztán egy 1935-ös Pásztortűz átlapozása után, melyben Bánffy Miklós szegedi szabadtéri Tragédia-rendezéséről közölnek képeket – világosság gyúlt az agyamban: Kemény Jánosné Szeged helyett Szebent mondott. Szegeden rendezhette csak Bánffy, igazi lovakkal Madách színjátékát. S ettől kezdve, hogy, hogy nem, érdekelni kezdett minden erre vonatkozó írásos nyom.

És valóban Pásztor József *A szegedi szabadtéri játékok története* című munkájában, 1934. augusztus 3-i bejegyzésként ez áll: „A játékok erősen éreztették idegenforgalmi hatásukat. A szállodákban minden szobát lefoglaltak... Erdélyből is jönnek a magyar szellemi élet vezetői. A kolozsváriak autokaron érkeznek a szombat esti premierre. Bejelentették érkezésüket Ligeti Ernő, Kovács László, Marton István és báró Kemény János, kolozsvári szerkesztők és írók. [...] Megérkezett Kádár Imre kolozsvári író és újságíró, a kolozsvári magyar színház igazgatója, aki Kolozsvárott harmincszor egymásután adta elő *Az ember tragédiáját*, és a színi évad legnagyobb sikerét aratta vele."

*

Miért merült olyan nagyon feledésbe Bánffynak a színházzal való kapcsolata, rendezői, díszlet- és kosztümtervezői munkája, és ez a szegedi szereplése? Pedig kétségtelen, hogy az 1916-os, IV. Károly koronázásának „megrendezése" mellett, ez lehetett Bánffynak, a rendezőnek és díszlettervezőnek az egyik legnagyobb fegyverténye.

Az 1916-os ünnepségekről, s ezen belül közös munkájukról, Kós Károlynak *Koronázási emlékeimből* c. írásából aránylag sokat tudunk. A kormány Bánffy Miklóst bízta meg a koronázás művészi rendezésével és az ezzel összefüggő külső díszítési munkák „nyélbeütésével" – s ehhez vette maga mellé a négy tehetséges építészt: Lechner Jenőt, aki a Mátyás templom belső díszítését kapta, Pogány Móric a Szentháromság szobornak az eskütétel céljára való kiegészítését végezte, Györgyi Dénes és Kós Károly osztoztak a Királyi Vártól a templomig vezető útvonalaknak és az azt szegélyező házaknak díszítésén, a kardvágó-domb és az útvonalakra elhelyezendő tribünök megtervezésének és elkészítésének munkálatain.

Bánffy ekkor már hetedik esztendeje (pontosan 1909-től egészen 1918. november 18-ig), a budapesti Operaház és Nemzeti Színház intendánsa, azaz főfelügyeletükkel megbízott személy. A forradalom, majd Trianon eléggé a politikai harcszíntérre sodorja hosszú ideig. 1918-ban Károlyi megbízottjaként külföldre utazik, állomásai Bécs, Berlin, Hamburg, aztán Hollandia, ahol már annyira elfogy a megélhetésre valója – s otthonról a kommün miatt nem sokat remélhet –, hogy arcképfestéshez fog. Míg haza nem hívja Bethlen István távirata; 1921 tavaszán a Bethlen-kormány külügyminisztere 1922 végéig. Magyarország az ő külügyminisztersége alatt kötött különbékét az Amerikai Egyesült Államokkal, és dőlt el, hogy Sopron hozzá és nem Ausztriához tartozik, s aki felvétette az országot a Népszövetségbe. Közben 1923-tól 1926-ig a Képzőművészeti Tanács elnöke. Rövid ideig még diplomáciai megbízatásokat vállal, majd itthon, Bonchidán egy lovaspóló-sérüléssel fekszik fél évet. 1926-ban végleg hazatelepül Erdélybe, felveszi a román állampolgárságot. Talán ő volt a kevés magyarok egyike, aki nem Romániából repatriált Magyarországra, hanem fordítva.

A romániai földreform után még mindig megmaradt háromezer holdnyi birtoka. 1926. július 6-án teszi le a román állampolgári esküt a román Koronatanács előtt. Állampolgárságot azzal a kikötéssel kap, hogy legalább 10 évig nem politizál. Bánffy ezt be is tartja 1939-ig. Viszont a kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank igazgatósági elnöke, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet sugalmazója, az erdélyi református egyházkerület főgondnoka, az Erdélyi Helikon főszerkesztője stb.

Csak futó pillantást vessünk közben még Bánffy drámairói munkáira, lévén, hogy az olvasó ezekkel az adatokkal másfelé nemigen találkozhat. Pl. a „Spenót"-ban *(A magyar irodalom története 1919-től napjainkig)* csak egyetlen mondatot kap: „Irodal-

mi téren a drámai és prózai műfajokat mívelte" és ugyanabban a kötetben *A magyar dráma útja* c. fejezetben le sincsen írva a neve. Pedig Bánffy Miklósnak eddig hat színdarabját tartja számon a szakirodalom.

1906-ban Kisbán Miklós néven jelenik meg a *Naplegenda*, mely elnyeri Ady tetszését is. „Érdekes és szép könyv – írja a *Naplegendá*ról. Megint egy szimptomája a magyar lélek új, nagyszerű válságának. [...] Nagy gondolat. Buja, költői szép nyelv. Elegáncia a fölfogásban. Mitikus és illatos homály. Sok raffináltság. Megmozgatása sejtéseinknek. Egy modern írás. Szeretettel dicsérjük Kisbán Miklós könyvét. Más nyelven nem volna talán jelentős. Magyarul igen. Jel az új jelek között." Így üdvözli a bemutatkozó drámaírót Ady Endre a Budapesti Napló 1906. április 8-i számában, s 1914-ben a Nyugatban (II. 128) visszatér erre és megerősíti a nyolc év előtt írottakat: „Kisbán Miklós *Naplegendá*járól én írhattam annak idején majdnem legelsőnek, s nem bántam meg azóta, hogy megdicsértem akkor a Kisbánt. Tudtam, hogy a Kisbán – gróf Bánffy Miklós, s fájdalmas örömmel írhattam meg azt is, mennyivel különb, fogékonyabb, kulturáltabb a jó magyar mágnás a pökhendi szolgabíró-fajnál."

1913-ban Budapesten a Magyar Színházban mutatják be Bánffy Miklós újabb drámáját, *A Nap Ura*t. A Nyugat két cikke is kitér az eseményre. Schöpflin Aladár szerint „Kisbán Miklós drámája a legművészibb eszközökkel dolgozó magyar színdarabok egyike, még ügyefogyottságaiban is költő beszél belőle, aki nem mindig biztos az eszközei felől, de botlásai után is talpra tud állni." (Nyugat, 1913, 74–75.)

Lengyel Menyhért, a másik cikk szerzője a drámaíró pályatárssal még fenntartásnélkülibb ugyanabban a Nyugat-számban. „Megvagyunk hatva és rendülve nemcsak a jelenet fényétől és erejétől, hanem attól is, hogy egy új költő jelent meg – és ebben mindig van valami az áldozás és odaadás szentségéből... Pedig ma Budapesten elragadtatva és meghatva lenni nem célszerű. Az egész város és külön-külön minden ember benne csupa szkepszis. [...] A kávéházakban mindenki megbukik. [...] a jóhiszemű olvasónak a magam jóhiszeműségével kell bizonyságot tennem róla, hogy a színdarabot rendkívülinek s költőjét nagy írónak éreztem."

Intendánsként még azt a kockázatos vállalkozást is megengedi magának, hogy saját darabját tűzeti műsorra a Nemzeti Színházban – és végül is diadalmaskodik. Mert mit ír például Krúdy Gyula az eseményről: Magyarország, 1918. dec. 21. „Bánffy Miklós új darabját, *Az erősebb*et játsszák legközelebb a Nemzeti Színház művészei. [...] Az ismeretlen, hó alól felbukkanó magyar drámaíró tehetség helyett tehát jön Bánffy Miklós, akit még mindig nem ismert a céhbelieken kívül eléggé a nagyközönség. [...] Kisbán magyar darabot írt. [...] Jószemű, ábrándos és önbolondítás nélkül figyeli meg a dolgokat. [...] Az elbeszélő művei egy tudós és egy költő alkotásai. Világos nappal írta őket. Jó mélyen bemártotta a tollát. S bizonyosan sokat gondolkozott előtte, mielőtt az első betűket leírta volna. Így dolgoznak azok, akik nem a következő óra mohó sikerének írnak. [...] Szeretem az irodalomban a komoly embereket, akik arra gondolnak, hogy holnap is van a világon, amikor új olvasók jönnek, új szemek nyílnak, és a kritika nem mindennapi borotválkozás, hanem kardsújtás. Ezt pedig nem a főigazgatóról, színpadi szerzők, színészek és színésznők mézeskalács huszárjáról írtuk, hanem Kisbán Miklósról."

A *Maskara* talán a legvitatottabb darabja Bánffy Miklósnak. A budapesti renaissance színházi bemutatójáról (1926. márc. 18-án) még Schöpflin Aladár is tartózkodással ír a Nyugat XIX. 6. füzet 564. oldalán *Kisbán Miklós „bolondsága"* címmel. „Egy válságos helyzettel küzdő színtársulat sok munkája és nyilván, reménye is veszett

kárba az előadással s egy olyan író exponálta magát fölöslegesen, aki iránt régebbi művei miatt respektust éreztünk. Nagyon nehéz sokszor kritikusnak lenni, az ember akarata ellenére a halottkém gyászos szerepében érzi magát."

Nem így Kemény János, aki egészen más szemszögből ítéli meg Bánffy szatíráját, amint az egy Molter Károlynak írt 1926-os leveléből kitűnik: „[...] Május hatodikán bemegyek estére Kolozsvárra, ugyanis akkor megy a Bánffy Miklós *Maskará*ja. Ha kedved van megnézni, szívesen beviszlek, Vásárhelyen keresztül megyek autóval. Van két helyem a színházban, amiket egymagam sehogysem tudok betölteni, s így szívesen látlak nevetőtársul. (Jeleznem kell tévedések elkerülése végett, hogy nincsen semmi irányú megbízásom, hogy a darabnak propagandát csináljak!) Olvastam a darabot és most már nagyon megértem, hogy Budapesten nem érte el a kellő sikert. Ugyanis minden ember valahol megtalálja benne a saját arcát, s ez mindenesetre kellemetlen, különösképpen ha a darabot véletlenül egy szellemes gróf írta, s nem lehet ős-turáni, vagy álkeresztényi undorodással agyonütni: »Valami destruktív zsidóbérenc írta!« Aztán Pesten meg igen sokan vannak a Balogggghhh de Tiszarücsök, meg a főhercegi allürös botosinasok és rettenetes nagy urak, akiknek csak a szerep a fontos. Úgy gondolom, hogy azok a nagyvilági hölgyek, akik megnézték a darabot, elvesztették a kedvüket végleg attól, hogy a szerzőt bókokkal rajongják körül. A kritikusokat is végtelenül sajnálom: nincsen a darabnak főhőse, főcselekménye, egysége, sőt mellékcselekmények vagy rajzok, epizódok vagy nemtudommicsodák mind hiányoznak belőle. (Kérlek ne áruld el a tanár uraknak, mert ha valaha családom valamelyik tagja iskolába kerül, még el találják buktatni magyar irodalomból!) Egyszóval azt hiszem, élveznéd az előadást s jól mulatnánk, annál is inkább, mert te sem vagy semmiféle izmusnak sem a rabja, s ha egy írás jó, tudod azt élvezni minden megkötöttség nélkül. [...] Üdvözöl őszinte barátod, Kemény János"

Még egy adalék a *Maskara* bemutatójához, melyről a Székely Napló 1926. márc. 18-i száma így ír *Bánffy Miklós új darabjának szereplői élő alakok?* címmel: „Ritkán előzött meg egy oly nagy érdeklődés bemutatót, mint gróf Bánffy Miklós volt külügyminiszter új darabját, a *Maskarát*, melyet, mint jelentettük, szerdán este mutatott be a Renaissance-Színház. Az érdeklődést fokozta az, hogy állítólag élő és jólismert alakokat írt meg ezúttal Kisbán Miklós. Bánffy tiltakozott, állítólag minden próbán kérte, hogy ne keressenek aktualitást a szerepekben, mégis, mi történt? Somlay Artúr egyszerre csak utánozni kezdte – Károlyi Mihályt.

– Nem lehet kérem – idegenkedett Bánffy –, tiltakozom ellene!

– Bocsánat! Frigiai sapkával jövök be. Azt mondják rám, hogy szovjet-gróf... Rámismernek kérem, hát én hűen akarom adni azt az alakot...

– Csak típus, nem Károlyi! – erősködött Bánffy Miklós s majdnem otthagyta a próbát, mikor végreis megegyeztek."

1929-ben Budapesten adják elő Bánffy *Martinovics* c. drámáját. A fogadtatása elegyes. A kritikák igen sok kifogást emelnek, s főleg „politikai álláspontjuk hétköznapi elfogultsága szerint magyaráztak bele a darabba mindent, ami bele nem magyarázható" – írja briliáns műelemzésében Reményik Sándor az Erdélyi Helikon 1931. június–júliusi számában. Azért a késői reakció, mert a *Martinovics*-színmű csak 1931-ben jelenik meg Kolozsváron nyomtatásban is, az „Erdélyi Helikon" kiadásában, melyhez Kisbán-Bánffy Miklós 27 oldalon (131–158. o.) terjedelmes, főleg a bemutató kritikusaival vitatkozó írást fűz, *Előszó, amely mégsem az és ezért a könyv végére került* címmel. Érdekes belőle inkább csak a Martinovics keletkezéstörténete: „A *Nagy úr* megírása előtt és

után többször fogtam hozzá. Nagyrészt megvolt jelenetezve azonnal és lényeges változás azon nem is történt. Ma 1912-ben nem vállaltam volna az állami színházak vezetését, mely megbízásnál az opera teljesen lekötötte minden munkaerőmet, már akkor ugyanígy napvilágot látott volna a dráma. Különben, mint intendáns a Nemzetiben úgysem hozhattam volna ki a saját darabomat. Itt most valaki nagyon gúnyosan közbevethetné: „hát az *Erősebb*, azt nem a Nemzeti Színházbeliek játszták? A közbeszólónak nem volna igaza: [...] ezt a művemet azért írtam, azért hoztam színre, hogy a Várszínházat, melyet akkor állítottam helyre, lanszírozzam és e színdarabot, mint Ábrahám Izráelt, áldozati báránynak szántam a Kamara-Színház fölavatásának oltárán. Le is ölték és nem igazságtalanul, mert valóban hevenyészett és elnagyolt munka volt, melyet ha több gonddal és nem terminusra kell megírnom, jobban megcsináltam volna."

Egyébként itt fejti ki, hogy a *Martinovics* témája 1905-től a „munkaforradalom" óta foglalkoztatja. Gapon pópa és a titkosrendőrség állítólagos kapcsolata, a borzalmas pétervári sortűz képe, melyben a cár képét és a keresztet magasra tartó pópa nem sérül meg – erre az alapélményre épül aztán a későbbi számtalan történelmi tanulmánnyal dúsított téma.

Az utolsó bemutatója Kolozsváron van Bánffy Miklósnak, ahol 1946. okt. 29-én a Magyar Színház művészei Poór Lili rendezésében és Szakács György díszleteiben viszik színre az *Ostoba Li* című szatirikus vígjátékát.

A Világosság 1946. okt. 28-i számában Bánffy elmondja a darab keletkezésének történetét. „Megírásra akkor ért meg a téma, amikor a Sztójay-kormány alatt a Gestapo érdeklődni kezdett lakásom felől. Erre összecsomagoltam, lejöttem Bonchidára, ahol 1944 júniusában novellának dolgoztam fel. Darabot nyáron írtam belőle. Az előre látott pusztulás keserűsége fejlesztette ki bennem a témát. Láttam jönni a kikerülhetetlen megsemmisülést, s láttam, ahogy nő Li ostoba alakja."

A címszerepet az a Kovács György játszotta, aki nem sokkal azelőtt tért vissza Svájcból Erdélybe, Kemény János hívására.

A hat bemutatott Bánffy-színmű mellett talán létezik még egy hetedik is. Bánffy Miklós 1944. szeptember 8-i dátummal, a front közeledtével, közvetlenül az orosz csapatok Kolozsvárra való bevonulása előtti napokban, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában nagyobb mennyiségű iratot helyez el „kezelés és megőrzés céljából". A levéltárban szerepel egy „Irodalmi anyag" fejezet is. Talán e között lehet az a Krisztus-dráma kézirata is, melyet Bánffy egész életén át írt és javított, s amelyet kért volna vissza a Romániából való végleges eltávozásakor, de megtagadták, lévén, hogy közben a múzeum anyagát államosították. Így mondta nekem az a Teleki Ádám, aki nagyon közel állott Bánffy Miklóshoz, s a kitelepedése előkészítésében és lebonyolításában segítségére volt. Én az 1944-es Átvételi elismervény alapján igen sokfelé kerestem az iratokat Kolozsváron, eredménytelenül. Remélem, egy utánam jövő kutatónak nagyobb sikere lesz.

1932-ben a Nyugat decemberi számában azt írja Cs. Szabó László az emlékíró Bánffyról, hogy „Hangja a társadalmi elsőbbségben és vagyoni erőben biztos, egykedvű hang, melyből a rang nyugalma árad, fesztelen magatartása nem ismeri a csukott ajtó, a megalázó előszobák s a szegény öregség rémét."

1944 és 1949 között ezeket is megismerte Bánffy Miklós az ő szeretett Kolozsvárjában, amelyet hogy nem romboltak le értelmetlenül a háborús lövedékek, abban neki oroszlánrésze volt. Tudták is azt róla, s nagy árat fizetett érte – legelőször még 1944 kora őszén – Bonchidát.

*

„Kölyök korom óta színház bolondja voltam és később, midőn érett fejjel hat és fél évig az állami színházak élén állottam, az a viszony elmélyült, tudatosabbá lett. E munkám közben sokat tanultam, mert minden szcenikai ismeretet meg akartam szerezni, hogy annál hathatósabban szolgálhassak. Ezidőben nagyon szerettem volna a *Tragédiát* megújítani, mely akkoriban a régi Paulay-féle rendezésben ment. A maga korában kitűnő rendezés, mely természetesen csupán korának technikai felkészültségével számolhatván, ebből a szempontból kissé már avult volt. Az első két évemet azonban az opera megifítása foglalta el, azután pedig kiütött a világháború, mely minden nagyszabású tervnek gátat vetett. Ezért akkor nem kerülhetett sor a fölújításra" – írja többek között Bánffy Miklós *Az ember tragédiája a színpadon* című, az Erdélyi Helikon 1934. februári–márciusi és áprilisi számában, folytatásokban közölt tanulmányában.

Kovács László, az Erdélyi Helikon szerkesztője, aki egyben az Erdélyi Szépmíves Céh ügyeit is intézte, egy későbbi, 1943-ban megjelent Bánffyról szóló tanulmányában, annak rendezői munkásságáról írva találóan állapítja meg: „A kormány kívánságára mint intendáns az állami színházak élére kerül. Mintha a sors rendelkezése volna: a feladatban egymás mellé kerül a közélet embere és a művész. Többirányú művésztörekvése, nagy szellemi kultúrája – azt lehetne mondani – majdnem szintézist kap e hivatásban. Kétségtelen, hogy Bánffy a színpad művészetének egyik legnagyobb magyar mestere. Döntő munkája azonban ezen a téren is, mint sok más ügyben, inkább csak befelé-tudott volt."

Ezt a „befelé-tudottságot" erősíti meg Kós Károly is: „Azt már kevesen tudják, hogy Bánffy Miklós az elmúlt (első) világháború előtti évtizednek talán leghozzáértőbb, minden esetre legsokoldalúbb magyar színházi szakembere volt. Természetes azonban, hogy amikor a budapesti Nemzeti Színháznak majd az Operaháznak kormánybiztosa lett, a közvélemény általában nem a hozzáértőt tudta benne, hanem a – dilettáns mágnást. Miről azonban Bánffy Miklós igazán nem tehet. Operaházi intendáns korában derült ki az is, hogy nemcsak díszlet- és kosztümtervező, hanem világviszonylatban is elsőrangú és modern díszlet- és kosztümtervező." (Kós Károly: *A gazda*. Az Erdélyi Helikon 1943. októberi, Bánffy Miklós hetvenedik születésnapját ünneplő száma.)

Viszont ez a bizonyos „befelé-tudottság" – vagyis, hogy Bánffy nem sokat törődött a halhatatlanság apró-cseprő alkotóelemeivel – igen megnehezíti vagy nagyon is izgalmassá teszi a későbbi kutató számára a színház és az író (képzőművész, illusztrátor, kosztüm- és díszlettervező, rendező stb.) kapcsolatának bemutatását. Képzeletemben sokszor már mint kaján varázspálcás Prospero, úgy villan fel egy-egy újabban feltárt, megfejtett, bizonyított tény mögül alakja. S mennyi felfedezést ígér az a fejezet is, amit én magamban *Bánffy a képzőművészetben* címmel tervezek már évek óta! Valósággal diadalt éreztem ezen a bonchidai Prosperón, amikor megfejtettem, hogy ki rejtezkedik a Ben Myll név mögött is. B. M., azaz Bánffy Miklós. A Bibliographia Hungarica 1921–1924. V. 78. oldalán pontosan ez olvasható: „Myll, Ben. *Fresques et frasques* (A génuai konferencián szerepelt államférfiakról készült 21 karikatúra) Bp. 1923. Rózsavölgyi 4 Bibliofil kiadás". Talán a nagyon jól informált Kovács László sem tudta egészen pontosan, ti. az előbb idézett tanulmányában ezt írja: „Külügyminiszterségének... művészi emléke a génuai konferencián részt vett diplomatákról készített remek karikatúra-albuma. A Lipcsében, zárt példányszámban kinyomott és álnéven megjelent album mint képzőművésznek talán legkimagaslóbb műve."

De kanyarodjunk vissza a színházhoz.

A budapesti, első világháború előtti intendánsi működéséről Illés Endre *A dilettante (Bánffy Miklós)* című írásából tudhatunk meg lényeges adalékokat. Abból az írásból, amit én már a címe miatt is, de a Bánffyhoz méltatlan vállveregető hozzáállásból is elég sok fenntartással fogadok, Kós Károllyal teljes egyetértésben, aki ezt az emberfajtát (mármint az Illés Endre-félét), nemes egyszerűséggel sakálnak nevezte egy Áprily Lajoshoz írt és a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött levelében. A kortársak emlékezetében ugyanis egész más Bánffy–Illés Endre kapcsolat emlékei élnek. E szerint a „nagyurat" s a bőröndjeit lakáji alázatossággal cipelő Illés Endrét fényképezi az emlékezet és nem azt, aki a következő nonszenszet írja:

„Bánffyt így fényképeztem le magamnak abban a régi, tengermélyi világban. Éppen végrehajtóbizottsági ülést tartunk – (ugyanannál a kiadónál dolgoztam magam is)." Hát már ez is sántít, nem is kicsit. Hogyan dolgozott volna Bánffy valaha, valahol a negyvenes években valamelyik kiadónál? Egyáltalán, hogy Bánffy valaha valahol „dolgozott" volna, alkalmazott lett volna, mint Illés Endre?! Esetleg részvényes vagy igazgatótanácsi tag, vagy elnöki tanácsos, vagy valami hasonló lehetett volna... Ez nem jelenti vagy zárja ki azt, hogy nem dolgozott volna életében rengeteget, de nem így...

De jobb híján fanyalodjunk Illés Endrére.

Az 1916-os koronázás sokkoló jelenetével kapcsolatban, amikor is Bánffy a kitüntetendő, legszebben dekorált ötven tisztként mankós, féllábú, félkarú, féltüdejű, ezüstgégéjű hadirokkantakat vonultat fel, mankókopogással és szaggatott, fütyülő lélegzettel, a harcteret, lövészárkot felidézve. Az Aranysarkantyús roncsok felvonultatásáról azt mondja Bánffy:

– Díszlet- és kosztümtervező voltam. Hát lemondhattam erről a hatásról?

*

Az *Illés Endre* rögzítette, Bartókkal kapcsolatos visszaemlékezések is igen lényegesek:

– A Nyugat egyik számában olvastam Balázs Béla táncjátékát, *A fából faragott királyfi*t. Baletteket kerestem éppen az Operaháznak, ez megtetszett. Ismertem Balázst, megkérdeztem tőle, van-e már a balettnek zenéje? Van, mondta ő. Bartók Béla írta. Meghallgathatnám? Semmi akadálya, felelte. Aztán kiderült, hogy mégis van egy kis akadálya. Bartók csak ezután fogja megírni a zenét. Sokáig írta, türelmesen vártam.

Iktassuk ide Bartók Buşiţia Jánosnak Belényesre 1917. május 6-ról kelt leveléből az ezzel kapcsolatos részletet.

„Sok egyéb bajom mellett a román invázió idejében feleségem és fiam éppen Marosvásárhelyt volt látogatóban egy katonaorvos rokonunknál. Katonailag menekültek vagy 3 hétig [...]. Valószínűleg a menekülés alatt szerezte a feleségem a betegségét – tüdőcsúcshurutot –, amely miatt Újtátrafüredre kellett mennie 2 hónapra. Keresztúron nincs se tej, se vaj, se semmi. Most mégis egyelőre hazajön, majd meglátjuk, hogy boldogulunk. – Ennyi baj közepette igazán alig tudtam az Operaház számára egy egyfelvonásos táncjátékot készre írni: még nyugalmas időkben is óriási egy munka, nemhogy ennyi gondban. És mikor nagynehezen megvoltam, akkor következett csak a hadd-el-hadd: annyi mérhetetlen vesződség, bosszúság az Operaháznál, amiről embernek nem lehetett fogalma. Mi a m. kir. Operaház? Augias istállója, csupa disznóság szemétdombja, zűrzavarok tanyája, fejetlenség tetőpontja, ahol csak egyetlenegy embernek van tekintélye és rendelkezési joga még mindenféle bagatellügyben is: a kormánybiztosnak, de viszont ez a – különben jóakaratú és v. b. t. t. úr – ritkán néz be a színházba."

„Aztán megvolt a zene, meghallgattuk – folytatja Bánffy a visszaemlékezést Illés Endre variációjában. – A karmesterek is hallották. [...] Hét karmestere volt akkor az Operának és egyik sem vállalta, hogy eldirigálja Bartók balettját. [...] Így hát a nyolcadikra kellett bíznom, a vendég-karmesterre, az olaszra, az idegenre, Egisto Tangóra. Hát nem szégyen? De Tangónak is voltak feltételei. Legalább harminc próbát követelt. Harminc próbát akkor, amikor a nagy szimfónikus koncerteket az Opera karmesterei néha próba nélkül is eldirigálták. De Tangóval nem lehetett alkudni. [...] A végén kiderült, hogy három és fél hónapig próbált. Amit Tango a zenekarral csinált, az csoda volt. Ahogyan a balett a bemutatón elhangzott, az Bartók volt, az igazi Bartók, pedig milyen hihetetlen alakokkal kellett dolgoznia!..."

Ugyanerről Bartók így ír édesanyjának 1917. március 21-én:

„[...] Tangót ne szidd, ő a legjobb karmester, akivel eddig dolgom volt. Ő csak azért nem vállalta akkor az idei előadást, mert – mondta –, ehhez 30 próba kell, márpedig ki akarják még hozni Violantát, Ábrányi operáját és tudjisten mi mindent még. Hozzá még 5 elmaradt filharmóniai hangverseny próbáival együtt. Ezt mondta ő! És most Violantát és minden egyebet levettek a műsorról, a filharmónikusok próba nélkül (!) rendezik koncertjeiket, Tangónak a »kegyelmes úr« megígérte a 30 próbát. Gondold csak meg, 30 próba!"

„A karmesterek után sorra jöttek hozzám a zenekari árokból az elsőhegedűsök, a mélyhegedűsök, a fagottosok, a fúvósok, s mind fizetésemelést kértek, hogy ilyen zenét kell játszaniok. Col legno játszunk, méltatlankodtak a vonósok: percekig a vonó fájával ütögetjük a húrokat, tönkremegy a hegedűnk, [...] – folytatja Bánffy visszaemlékezéseit. – Hevesi Sándor akkor már átment a Nemzeti Színházba, új főrendezőm volt. Ez az ember kijelentette, hogy ő nem rendez bukásokat és botrányokat. A balettnak végül is nem volt rendezője, csak Balázs Béla próbálkozott egy-két instrukcióval a színpadon. A primaballerinám elől bujdosnom kellett, hetenként felmondott. Az újságírók azzal kedveskedtek: igaz-e, hogy csak azért ragaszkodom Bartók balettjéhez, mert én terveztem a díszleteit?

Így volt. Én terveztem a díszleteket, én rajzoltam meg a ruhákat. De csak ezért mutattam volna be a *Királyfit*? Szamárordítás, ahogyan Szász Károly mondja a magyar Shakespeare-ben. Mert hiszen én terveztem az Operaház bemutatójának díszleteit, azokat is, amiket Bartók miatt ki kellett söpörni a játékrendből, azon a tavaszon, tizenhétben.

Most már bevallom, én sem értettem egészen, mit mond Bartók a *Királyfi*ban. Lapoztam a partitúrát, és láttam, finom sejtelmes C-dúr előjátékkal kezdődik ez a mese. Vagy talán ballada? Azután meredeken emelkedik, de végig megmarad benne a sejtelmes titokzatosság, és így végződik a játék, pasztorál-hangulattal. A hegedűk fent járnak a csillagok között, de a megtalált szerelemben és boldogságban mégis valamilyen szomorúság szól. Kicsi színpadot terveztem hát ennek a finom mesének, de mikor Tango intésére a próbákon megszólalt a zenekar, kiderült, hogy a Niagara ömlik le a színpadra és a nézőtérre. Szűk lett a színpadom, Bartók muzsikája szétfeszítette. És ilyen volt a siker is."

Csak néhány sor *Reinitz Béla*nak a Népszavában 1917. május 13-án megjelent méltatásából:

„Tango [...] nagy és megbecsülhetetlen szolgálatot tett ezzel a munkájával a magyar művészetnek. A színpad igen szép. A díszleteket Bánffy tervezte [...] A külső siker frenetikus, szinte tomboló volt. Szerzőket, karmestert, színészeket több mint hússzor hívták a lámpák elé."

A fából faragott királyfi, 1917. c. írásában Bartók hálásan nyugtázza a sikert:

„[...] Köszönettel tartozom még azért is Tangónak, hogy a zenekar betanításán kívül a színpadot is állandóan szem előtt tartotta. A magánszereplők ugyancsak megható kitartással és lelkesedéssel végezték nem könnyű feladatukat, gróf Bánffy Miklós, a díszletek és jelmezek művészi megtervezője pedig nagy szeretettel támogatta munkájukat."

Mit feleltem végül is a karmestereknek – folytatja Bánffy –, zenészeknek, rendezőknek, balerináknak, újságíróknak, kritikusoknak? Hogy rögtön elkértem Bartók régen visszautasított, pályázatokon elbukott operáját, a *Kékszakállút*. A következő évben, tizennyolcban bemutattuk azt is."

Összegyűjtött írásaiban Bartók erre is szintén kitér:

„A kékszakállú herceg vára" című misztériumot 1911 márciusától szeptemberig zenésítettem meg. Ez az első színpadi és egyúttal első vokális művem. Az akkori viszonyok nem voltak alkalmasak arra, hogy művemet előadhassam, úgyhogy csak *„A fából faragott királyfi"* színrekerülése után mutattam be Bánffy Miklós grófnak és Tango karmesternek. Nagy hálával tartozom nekik, hogy fáradtságot nem kímélve ilyen elsőrangú előadásban hozták színre. Haselbeck Olga és Kálmán Oszkár olyan tökéletesen éneklik szerepeiket, hogy az előadás teljesen utolérte elképzeléseimet. *Bartók Béla"*

*

A díszlet- és kosztümtervezést tanulta-e külön valakitől Bánffy – erre egyelőre nem találtam adatokat, még utalásokat sem. Viszont a nagy mestere, aki a rajzolás és festés titkaiba bevezette, akihez éveken keresztül áhítatosan járt az ifjú Bánffy Miklós egészen az érettségiig; Székely Bertalan volt. A budapesti Rajztanárképzőben, Székely Bertalan atelierjében töltött órákról, az önmagával örökösen elégedetlen nagy mesterről senki olyan érzékletes és értő tanulmányt nem írt, mint a valamikori hálás tanítvány: Bánffy Miklós az Erdélyi Helikon 1935. decemberi számában.

Bárdos Artúr talán az egyetlen, aki Bánffy Miklós Operaházi díszlettervezői munkájának külön cikket szentel a Nyugat 1913. I. 391. számában *Bánffy Miklós díszletei* címmel. Ebből idézem az alább következőket:

„Meg kell állapítani, hogy egy idő óta az Operaházban és a Nemzeti Színházban látjuk végre nemcsak a legdrágább, hanem a legmaibb és legművészibb díszleteket is. A két öreg, nehézlépésű állami színház ebben most elől jár, legelől.

Bizonyára nem tévedünk, hogyha ezt a lényeges és pontosan ennek a szezonnak a kezdete óta megállapítható változást – melynek különösen az Operaház legszebb sikereit köszönheti – gróf Bánffy Miklós legszemélyesebb közreműködésének tulajdoníthatjuk."

*

Bánffy Miklósnak a koronázási ünnepségek mellett a legnagyobb szabású szcenikai munkái a szegedi szabadtéri ünnepségeken *Az ember tragédiája* 1934-es és 1935-ös rendezései lehettek.

Első maradandó színházi élménye Bánffynak egy Tragédia-előadás volt. Serdülő kora óta minden létező és látható Tragédia-előadást megnézett. Így 1934-ben a budapesti Nemzeti Színházban a Horváth Árpád rendezésében és Bécsben szinte ezzel egy időben Mohácsi Jenő fordításában és Röbbeling rendezésében a Burgtheaterben látható előadásokat. Részletesen és érzékletesen számol be róluk az Erdélyi Helikon 1935-ös évfolyama február–március és áprilisi számaiban, s a bevezetőben még azt írja: „A látottak hatása alatt újra feléledt bennem az az elképzelés, ahogy egykor én gondoltam volna el a *Tragédia* színpadi ábrázolását. Minthogy erre a jövőben aligha fog sor kerülni, következő számunkban ezt fogom elmondani." A tanulmány harmadik, 1934-es

áprilisi részében, a lábjegyzetben már azt olvashatjuk: „A szegedi szabadtéri előadásra, melynek rendezésére e sorok íróját újabban fölkérték, ez nem vonatkozik, mert a szabadtéri játéknak egészen más föltételei és más rendű lehetőségei vannak."

Feltételezésem szerint a szegedi vendégszereplésben, a szegedi meghívás elfogadásában kétségtelen szerepet játszhatott Bánffy Miklósnak a Klebelsberg Kunóhoz fűződő barátsága. S bár a régi barát ekkor már halott, de városépítő munkájának folytatásában, egykori közös célkitűzéseik valóra váltásában és továbbéltetéséért érezhette Bánffy fontosnak a meghívás elfogadását.

Közös munkáikra csak néhány adalék: Bánffyt nagyon érdekelte és izgatta a Kelet, Timur Lenk mecénás-művészpártoló munkájától a keleti lótenyésztésig. Barátja, Klebelsberg Kunó ösztönzésére, József Ferenc főherceg védnökségével 1916-ban megalakul a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, melynek előkészítéséért Bánffy többször is járt Konstantinápolyban és Szófiában. Így az első világháború előtt török és bolgár fiatalok tanulhattak Magyarországon, és viszonossági alapon – például Kós Károly – ugyanebben az időben ösztöndíjjal Kelet művészetét tanulmányozhatták. Ugyancsak Klebelsberg kérésére vállalta el Bánffy Miklós az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács elnöki tisztét is. Ezen kívül mindketten tagjai voltak Bethlen István kormányának, s egyaránt baráti szálak fűzték őket a miniszterelnökhöz. Nem csoda, ha a Trianon utáni, anyaországtól elszakított Erdély szellemi emberei egyek a Klebelsberg halála miatti gyászban, aminek az egyik legszebb, a lényeget legjobban megfogalmazó megemlékezése Berde Mária: *Egy nagy halottról* (Pásztortűz, 1932. dec. 15–31.).

*

Az erdélyi magyar sajtó megkülönböztetett, nagy odafigyeléssel kíséri a harmincas évek elején a szegedi szabadtéri játékokat és az ott szereplő rendezőinket, színészeinket, díszlettervezőinket. Természetesen ezek között is vezető helyen áll az Ellenzék. Ne felejtsük el: Bánffy Miklós a lap fő részvényese.

Valószínű, hogy Bánffynak az Erdélyi Helikonban közölt, a *Tragédiát* elemző cikksorozata alapján kapott lábra az a hír, amit a Pásztortűz 1934. március 31-i számában közölnek és egyben cáfolnak is.

„A csodálatos szegedi dísztéren erdélyi ember, Bánffy Miklós gróf fogja rendezni augusztusban *Az ember tragédiáját*. A pesti, bécsi előadás után nagy érdeklődés előzi meg az új kísérletet. Persze, támadás is érte az új rendezőt. A támadás félreértésen alapszik. Bánffy megnézte a bécsi előadást s rögtön híre kelt, hogy már megszerezte a Salmhofer kísérőzenéjét a szabadtéri előadáshoz. Magyar érdek hangoztatással került elő Buttykay és Erkel kísérőzenéje. Bánffy Miklós nyilatkozott is már: Erkel és Buttykay zenéje nem szabadtéri előadáshoz készült. Neki az a terve, hogy egy fiatal hegedűművésszel írassa meg *Az ember tragédiája* szabadtéri magyar kísérőzenéjét."

Szeged és Salzburg összevetéséről beszélget a tudósító az Ellenzék 1934. augusztus 14-i számában is. *A szegedi Dóm-teret már úgy építették föl, hogy alkalmas legyen szabadtéri játékok rendezésére* címmel.

„Egyik budapesti napilap munkatársa beszélgetést folytatott Bánffy Miklóssal, a szegedi *Az ember tragédiája* napok alatt európai hírűvé vált rendezőjével arról, hogy kifejlődhetik-e Szeged városa a magyar Salzburggá? Bánffy Miklós gróf összehasonlította válaszában Szegedet Salzburggal.

– A szegedi Dóm-teret Klebelsberg Kunó gróf kultuszminisztersége alatt, az ő művészi érzékére támaszkodva már úgy építették fel, hogy alkalmassá váljék szabadtéri játékok rendezésére. A szegedi Dóm-tér pontosan négyszer akkora, mint a salzburgi,

és így sokkal több lehetőséget nyújt a színpad és a nézőtér felépítésében is. A tér akusztikája, mint bebizonyult, kitűnő. Maga a város elsőrangúan elérhető, most épül ki a nemzetközi autóút, közel esik a magyar fővároshoz, kitűnő vonat-összeköttetése van. A város hotelkultúrája, éttermeivel, a Tisza-strandjával minden tekintetben kielégítheti a külföldi igényeket is. Leszögezhetjük tehát, hogy igenis, Szeged minden tekintetben alkalmas arra, hogy itt fejlődjék ki a magyar Salzburg.

Arra a kérdésre, hogy *Az ember tragédiája* a legalkalmasabb darab-e szabadtéri előadásra, így válaszolt Bánffy Miklós gróf:

– *Az ember tragédiája* a legdrámaibb és legszínpadibb dráma, mely sokkal jobban érvényesül szabadtéri előadásban, mint teszem a Faust második része. Jó darabokat adva, jó előadásban kétségtelenül sikert érhetünk el még azoknál is, akik magyarul nem tudnak és nem érthetik meg a szöveget. Mindenesetre fontos a darabok megválasztásának kérdése.

Hevesen tiltakozott az ellen gróf Bánffy Miklós, hogy más városok is kövessék Szeged példáját, és szabadtéri előadásokat rendezzenek.

– Ez éppen olyan – mondta –, mint mikor egy utcában jólmenő cukorkaüzlet nyílik, mire azonnal még 3 ilyen üzletet nyitnak meg és a vége, hogy mind a négyen tönkremennek. Ezt a fenyegető veszélyt látom én a városok versenyében. Egyetlen megoldás lenne, hogy a városok specializálják magukat valamire. Szeged például, tekintettel a nagyszerű Dóm-térre, kizárólag *Az ember tragédiáját* és passiójátékokat nyújtana. Tata alkalmas balettek, tündérjátékok előadására. Debrecen Nagyerdejében és a Hortobágyon megvalósulhatna egy remek-szép *Szentivánéji álom* előadása. A városoknak be kellene osztaniuk egymás között játszási idejüket, és így nem következhetnék be az a veszély, hogy egymást ütik agyon."

Ugyancsak az Ellenzékben, az 1934. augusztus elsejei számban az *Érdekli talán* című állandó rovatban arról számolnak be, hogy „gróf Bánffy Miklós és a szegedi szabadtéri játékokban közreműködő rendezőtársai leiratot kaptak a magyar kultuszminisztériumból. A leirat meleg szavakkal emlékezik meg arról, hogy a rendezőség a szabadtéri játékok terén milyen úttörőmunkát végez. (Főrendező: Bánffy Miklós, rendező: ifj. Oláh Gusztáv, segédrendező: Sarlai Imre.)"

Bánffy 1934. július 15-én kezdi meg az effektív rendezői munkát, az 500, főleg ínségmunkásokból és egyetemi hallgatókból verbuvált statisztával. A főszereplők a Bánffy tervezte új jelmezeket kapták.

*

Augusztus 4-én zsúfolt nézőtér előtt tartották az első előadást. Augusztus 9-én Kurt Schuschnigg, feleségével és kíséretével szintén megtekintette a Tragédiát. Ebben az évadban összesen nyolcszor játszották *Az ember tragédiáját* Szegeden, a Dóm téren. Valamelyik előadáson jelen volt – Bánffy meghívására – Octavian Goga is.

Minden kétséget kizáróan ez a színházi élmény adhatta meg a végső lökést Gogának arra, hogy az annyi évig csiszolt-formált madáchi szöveg román átköltését végre közlésre bocsássa. „Madách halhatatlan művének román nyelvű fordítása elsőrangú irodalmi esemény *Az ember tragédiájának* történetében. [...] Egy nép, mondhatni, első poétája ülteti át a maga nyelvére. Átülteti, közvetlenül, segítség nélkül a saját tudásának egyéni visszhangjára. [...] A fordításon meglátszik, hogy valóban szívügye volt. [...] Csak így lehetséges, hogy ilyen tökéletes utánköltéssel lep meg minket. [...] És még egyet. E fordítás emberileg is nagy tett. Ebben a mai gyűlölséggyártó világban örömrepesve kell megérezzük, hogy a művészet örök értékei összekapcsolják az embert,

arany glóriája egybefonja őket mind a Parnassus ragyogó csúcsán. Az Erdélyi Helikon ez alkalommal szeretettel üdvözli Goga Octaviant." Így nyugtázza Bánffy Miklós a lap 1935. januári számában a Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II." kiadásában könyv alakban is megjelent Emeric Madách *Tragédia Omului* című Octavian Goga-fordításkötetet.

*

A *Tragédia* Bánffy-rendezéséről az erdélyi olvasóknak az Ellenzékben Sz. Veress Jolán számol be részletesen a *Filléres vonaton Szegedre* (1934. aug. 11.) c. riportban, az Erdélyi Helikonban pedig a kor egyik legnépszerűbb publicistája és drámaírója, Bibó Lajos ír *Az ember tragédiája szegedi szabadtéri előadása* címmel a folyóirat 1934. augusztusi–szeptemberi számában.

„Budapest. (Az Ellenzék tudósítójától.) Filléres gyors indul a Nyugati pályaudvarról. Ezt a filléres gyorsot Madách-vonatnak nevezik, mert ellentétben a Szegedi Hét-re induló többi kedvezményes vonattal, melyeknek utasai több időt tölthetnek Szegeden, ez a vonat alig két órával az előadás kezdete előtt érkezik Szegedre, s a Tragédia után azonnal indul vissza. Budapest és Szeged között meg sem áll. [...]

A Dóm-tér a magyar Szent Márk-tér. Ugyanolyan zárt, négyszög alakú, festői és árkádos. [...] Fényes, előkelő közönség tölti meg a széksorokat és a térre épített tribünöket. Gyönyörű este van, a hold, mely az utolsó éjjeleken a hajnalig tartó fénypróbát zavarta, láthatatlan. [...] Mint erdélyi is repesően büszke voltam. *Az ember tragédiá*ja szabadtéri előadásait világhírűvé akarják tenni, s ezt azzal biztosították, hogy főrendezőnek gróf Bánffy Miklóst, a legsokoldalúbb erdélyi művészt hívták meg. És rendezése még a rajongó várakozást is messze fölülmúlta.

Éva Tőkés Anna, Ádám Táray Ferenc. Ők is Erdélyből indultak! Lucifert Csortos alakítja. [...]

»Reinhardti, reinhardti...« – rebegik körülöttem elbűvölten, s én haragszom rájuk: van egy Bánffy Miklósunk, aki egyénien a legtöbbet adja, ami lehetséges... »Bánffy, Bánffy«... ezt kellett volna suttognia a közönségnek, s nem bókként is idegen értéknek verni a hírét.

– Bánffy Miklós grófot hol találom meg?

– Fenn van a világítótoronyban, ott irányítja a fényeket.

Az Ember küzdj és bízva bízzál után újra megszólalnak a harangok s a bizakodás ünnepi, szent hangjai zengik át a teret, a várost, a világot. *Sz. Veress Jolán*"

*

Bibó Lajos cikkében a következőképpen számol be szegedi élményeiről:

„Augusztus 4-e emlékezetes napja marad Szegednek. Magyarország második legnagyobb városának. S szegedi hét keretében ezen a napon volt *Az ember Tragédiája* első szabadtéri előadása. A játékot a hét előadáson több mint ötvenezer ember tekintette meg, az ünnepi hét alkalmából megjelent Szegeden Schuschnigg osztrák kancellár is, a magyar kormány képviselői, több ezer külföldi, a környékről és az ország különböző részeiről a magyar irodalom és magyar kultúra valamennyi lelkes híve, tisztelője és támogatója. A hatalmas arányú demonstráció befelé hódolat volt Madách szellemének, kifelé pedig bizonyságtétel a teremtő magyar génius élő és munkáló erejéről. [...]

Szeged kulturális vezetői évek óta folytatnak felbecsülhetetlen lelkes agitációt és munkát, hogy a nagy alföldi metropolist olyan kedvező kulturális szerephez juttassák, amely eredményeiben az őt megillető pozícióba emeli a nagy magyar várost.

Ma már nem vitás Magyarország közvéleménye előtt – mondotta Szeged egyik vezető egyénisége –, hogy Szeged van hivatva Magyarországon betölteni azt a kultúrhistóriai jelentőségű pozíciót, amelynek külföldön büszke letéteményesei Oberammergau, Salzburg és Bayreuth. [...]

A szabadtéri játékok várakozáson felül hatalmas országos sikert eredményeztek és a rendezőbizottság ekkor végleg elhatározta, hogy a szabadtéri játékokat állandósítja és intézményesíti. Intézőbizottság alakult, melynek tagjai lettek Balogh István dr. alsóközponti plébános, Hunyadi Vass Gergely dr., Lengyel Vilma, Pásztor József főszerkesztő és Rácz Antal. Az ország figyelme a szegedi játékok felé fordult. Ez év júliusában megalakult a Szegedi Szabadtéri Játékok Barátainak Társasága. A rendezőbizottság előkészítő munkájának kimagasló mozzanata volt az, hogy megnyerte az előadás rendezésére Bánffy Miklós gróf volt külügyminisztert, az állami színházak volt intendánsát, a magas kultúrájú, művészlelkű, hatalmas koncepciójú irodalmárt, a modern színjátszás egyik legismertebb pedagógusát.

A játékot tehát az ünnepi hetet előkészítő bizottság fölkérésére Bánffy Miklós gróf rendezte. Mint nyilatkozatában kijelentette, abból az elgondolásból indult ki, hogy a költeményben csupán három valóságos szereplő szerepel: Ádám, Éva és Lucifer. A többi, ami a darabban előfordul, csupán álom, látomás. Ezt az álomszerűséget akarta hangsúlyozni. A színpadot is ennek a rendezői gondolatnak és írói felfogásnak megfelelően konstruálta meg.

Három teljes hét éjjelt-napot eggyétevő munkájával fáradt Bánffy Miklós gróf, hogy mélységesen zseniális elgondolását a tér, az ötnívójú színpad, a káprázatos fényhatások, a tömegben hullámzó statisztéria és végül a játék helyes irányításának bekapcsolásával megvalósítsa, s az eredmény minden tekintetben igazolta. A vizionárius sík, amelyet úgy térben, mint időben csupán látszólag rögzített a háttérül szolgáló templom, a vetített és épített díszlet, azzal az illúzióval, hogy fölébresztette az érzékek mélyén a végtelen érzetét, teljessé, egész homályában és egész sejtelmességében érvényre juttatta az álomszerűséget. A rendezésnek ez a mű legigazibb szelleméhez igazodó művészi és írói hűsége eleve élét vette a bántó deklamációnak, áttetszőbbé tette a mű filozófiai részét, közvetlenebbé szárnyaló költőiességét. Mértéket és stílust adott, amely mindvégig az elgondolás előkelő tartózkodását követte. Ezzel a felfogással Bánffy Miklós gróf kiemelte Madách halhatatlan remekét abból a mesterségesen elkent homályból, amelyet az addigi rendezés túlfűtött egyéni ambíciói és a mindenkorra való új felfogás rögtönöztek a drámai költemény körül. Hetven esztendő ennyi sikertelen és helytelen útra elinduló, jóhiszemű, de téves kísérlete után a szó hatalmával, a dráma megrendítő egyszerűségével végre igazán és végérvényesen színre alkalmazta *Az ember tragédiáját*. Hozzáférhetővé tette a remekművet, föltárta, megmutatta, a dráma csaknem apokaliptikus világába helyezte a játékot – henye stilizálás, koturnus, ködös magyarázat helyett.

Az ember tragédiájának ez az ihletett értelmezése ma a Madách-kultusz leghatalmasabb eredménye.

A mérleg csaknem hihetetlen eredményt mutat. Hozzávetőleges becslés szerint több mint ötvenezer ember tekintette meg a szabadtéri előadást. Ez a valószínűtlennek tetsző szám azt jelenti, hogy a mű szellemét, formai megfogalmazását és az egész drámai költemény megnyilatkozási lehetőségét szolgáló gondolatot, *Az ember tragédiája* jelentőségét fölfedte és a tudomására adta azoknak is, akiknek az eszme, mint költői és művészi valóság, kívül esik a fogalom körén. A hat elemit végzett tanyai magyar, aki-

nek a szép és fenséges a legjobb esetben külsőség, de semmiképpen sem filozófiai elem, vagy esztétikai kérdés, a szabadtéri rendezéssel közvetlen kapcsolatba került élménynyel: vagyis azzal az értelmi izgalommal és érzelmi felindulással, amely egyedül képes arra, hogy megtermékenyítse képzeletét. [...]

A sikernek ezen a pontján a szabadtéri előadás a küldetés hatalmas és magasabbrendű munkáját végzi, váratlanul megindítván ezt a föltartóztathatatlannak mutatkozó folyamatot, amely az irodalom jogaiba való helyezésével visszaadja a színpadot igazi hivatásának. [...] *Bibó Lajos*"

*

Különösebb változás nem történt az előző évi szabadtéri játékok megrendezésében. Megnagyították a tribünt hatezer személy befogadására. „Az ebben az esztendőben is Bánffy rendezte Tragédia minden vonatkozásban a múlt évi előadást nemcsak méreteiben, hanem hatásaiban is túlszárnyalta – írja *A szegedi szabadtéri játékok történetében Lugosi Dömе*. [...] Mi lett volna a szabadtéri játékok sorsa, ha nem kapunk 34-ben, különösen 35-ben olyan hatalmas lendületet a rendezéstől, mint amilyent kaptak? [...] Salzburg felismerte, hogy mit kapott Reinhardtól. Szeged úgy tett, mintha nem lenne azzal tisztában, hogy mit adott a játékok révén Bánffy Miklós és Oláh Gusztáv. [...] A jelenkort esetleg meg lehet téveszteni. Az utókort nem. Bánffyék közvetlenül Szeged újjáépítői mellé írták be a nevüket a város történetébe."

Ugyancsak Lugosi könyvéből szerezhetünk adatokat Bánffy honorálásáról, anyagi javadalmazásáról is.

„Bánffynak, amikor tavaly felkértük, hogy legyen a szegedi játékok főrendezője, az az egy föltétele volt, hogy Oláh Gusztáv legyen mellette a rendező. Pénzről nem került köztünk szó. Amikor az 1934-dik játékok befejezése után búcsúlátogatást tett a rendezőségnél, megkérdeztük, hogy mi volt a készkiadása?

– Adjatok ide hatvan pengőt, válaszolta, aztán kvittek vagyunk.

34-ben a Horthy-kollégiumban lakott, a miniszteri lakosztályban. 35-ben a Hungáriában béreltünk számára lakást, ahol Bánffy szerény egyszobás lakásáért 71 pengőt fizettünk. Ezen a két tételen kívül Bánffy egyetlen fillérjébe sem került a játékoknak. [...] Nem kapott Bánffy se tízezer, se ötezer pengő honoráriumot."

1935 őszén úgy látszott, hogy a játékok további megrendezése veszélyben forog, lévén, hogy súlyos, 38 ezer pengős veszteséggel, anyagi deficittel zárták az ünnepségeket. Felmerült az a gondolat is, hogy magánkézbe adják a szervezést. Ilyen alapon kezdtek tárgyalni a szegediek Janovics Jenő doktorral. „Itt már tapasztalt, vérbeli színházi embert kerestek, aki a városnak új tervekkel, és tanácsokkal könnyítse meg a munkáját. Emiatt esett a választás Janovics Jenő doktorra, aki harmincöt éves színigazgatói múlttal a háta mögött, sikerrel vállalkozott a nagy feladatra. [...] Janovics Jenő három régi, kipróbált munkatársát vette maga mellé segítségül a művészi rendezésben, Imre Sándor rendezőt, Fekete Mihály és Ihász Aladár volt színigazgatókat – írja *Szentimrei Jenő* a kolozsvári Pásztortűz 1936. aug. 15–31-i számában, *A szegedi szabadtéri játékok* című cikkében. – Vállalkozásukat, melynek méretei a nálunk megszokottakat sokszorosan túlhaladták, a legteljesebb siker koronázta. Országrészünk kisebbségi színigazgatói ilyen nagyszabású feladat elé talán soha nem is kerülhetnek. Ezért rejt ránknézve értékes tanulságokat Janovicsék nemcsak elvégzett munkája, de hatalmas és egyhangú magasztalásokban megnyilatkozó sikere is. [...] És örömmel kell feljegyeznünk, hogy a szegedi előadások szereplőinek igen nagy hányada szintén itteni iskolán nevelő-

dött, tőlünk elszármazott művész, Táray Ferencen és Tőkés Annán kezdve, Feketén, Ihászon, Oláh Ferencen, Földényi Lászlón, Solthy Györgyön és Sümegi Ödönig."

Az Ellenzék 1936. augusztus 14-i *Nagy sikere volt Szegeden a Bizánc szabadtéri előadásának* című aláíratlan cikkében számol be leghamarabb az erdélyi olvasóknak. Többek között: „A magyar Salzburg-nak igazán dicsőségére vált az előadás, melyet dr. Janovics Jenő kitűnő rendezésében, Bánky György kísérőzenéjével adták elő egy páratlanul szép, nyolcsíkú színpadon, melyet Vargha Mátyás tervezett. [...] Az utolsó kép végjelenete különösen páratlan hatást tett az egybegyűlt előkelő közönségre. Ugyanis ekkor kivilágosodtak a torony ablakai, az árkádok, a Mária-szobor, a sokszínű ablakok, és a Dóm kapui feltárultak. Bentről felzúgott az orgona, az oltár felől mennyei fény áradt a térre. [...] Anna császárnét Tőkés Anna alakította nagy sikerrel. Kiss Ferenc zsoldoskapitánya ércfigura. Több, városunkban jólismert színész vett részt őszinte sikerrel az előadásokon. Táray Ferenc, aki Konstantin császárt alakította, Földényi László, Oláh Ferenc és Fekete Mihály, aki Demetert alakította. Fekete alakítása nagy feltűnést keltett és a budapesti lapok nagyon dicsérték."

Ebben az esztendőben, amikor már Dsida Jenő a Keleti Újság szerkesztője, ez a lap is állandóan és behatóan tájékoztat a szegedi nyári játékok eseményeiről. 1936. július 20-án az előkészületekről írnak *Felépült már Szegeden a Dóm-téri hatalmas színpad* címen, Gara Ernő *Kirobbanó sikere van a Tragédia szegedi szabadtéri előadásának* c. írása a lap 1936. augusztus 7-i számában lát nyomdafestéket, augusztus 14-én pedig a *Bizánc* nagy sikeréről tudósítanak. Augusztus 27-én a már Kolozsvárra hazatért Janovicsot interjuvolja Marton Lili az Ellenzékben. A Keleti Újság 1936. július 20-i számából idézem:

„A ma már európai hírű és rangú Dóm-téren az idén ötödször rendezik meg az ünnepi Szabadtéri Játékokat olyan keretek között, amikkel európai viszonylatban csak a salzburgi Festspielek konkurálhatnak. [...]

Szeged városa az idén dr. Janovics Jenőt hívta meg a szabadtéri játékok művészeti rendezői tisztjére. Janovics több kiváló transzilvániai munkatársával olyan előadásokat készít elő Szegeden, amelyek mindegyike eseménye lesz a nyári szezonnak. Már az előkészületekből is látszik, hogy az idei rendezés, felhasználva az építészeti és természeti adottságokat, valamint továbbfejlesztve a négyéves siker tapasztalati, új értelmezést, új színpadi megoldást és új idegenforgalmi állomást fog jelenteni.

Janovics Jenőnek sikerült augusztus 1-től 16-ig Szegedre hívni a magyar színjátszás legkiválóbbjait. A főszereplők között egész sor transzilvániai művész szerepel. *Az ember tragédiája* a program első eseménye, Ádámot Lehotay Árpád, Évát Lánczy Margit, Lucifert Kiss Ferenc és Táray Ferenc felváltva játsszák. A Tragédia háromszor kerül színre, majd soron következnek a *Bizánc* premier jellegű szabadtéri előadásai. Herczeg Ferenc színművének szereplői: Konstantin – Táray Ferenc. Irene – Tőkés Anna, Giovanni – Kiss Ferenc, Herma – Olthy Magda, Lalla Kalil – Kürthy József. A *Bizánc*ot is háromszor adják elő. Augusztus 14-én tartják a *János vitéz* szabadtéri premierjét a csillagos ég alatt. Kukorica Jancsit Palló Imre, Iluskát Réthy Eszter, Bagót Kiss Ferenc, a Francia királyt Gózon Gyula, a Királylányt Halász Gitta alakítja. [...]"

Gara Ernő cikkében ez áll:

„(Szeged, augusztus 5.) A hatás olyan lenyűgöző, hogy csak az elragadtatás szavai törnek fel minden nézőből [...] *Az ember tragédiájá*nak rendezése és beállítása az idén dr. Janovics Jenő alkotása volt és ezért nekünk közelfekvő esemény. Büszkén olvassuk az elismerő sajtó soraiból: »...a siker a művészi rendezőé, Janovics Jenő doktoré, illető-

leg vele együtt a kitűnő rendezői gárdáé, akik Transsylvania hegyeiből idejöttek a magyar Alföldre megmutatni, hogy a magyar szellem kultúrája elevenen él, izzik és világít még ma is odaát.«"

Amit a kritika lejegyez:

A Szegedi Napló így ír: „...az idei Tragédia a múlt évektől lényegesen különbözik. A rendezés alapjául szolgáló kilenc síkból álló színpadot mint objektív adottságot Janovics Jenő örökölte az elmúlt évekből és ezen nem is változtatott. Azonban minden, ami e fölött az alapépítmény fölött van, magán hordja a feladat megoldásában elmélyült rendező keze nyomát. Az idei Tragédia előadásában a nagyszerűségek a szélesen ívelő vonalak, hangban, mozdulatban a megnövekedett arányok dominálnak. Grandiózus élmény a tetőteraszokról egymásnak megfelelő fanfárok és szavalókórusok hangjátéka, a tér bekapcsolása a játékba, az ezer főnyi személyzet tengerhullámzása."

A Pesti Napló szerint: „Janovics Jenő a játékteret a legszélső határig kiszélesítette, belekapcsolta a játékba a tér architektónikus szépségeit, a távolság vissza-visszahullámzó hanghatásait, a tornyok kivilágított szárnyaló magasságát. Legfőképpen pedig a lehetőségekig kiküszöbölte a szabadtéri színpaddal ellentétes plasztikus és realisztikus díszleteit, igyekezett mindent szimbolikusan megoldani, vetítéssel, a vetítés színeivel és változataival érzékeltetni. Nemcsak a felhők és fátylak teszik változatossá szinte montázsszerűen a képek hangulatát, de magában a képben is – szinte a végszavak varázsütésére – új képek, új szimbólumok jelennek meg. Végül pedig a falanszter gigászi világában – megmozdul a kép és a fogaskerekek, feszültségmérők mutatóinak forgása, mozgása jelzi ennek a világnak monoton, kimért gyáréletét. Az állókép itt ténylegesen mozgássá változik és már csak egy lépés és ebben a par excellence szabadtéri színpadi előadásban szerepet kap – a film technikai mozgalmassága is.

Győzött a meteorológia.

Janovics Jenő felesége, Poór Lili ragyog az izgalomtól és a boldogságtól. Már látja, tudja a sikert. Apró kis érdekességeket közöl:

– Tudja, ez az eső... mennyire drukkoltunk. Már arra gondoltunk, hogy nem lehet megtartani az előadást. Nekem jutott eszembe, kérdezzük meg az itteni Meteorológiai Intézetet. Kitűnő vezetője van, híres tudós, Kogutovitz. Én mentem fel hozzá. »Jól van, nagyságos asszonyom, be fogom mondani a prognózist, negyedóra múlva jöjjön érte.« Negyedóra múlva Kogutovitz a következőket közölte: »Most két óra van, ugyebár: négy órakor el fog állni az eső és estére úgy megjavul az idő, hogy az előadást meg lehet tartani.« Képzelje, milyen drukkosan vártam a négy órát. Én hittem a jóslataiban. És képzelje, – négy órakor pontosan elállt az eső.

Másnap reggel a színházi irodában várok Janovics Jenőre. Azt mondták, jöjjek korán, mert fél kilencre már mindig bent van. Azt kérdeztem tőle, kicsit hazai intimitással, hogy »mondja, direktor úr, kicsit nem drukkol a feladattól? Hiszen önnek ez az első ilyen munkája.«

– Hát Clujon és Oradeán ki rendezte az első Jederman-előadásokat? [...]

Boldogan mondja:

– Remek dolog, hogy itt minden anyagi eszköz a rendelkezésemre áll. Boldog vagyok, hogy ezt a feladatot rám bízták az idén.

A jövő tervei felől érdeklődöm. Azt mondja Janovics doktor, hogy a következő évben szeretne itthon is egy szabadtéri Tragédia-előadást rendezni.

– Meghívtam Gogát, mert az a tervem, hogy otthon román és magyar nyelven adnók elő a Tragédiát. Román nyelven Goga fordításában. Goga kimentette magát, de a tervem egyébként nagyon tetszik neki és nincs kizárva, hogy jövőre Clujon is felállíthatunk egy szabadtéri színpadot. *Gara Ernő*"

*

Aláíratlan beszámoló a Keleti Újságból (1936. aug. 14.)

„Szeged, augusztus 12. [...] Janovics Jenő és munkatársai olyan művészi elgondolással és technikai bravúrral oldották meg az előadás szabadtéri rendezését, hogy a *Bizánc* – a magyarországi sajtó szerint – még évek hosszú során át műsordarabja lesz a szegedi szabadtéri játékoknak.

Amikor a szegedi Dóm tornyában elharangozták a nyolcat, ezer és ezer ember várta lélegzetvisszafojtva az előadás megkezdését. Negyed kilenckor háromszor egymás után megszólaltak a harsonák és a Fogadalmi templommal szemben lévő épület tetején egymás után több ágyúlövés dördült el, jelezve, hogy megkezdődött a török hadsereg ostroma Bizánc ellen. Hatalmas zsivaj tölti be a teret. Sűrűn hangzik fel a »Jézus« és »Kirieleison«, úgyszintén az »Allah« és »Mohamed« kiáltások. A nézősereg szinte dermedten nézte az élethű ostromot. Amikor a harcizaj elcsendesült, a hatalmas nézősereg előtt megelevenedett tizennégy méter magas kupolájával Konstantin császár gyönyörű palotájának fogadóterme, mögötte a legfenségesebb díszlettel, a Fogadalmi templommal.

A Dóm-téri éjszaka képe Varga Mátyás pompás díszletépítményeivel tökéletes illúzióját tudta kelteni a haldokló Bizáncnak.

Herczeg Ferenc, aki az előadást megelőzőleg napokon keresztül figyelemmel kísérte a Bizánc színpadi jelmezes próbáit, Imecs György főispán és Pálffy József dr. polgármester társaságában, a legnagyobb elragadtatás hangján nyilatkozott Janovics Jenő művészi elképzeléséről, a darab pompás, fényűzőnek nevezhető kiállításáról és az elsőrendű művészek játékáról.

A szabadtéri előadások egyik kiemelkedő jelenete volt, amikor Lalla Kalil hírül viszi a palotába a szultánnak azt a parancsát, hogy mindenkit ki kell végezni. Ebben a pillanatban kinyílt orgonabúgás közepette a fényárban úszó templom szentélye, hogy vezekelve várják a biztos halált. Valóságos fénysugár özönlött a templom tornyára és homlokzatára, bent, felzúgott az orgona, láthatatlan fényforrások szikráztak, kék derengés sugározta át a Szűzanya alakját, kitárult a Dóm főkapuja, belülről földöntúli fényt árasztott az oltár és száz és száz főnyi tömeg meggörnyedve roskadt le a Hit égi fényében."

Szegedről jelentik: *Herczeg Ferenc* hosszabb levelet intézett Janovics Jenőhöz, melyben többek között a következőket írja:

„Hazaérkeztem a Hűvösvölgybe, ahova halaszthatatlan kötelességek szólítottak, de lelkem még telítve van azzal a fény- és harmóniaözönnel, mellyel Ön a szegedi Dóm-teret megtöltötte. Nem tudom már, hogyan folyt le az előadás, bizonyos azonban, hogy Ön, kedves Igazgató Uram, engem olyan szenzációs élvezetben részesített, amilyen csak a legritkább drámaíró életében adja elő magát. Megmutatta, hogyan lehet egy lejátszott, régi darabot fiatallá, újjá, mássá, mélyebbé és önmaga fölé szárnyalóvá tenni. Mindig tudtam, hogy Ön legelső rangú rendező, de ahogyan ezúttal ki tudta aknázni a totális lehetőségeket, az egyenesen elképesztett! Hálásan köszönöm, és boldogan látom, hogy a budapesti sajtó milyen tisztelettel és megértéssel méltatja Önt.

Valósággal meghatott az odaadó szeretet, mellyel a művészek a feladatukat megoldották. Tőkés Annáról, Tárayról, Kiss Ferencről, Kürtiről, Bartosról mindenki

tudja, hogy jeles művészek, de ezúttal olyan lendületet, erőt és színgazdagságot vittek a színpadra, mely előttem, a régi színházi ember előtt is ismeretlen volt. Az volt az érzésem, hogy oroszlánok játékát nézem. Kérem, adja át nekik egyenként hálás köszönetemet, és legszívesebb üdvözletemet. Nagy és kellemes meglepetés volt nekem Fekete epileptikus nagyhercege és Földényi hátborzongatóan vad Achmedje, valamint Ihász Spiridonja. Őket nem ismertem eddig, de ezentúl ismerni fogom őket. Kérem, adja át nekik is hálás üdvözletemet, valamint Olthynak, Mezeynek, Oláhnak, Básthynak, Serfőzőnek, Zemplényinek, és Bánkynak. Ha valakit kifelejtettem volna, – mert nincs előttem színlap – pótolja ki kérem, mert hiszen minden egyes szereplő rászolgált a hálámra. Egyébként jó időjárást és nagy sikert kívánok és vagyok szíves üdvözlettel lekötelezett igaz híve: Herczeg Ferenc" (Keleti Újság, 1936. augusztus 19.)

*

Marton Lili interjúja:

„Cluj. (Az Ellenzék tudósítójától.) Házikabátban fogad a Szegedről hazatért dr. Janovics Jenő.

– [...] Boldogan az új feladattól, de félelemmel és aggodalommal mentem Szegedre – kezdi az interjút a szegedi szabadtéri játékok idei rendezője –, Bánffy Miklós gróf és Oláh Gusztáv után kellett rendeznem Szegeden. Olyan nagy nevek után, akik legelső márkái a magyar színpadi rendezésnek. Ilyen kiváló és zseniális előadások után százszorosan nehéznek éreztem a rám váró feladatot. Négy hét állott a rendelkezésemre és ez alatt az idő alatt három nagy darabot kellett beállítanom. [...] Nagy hálával tartozom munkatársaimnak és nagyon örülök annak, hogy mind a három segítőtársamat elismerték és felfedezték. Ihászt, aki a János vitéz megrendezésében volt a jobbkezem, a debreceni színház szerződtette rendezőnek, Fekete Mihályt felfedező cikkekben méltatták a pesti lapok, úgy, hogy most többfelé tárgyal és nem valószínűtlen, hogy a budapesti Nemzeti Színház fogja lekötni. Imre Sándor egyelőre visszajött, mert filmkötelezettségei vannak. Ő a Bizánc megrendezésében volt segítségemre.

– Óriási munka lehetett.

– És súlyos felelősség – mondja Janovics Jenő – különösen a város vezetőségével szemben, akik az én rábeszélésemre csinálták meg saját kezelésükben a játékokat. Eddig magánvállalkozások rendezték meg az előadásokat és a város vezetősége most is 25–30 000 pengős deficitre számított, és ezt vállalta volna. Számításuk nem vált be. Ötezer pengő tiszta hasznot hoztak az idén a szegedi szabadtéri játékok. Ezt az összeget arra használják fel, hogy pályadíjat tűznek ki speciálisan szabadtérre írt és a Dóm-téren előadható darabra. Nagy esély ez a mi íróinknak is, és nem szabad elszalasztani. [...]

– Melyik darab előadására a legbüszkébb, direktor úr?

– A Bizáncra – feleli. – Ugyanis Herczeg Ferenc azt mondta, hogy ő nem vállalja a felelősséget ezért a próbálkozásért. Mint szerző, ő érzi a legjobban, hogy a Bizánc zárt színpadra való s nem szabadtérre. És éppen az volt számomra a szép, az igazi feladat. Nem járt utakon haladni. És kitűnt, hogy a *Bizánc* szabadtéri előadásán olyan szépségek jöttek ki ebből a csodálatos darabból, ami zárt színpadon eddig soha, sehol. És ezt Herczeg Ferenc ismerte el legelőször.

Kulisszatitkok

– Hogyan lehet az – kérdeztem –, hogy a hatalmas Dóm-téren nem vesztek el annak a történelmi drámának halk szépségei?

Janovics Jenő mosolyog.

– Tudni kell, hogy a szegedi Dóm-tér tízezer négyszögméter és mérnöki számítás szerint negyvenezer állóhely van benne. És ezen a hatalmas téren olyan az akusztika, hogy a legtávolabbi helyen is tökéletesen hallják a leghalkabb suttogást is. A tér már megépítésekor a szabadtéri játékok szolgálatában állt. Jobb akusztikája van a térnek, mint a legkisebb kamaraszínháznak.

– Gigantikus munka lehetett annak a kilencszázezer embernek a rendezése.

– És a hat hét alatt egy hangos szó, egy ellenvetés nem esett abban az önfeláldozó csoportban. Csodáltam hősiességüket, önfeláldozásukat. Hosszú éjjeleken át, szakadó esőben próbáltak hajnalig. A sztárok is, valamennyien. Tökéletesen átáztak, a víz csurgott az arcukon. És amikor esőszünetet akartam adni nekik, hogy legalább egy csésze forró teát igyanak – ezt nem akarták elfogadni.

– Olvastuk, hogy szombaton tizenötezer ember nézte végig a *János vitézt*.

– Igen. Tizenhét filléres vonat jött csak Szegedre. Szinte félelmetes volt ez a tömeg a hatalmas téren. Szebb feladatot nem is kaphat rendező, mert a szabadtéri játékstílus most van kialakulóban. Tervezni, újat alkotni, újat adni. [...] Már most ajánlatot kaptam a szegedi főispántól és polgármestertől a jövő évi rendezésre. Természetesen szívesen elfogadtam ajánlatukat, úgy hogy már ennek az évnek októberében hozzáfogunk az előkészületekhez. [...] *Marton Lili*"

*

Az 1936-os szegedi szabadtéri színpadi eseményekről az összefoglaló-elemző, több folyóiratoldalt kitevő, az erdélyi olvasót behatóan tájékoztató cikket a Pásztortűz augusztus 15–31-i számában *Szentimrei Jenő* jegyzi:

„*A szegedi szabadtéri játékok.*

[...] Ezidén új fordulat következett a szabadtéri játékok történetében, mely a jelek szerint a játékok jövőjét is egyszersmindenkorra biztosítja. Maga Szeged város vette kezébe az újjászervezést és az anyagi gondozást. Itt már tapasztalt, vérbeli színházi embert kerestek, aki a városnak új tervekkel és tanácsokkal könnyítse meg a munkáját. Emiatt esett a választás Janovics Jenő dr.-ra, aki harmincöt éves színházi múlttal a háta mögött, sikerrel vállalkozott a nagy feladat megoldására. Pásztor József helyett az igazgatás a város megbízásából ma Szalay József ny. rendőrfőkapitány, a Dugonics-Társaság elnöke kezeiben összpontosul, kinek a szegedi újságírói kar áll rendelkezésére, a sokirányú szervező munka lebonyolításában, míg Janovics Jenő három régi, kipróbált munkatársát vette maga mellé segítségül a művészi rendezésben, Imre Sándor rendezőt, Fekete Mihály és Ihász Aladár volt színházigazgatókat.

Mikor e sorokat írom, csak *Az ember tragédiája* és a *Bizánc* előadása alapján lehet bírálatot mondani Janovicsék munkájáról. Előrebocsájthatjuk, hogy vállalkozásukat, melynek méretei a nálunk megszokottakat sokszorosan túlhaladták, a legteljesebb siker koronázta. Országrészünk kisebbségi színigazgatói ilyen nagyszabású feladat elé talán soha nem is kerülhetnek. Ezért rejt ránk nézve értékes tanulságokat Janovicséknak nemcsak elvégzett munkája, de hatalmas és egyhangú magasztalásokban megnyilatkozó sikere is. Ebből tűnik ki, hogy mit tudott volna ez a régi, sok tapasztalattal és tudással rendelkező színházi ember idehaza felmutatni, ha megfelelő anyagi segélyforrások és megfelelő művészi személyzet áll rendelkezésére. Valamikor, húsznál is több éve talán, néhány nagyvonalú rendezéssel idehaza is nagy próbát állott Janovics. Aki emlékszik a *Szentivánéji álom* és *Az ember tragédiája* új beállítására, melyekhez Bécsben terveztette a díszleteket, s aki nem feledkezett el Shakespeare és Moliére-ciklusának néhány kitűnő előadásairól, az ma nem tartja meglepőnek, hogy Szegeden, a roppant méretek és ará-

nyok között is elhatározó sikerrel tudta megállani a helyét színházunk egykori kipróbált igazgatója. És örömmel kell feljegyeznünk, hogy a szegedi előadások szereplőinek igen nagy hányada szintén itteni iskolán nevelődött, tőlünk elszármazott művész. [...]

Részletmegjegyzések helyett hadd számoljunk be a két előadás elgondolásáról és összhatásáról. *Az ember tragédiájá*ban Janovics az álomszerűség hangsúlyozását fokozta a vetített díszletek egymásutánjának megszakítás nélküli egybekapcsolódásával. Gomolygó ködökből bontakoztak ki az egymást követő színek hátterei. A színpad zavaró díszletezését csaknem teljes egészében mellőzte s néhány új ötlettel pergőbbé, mozgalmasabbá, feszültebbé tette a játékot. Különösen az egyiptomi szín megoldása kitűnő, ahol a színpad a fáraó trónterme helyett az épülő gúla környékét ábrázolja, s ide viteti ki magát hordozható trónuson a fáraó, megszemlélendő a rabszolgák munkáját. Ezzel feleslegessé vált a díszletezés, azonfelül a hatásos felvonulás még fokozta a rendezés változatosságát.

A gúlaépítés nem emlékeztetett ezúttal a *Kék madár* Ej uchnem-képére s a rabszolgák felszabadulása sem idézi emlékünkbe a moziban gyakran látott, eredetileg reinhardti ötletet, mely a zsivajgó tömegből csak a magasba emelt kezeket vonultatja el a néző előtt. Pompás ötlet a Gréve-téri nyaktiló lábánál kötögető külvárosi asszonyok beállítása. Általában az egész forradalmi kép lendületben, mozgalmasságában az egész előadás csúcspontjára került. Megrázott, megdöbbentett, felkavart [...]

Új kísérlet volt a harmincméteres szegedi színpadon Herczeg Ferenc *Bizánc*ának felújítása. Itt már nem befolyásolta Janovicsékat az elődök elgondolása, s a néző teljesen új színpadművészeti alkotás hatása alá kerülhetett. Nagyon érdekes megoldást választott Vargha Mátyás az egyetlen színpad díszletezésére, hogy valamennyi felvonás ugyanabban a keretben pereghessen le. A Fogadalmi templom homlokzatát bekapcsolva, körbenfutó árkádsort képezett ki bizánci stílben természetesen, melynek a nézők felé hajló két szárnyát kupolás bizánci tornyocska zárja le. Ez a „tornyocska" szegedi mértékben tizennégy méter magasságot jelent. A színpadon Konstantin oroszlános-sasos kettős trónszéke uralkodik. Mellette jobbról-balról lépcsőzetesen három-három bíborbársony ülőke: ez minden belső berendezés. Az árkádokat vörös függönyök zárják, kísértetiesen libegve az esti szélben. A színpadot a néző háta mögött két toronyépítmény egészíti ki. A vegytani intézet lapos teteje csipkés bástyatoronnyá van kiképezve s ugyanígy csipkés kőpártázat vonja körbe az időjárásvizsgáló intézet saroktornyocskáját, négy emelet magasságban.

Ezen a két bástyán dúl az ostrom Bizánc birtokáért. Természethű ostrom, ágyúdörgéssel, fáklyákkal, fellobbanó és kialvó fényekkel, nyüzsgő katonatömegekkel, jajkiáltásokkal. Minden a néző háta mögött és magasan a feje fölött úgy hat, mintha lángba és tűzbe borult volna csakugyan körülöttünk az egész világ s magunk is az ostromlott várban ülnénk. Hatásos hangulati előkészítés a majdnem szemközt megkezdődő cselekményhez. A rendezés Herczeg szavai szerint is, önmaga fölé növelte ezt a drámát. Csupa ellentétes hatással dolgozik, innen a mély benyomás, melyet a nézők ezreire tesz. A csatazaj után két vékony hang párbeszéde, tömegjelenet zajaira magános ember tépelődése, hisztérikus asszonyi kitörésekre ágyúdörej-válasz a falakról: mindez fenséges aláfestést ad a színpadi akciónak, élesen előtérbe löki a magánszereplők minden hangsúlyát, minden mozdulatát. Janovics és kitűnő munkatársa, Imre Sándor, itt bontották ki képességeik egész hangsorát. Bizánc döntötte el Janovics ügyét Szegeden és pedig a legkedvezőbb alakban. Egyhangúan alakul ki a vélemény:

– Szeged megtalálta a maga rendezőjét és a kereteibe illő darabot.

[...] Nincs kétség, hogy a szintén elsőrangú szereposztásban színrekerülő *János vitéz* már csak öregbíteni fogja Janovics szegedi sikerét, mely újabb bizonyíték a mi színpadi kultúránk magasrendűsége mellett. Ez az országrész nagy színpadi hagyományok letéteményese, s a hagyományok hűséges és méltó folytatójának bizonyult Janovics és kis vezérkara Szegeden is. *Szentimrei Jenő*"

*

A legszebb anzix a szegedi játékokról *Dsida Jenő*é 1937 szeptemberéből:

„Szeged. Mintha százéves álomból ébredne az alvó Csipkerózsika – az elvarázsolt város. Máskor, mondják, nappal is olyan csöndes, mintha éjszaka volna. Nincs vidéke, magára maradt, mint a kagyló a parton apálykor, ha visszahúzódik a víz.

Most nagy a sürgés-forgás, a Dóm téren munkások százai nyüzsögnek, ácsolják, szegezik, kalapálják a színpadot. Bent a fogadalmi templom hatalmas kupolája alatt is visszhangzik, döng a tompa zaj. A velencei Szent Márk-tér modern unokája nagy látványosságra készül.

Az idegeneket nyitott társasgépkocsik hurcolják körül a városon, a karszalagos idegenvezetők gépiesen kiáltják a hangtölcsérbe mondanivalójukat. A pályaudvar is nyüzsög-harsog, tizenöt–húsz kocsiból álló különvonatok robognak be és ontják a népet a szabadtéri játékokra.

De egyebütt most is csend van.

A Tisza méltóságosan, öregesen hömpölyög, fekete vontatóhajók csúsznak a hátán temetési lassúsággal. Itt-ott egy-egy halászcsónak bodrozza a sárga vizet. A partfürdőn árnyatvető ernyősátrak tarkállnak, mint nagy piros, kék, lila gombák. Fürdőző kevés van már, mert hideg szelek fújdogálnak. Az újszegedi park nagylombú fái alatt gyermekek játszadoznak, párok sétálnak, andalognak.

Az egész város olyan, mint valami jóleső nyárdél utáni nyújtózkodás. Tágas, széles, nyájas, kényelmes és álmosan pislogó. A kávéház néptelen, a boltok üresek. Talán nincsenek is szegediek, csak idelátogató idegenek vannak.

Este azonban kigyúlnak a fényszórók a Dóm-téren. Tízezer ember szorong a nézőtér emelvényein. A négyszögletű, zárt térség épületeinek lapos tetején vörösen lobban fel a görögtűz, durrognak az ágyúk, létrákon tolongó janicsárok diadalordítása zúg. Hirtelen elnémul minden. Megvilágosodik az óriási színpad és megkezdődik a *Bizánc* tragédiája. A sokezres tömeg, melynek döbbentő látványa magában is élmény, még a sóhaját is visszafojtja.

A szünetben iszonyú tolongás a különféle sátrak körül. Enni-inni akar mindenki. Messzi városokból, a magyar nyelvterület legtávolabbi pontjairól érkezettek üdvözlik egymást zajos örömmel. Sok a másnyelvű beszéd is.

Az éktelen zsivajt túlharsogja a fanfárok hangja. Ki-ki a helyére. Csend. Táray, Kiss Ferenc minden szava tisztán hangzik. Ragyognak a csillagok Szeged fölött.

Mikor vége az előadásnak, félóráig ömlik, özönlik, árad, hullámzik a tömeg az állomás felé. A villamosok majd szétpattannak a zsúfoltságtól. Mintha mindenki menekülne.

Félóra múlva temetői nyugalom borul a városra. A kávéházak bezártak már, a halászcsárdákban halászlé mellett hallgatag emberek olvassák a buzdító feliratokat, hogy »legjobb hal a bor, mert abban nincsen szálka«.

Sötét éjszaka. A holdra felhők szállnak.

A Dóm-tér főbejárata fölött a modern Szeged elgondolójának, Klebelsberg grófnak emlékét hirdetik a büszke betűk: „Te saxa loquuntur". Téged beszélnek a kövek.

A város alszik. A közeli tanyák még mélyebben alszanak.
A Tisza feketén, lassan hömpölyög. Ráér. Ezer évekkel méri az időt."

A Pásztortűz 1937. szeptember 17-i számában jelentek meg a fenti sorok, Dsida Jenő *Képeslapok Magyarországról* című sorozatában. Talán senkinek sem sikerült ilyen igézetesen visszaadnia az ünnepek lázában égő Tisza-parti város hangulatát, mint az Erdélyből jött költőnek, Bánffy és Janovics kedvelt fiatal kortársának, aki most éppen harmincéves, de a következő nyári játék idején már a házsongárdi kriptában nyugszik.

Czímer József

A színház és kritikája

BESZÉLGETÉS EGY SZÍNÉSZ BARÁTOMMAL

Vagyis hogy írjam meg a véleményemet a mai színházi kritikáról? Hogy a mai színikritika szörnyű állapotáról írva végre egyszer lássák magukat a kritikusok a színház oldaláról is? Hogy ne hordhassák olyan magasan az orrukat, mintha – ahogy a színésztársalgók nyelvén mondod – a nagy mellényüket az apjuk nadrágjából szabták volna? No, várj csak, várj egy kicsit. Mielőtt a kérésed tartalmi lényegével foglalkoznánk: mit akartok tőlem? Mért éppen én? Merthogy én korábban több tanulmányt írtam a színikritikáról, és ezekben nemegyszer jól megnyomtam a tollat? Ez igaz, de én ezekben a színikritikáról szóló írásokban nem egyes kritikákkal vagy kritikusokkal vitáztam, ahogy, amint hallom, ti most elvárnátok tőlem, hanem többé-kevésbé közös vagy legalábbis jellemző vonásokkal, amelyek – megítélésem szerint – a színház vagy éppen a színikritika egészséges fejlődését gátolták. Egyik legelső ilyen dolgozatomban például azt kifogásoltam, hogy az akkori színházi kritika nem a színházak előadásaiból szűrt le bizonyos közös vonásokat vagy elveket, hanem, ellenkezőleg, egy adott párthatározat vagy *Szabad Nép*-vezércikk (természetesen elsősorban politikai jellegű) aktuális állásfoglalásainak érvényesülését igyekezett az egyes műsorokban, előadásokban – bármilyen erőszakoltan is – kimutatni. Más alkalommal azt tettem szóvá, hogy a kritika a szocialista realizmus megmerevedett, a világszínházban már rég idejétmúlt ósdi naturalizmusa jegyében „formabontásnak" bélyegzett minden olyan színpadi törekvést, amely ezekből a béklyókból ki akart szabadulni. Egy másik írás azért jött létre, hogy a kritikusokat ráébressze, a színház önálló művészet, nem az irodalom cselédje, feladata nem az írói szöveg illusztrálása, hanem saját törvényei vannak, amelyek nem azonosak „egy az egyben" az irodalom törvényeivel. Egy újabb elég éles állásfoglalás pedig éppen a színikritika és a színikritikusok érdekében íródott. Egy előadás vitája kapcsán éppen azt a szerkesztői gyakorlatot kifogásoltam, hogy a szerkesztők egy előadásról általában azzal íratnak kritikát, aki a szerzőhöz, a színházhoz, az előadáshoz legközelebb áll. Ezeknek az íróknak a stílusa talán irodalmibb (nem mindig), mint egy-egy kritikusé, de óhatatlanul pozitív vagy negatív irányban (az adott esetben az utóbbiról volt szó) elfogultabb. A kötelező éppen az ellenkezője volna. Éppen tárgyilagos személyeket, állandó színikritikusokat kellene megbízniok az előadások bírálatával.

Ilyenek voltak az én írásaim az akkori színikritikai problémákkal kapcsolatban. Ezekre, amikor nem tudom leküzdeni eredendő hiúságomat, néha még ma is büszke vagyok. De ma egészen más a helyzet. Hogy miben? – kérdezed.

Hát először is abban, hogy az ötvenes évektől a nyolcvanas, de talán a kilencvenes évekig könnyebben áttekinthető volt a színikritika egésze. Színikritikát mindössze néhány országos napilap, néhány hetilap és – ha új magyar darabról volt szó – néhány irodalmi folyóirat közölt. Nem említve a színházzal rendelkező vidéki városok helyi lapjait, amelyek az országos kritikai hangulatot nem befolyásolták, különben is nagyrészt a fővárosi lapokhoz igazodtak. Az ötvenes években a helyzet még egyszerűbb volt: akkor a lapoknak alkalmazkodniok kellett a *Szabad Nép* állásfoglalásához, amely a „nép", vagyis a pártközpont álláspontját tükrözte, különvéleménynek helye nem lehetett. Manapság mindez alaposan megváltozott. Nem csak politikailag. Manapság nagyon megszaporodtak azok az orgánumok, napilapok, hetilapok, folyóiratok, amelyek színházzal foglalkoznak, úgyhogy áttekintésük nagyon alapos munkát igényel. Jó, jó, értem, ti nem olyan általános elvi, hanem gyakorlati állásfoglalást vártok tőlem.

Hogy nem akarok segíteni. Vagy hogy nincs véleményem. Vagy hogy nem akarok állást foglalni.

Akarok „segíteni". Van véleményem. Ha muszáj, állást is foglalhatok...

Na, rendben van. Gondolkozzunk egy kicsit. Együtt.

Sokan leírták, talán már közhelyszámba megy, hogy a színház és a kritika egymásra vannak utalva, egymás nélkül nem fejlődhetnek, olyanok, mint a folyó és partja, amelyben a folyó a színház, a partja a kritika stb. Magam is leírtam, hogy olyanok, mint a sziámi ikrek, ha szétvágják őket, vagy az egyik, vagy a másik, vagy mind a kettő belehal. Mások, ellenkezőleg, természetesnek tartják a közöttük lévő ellentétet. A kritikának az a dolga, hogy megbírálja a színház teljesítményét, a színháziak meg túl érzékenyek, és nem bírják a kritikát. Megvallom, én nem szeretem az ilyen természetesnek hirdetett ellentétet. A hatvanas években sokat csatáztam – írásban is – az állami vezetőkkel, akik az írók jogos türelmetlenségét a Dramaturgiai Tanács malthuziánus politikájával szemben azzal akarták leszerelni, hogy az írók és az állami irányítás közti kibékíthetetlen ellentét természetes, mert a hatóságnak az a dolga, hogy bíráljon, de az írók túl érzékenyek, nem bírják elviselni a kritikát. Akkor is azt mondtam, amit most, hogy az érzékenység a művésznek nem hibája, hanem erénye, akiből ez hiányzik, az nem művész, hanem akár írói, akár színészi pályán dolgozik, csak iparos. Ennek részletezésébe most ne menjünk bele. Úgyis tudod, miről beszélek.

Mikor egyik-másik kritikus melléfogását, elfogultságát, rosszindulatát emlegeted, nem mondom, bennem is felágaskodik egy-egy keserves emlék egy-egy általam is tisztelt régi kritikusról vagy minapi tapasztalatokról, amelyek igazolásául szolgálhatnak az indulataitoknak. Talán ismered Alfred Kerr nevét, egyike a legjelentősebb német kritikusoknak, ő népszerűsítette német színpadokon az akkor forradalminak számító Ibsen, Csehov, Gorkij, Hauptmann darabjait. Ő írja egy helyen, hogy egyik-másik berlini primadonnának nem volna olyan magas a fizetése, ha egyik-másik berlini kritikusnak nem volna olyan csúnya a felesége. Igen ám, de őrá, Kerr-re magára is rábizonyították, hogy olyan darabról írt kritikát, amelyet nem is olvasott. Eszembe jut hazai példa is. Itt van Keszler József, Kerr kortársa, a *Pester Lloyd* hírneves kritikusa. Kiváló elme, széles körű színházi, dramaturgiai tájékozottság, szellemes, franciás írni tudás. Saját elbeszélése szerint fiatal kritikus korában senki ügyet sem vetett a kritikáira, pedig ő igyekezett párizsi tanulmányai alapján minden előadást komolyan és mélyen elemezni.

Egyszer aztán lépett egyet. A Nemzeti *Figaro házassága*-előadásáról kellett kritikát írnia. Ebben mindent és mindenkit megdicsért, a darabot, a rendezést, a színészeket, a színházat, mindent. A végére azonban ezt írta: „Hanem ez az Almaviva gróf, ez a Náday Ferenc, ez nem Almaviva gróf, ez Almaviva grófnak még a lovásza sem lehetett volna." Talán tudod, hogy Náday az akkori Nemzeti ünnepelt hősszerelmese volt, afféle korabeli Jávor Pál. Keszler szerint az egész fővárosi színház felbolydult. Másnap a szerkesztőséget egész nap faggatták, hogy: „Ki ez a Keszler?" Eszembe jut Satie, aki csak azért dicsérte Ravelt, hogy Debussyt bosszantsa. De ezek az elfogultságok nem mindig ilyen rosszindulatúak. Lehetnek egyszerű tévedések következményei. Az ördög tudja ma megállapítani, mi lehetett az oka, hogy az athéni dramaturgoszok, az ünnepi játékok bírálói Euripidész *Trójai nők*jével szemben egy huszadrangú, teljesen jelentéktelen darabjának adtak játéklehetőséget. Aztán az is igaz, hogy szemléletbeli elfogultságok is szerepet játszhatnak. A mi kritikánk csaknem kétszáz éves történetének mindjárt az elején nagy szerepet játszott, hogy a kritikus a német vagy a francia színházat tekintette-e példaképnek. Nagyobb a baj, ha nem személyes, hanem társadalmi indítékú az elfogultság. Amikor a kritikus nem az adott teljesítmény szerint ítél, hanem a közhangulatot, esetleg a divatot, a megszokottat vagy éppen csak az előretörő újat fogadja el egyetlen mércének, netán csak a többi, elismert kritikushoz akar alkalmazkodni, nem akar kilógni a sorból. A legrosszabb a kritika helyzete – és e tekintetben természetesen a színházaké is – a diktatúrák idején. Itt a társadalmi nyomás csak ürügy. Némi cinizmussal azt is mondhatnám, hogy tekintsd magad szerencsésnek, amiért a mai kritikai viszonyok közt dolgozhatsz, és nem élted át azokat az állapotokat, amelyeket a szocialistának nevezett diktatúra kényszerített a kritikán keresztül a színházra. Amikor a kritikus köteles volt a hivatalos, ez esetben szocreálnak nevezett esztétikai állásponthoz tartani magát, és a legutóbbi párthatározat igazolását követni nyomon a színházakban. De itt bizony nem csupán egyes darabok, darabtípusok betiltásáról, elítéléséről volt szó, hanem néha teljesen politikamentes, ártalmatlan, nemegyszer klaszszikus előadások hivatalos megbélyegzéséről is. Az ezzel járó konzekvenciákkal együtt. Túlzok? Te nem emlékezhetsz rá, például 1952 júniusában a szokásos Vidéki Színházak Hetén (minden évben más nevet kapott ez a fővárosi bemutatkozás) bírálatában Major Tamás súlyosan megbélyegezte és egyenesen reakciósnak nevezte a debreceniek Lendvai Ferenc rendezte *Othello*-előadását egy egyébként teljesen jogosan kihagyott jelentéktelen mondat ürügyén. Ehhez persze a dráma egész menetét meg kellett hamisítania. Én ezt ott rögtön szóvá tettem, később meg is írtam. De ma sincs fogalmam róla, miért „kellett" akkor a debreceni színházat vagy Lendvai Ferencet megbélyegezni. Mindenesetre demagógia volt felelősségre vonni a kritikusokat, hogy az ilyenek ellen mért nem tiltakoztak, vagy éppen mért vettek benne részt, ismerve az adott esetben Major hatalmát és befolyását, másrészt a pártközpont akkori, kíméletet alig ismerő gyakorlatát. Hogyne, hogyne, igazad van, azért ott is fel lehet néha vetni a kritikus személyi felelősségét, az olyanokét, akik otrombán kihasználták, hogy a párt kegyenceinek számíthatták magukat. Hallottál olyanokat, jó, én is ismerem a neveket, akiket mondasz, akik egy személyt vagy egy jelenséget keményen elítéltek, majd a pártállás-pont megváltozásával két brosúrával később nagy elismeréssel szóltak róla. Ugyanők. Vagy akik párttámogatással a hátuk mögött mindent megengedtek maguknak, mást írtak ugyanarról a produkcióról az egyik lapban, és mást a másikban. Nekem is van gyűjteményem belőlük. És persze olyan kritikus is akadt, akiről az ember azt hinné, hogy puszta szadizmusból ment kritikusnak, biztonságban érezve magát, vakmerően

vagdalkozott, mit sem törődve azzal, mennyit árt vele valakinek vagy éppen egy ügynek. Ezekre a pesti nyelv azt mondja, hogy ez az igazi „árt pour árt", akiknek akárhány ellenségük van is itt a földön, a másvilágon egész biztos sokkal több lesz...

Na ugye! – mondod. – Akkor éppen ideje megfelelő választ adni ezekre a mai elfogult, rosszindulatú, személyes, hozzá nem értő, öntetszelgő kritikákra. Ezt várjuk tőled!

Először is nem tudom, ki az a mi vagy ti. Te és a barátaid? A színházad? Vagy általában a színházak? Nem először hallom azonban ezt a hangot kritikusokkal szemben a színházban. Mintha a *Korán*t olvasnám, úgy feszül egymásnak néha a kritika és a színház világa. A *Korán* 109. szúrájában a második és harmadik ajatban (vers) Mohamed azt hirdeti: „Nem szolgálok annak, akiket ti szolgáltok. Ti sem szolgáltok annak, akit én szolgálok." A mai világban, ahol sajnos nálunk a kultúra területén is minden és mindenki egymásnak feszül, és ahol mindenki kiegyezést hirdet, én nem vagyok mindenáron híve a politikusok néha nagyon is álnok kiegyezés, megbékélés jelszavának. A politikusok általában többnyire abból élnek, hogy a szegényeknek azt ígérik, megvédik őket a gazdagok ellen, a gazdagoknak azt, hogy megvédik őket a szegények ellen. Én nem így látom az igazságot. Egyetértek veletek abban is, hogy voltaképpen a kritikusokat a színház szülte és tartja el mai napig is, mert színház volt, van és – reméljük – lesz kritika nélkül is, de kritika nem létezik színház nélkül. A *Színház és irodalom* című könyvemnek a Szépirodalminál Ungvári Tamás volt a szerkesztője. Mikor elolvasta a kéziratot, írt nekem egy privát levelet, amelyben minden szépet és jót elmondott a könyvről, hozzátéve, hogy mint fiatalabb kritikus irigyli tőlem ezt a könyvet. Mikor azonban a szóbeli megbeszélésre került sor, megkérdezte: „Mondd, nem vagy te egy kicsit kritikusellenes?" Nem vagyok.

Gyulai Pál szerint nincs könnyebb, mint a kritikust szidni. Azt írja egy helyen: „A kritikus nem is lehet becsületes ember. Rossz férj, hűtlen szerető, csalfa barát, kárörvendő és irigy, szívtelen és megvesztegethető, és mindenekelőtt hazafiatlan." Ebben igaza van. Ha élne, azt is hozzátenné, hogy a színházak olyan kritikusokat szeretnének, amilyenekkel a Nobel-díjas Isaac Bashevis Singer dicsekszik: „They are completely independent readers. They don't care about other critics, because they are themselves critics. They are independent readers who are not impressed by authorities, and big advertisements in the *New York Times*. It's hard te fool them, when it comes to literature." Csak a hitelesség kedvéért idézem angolul, ha a szerkesztő hosszúnak találja, húzza ki, ideírom magyarul is. „Ezek teljesen független olvasók. Nem érdekli őket a többi kritikus, mert ők maguk is kritikusok. Független olvasók, akikre nem hatnak tekintélyek, sem a *New York Times*ban megjelent hatalmas hirdetések. Őket nem lehet átejteni, ha irodalomról van szó." A bibije a dolognak, hogy az író ezt a kritikusi magatartást a gyermek olvasóinál találta. Ki tudja, még meddig tekerhetném a „kritikusellenességemet". Eszembe jut Illyés Gyula, aki – mint meg is írta – nagyon becsülte Lukács Györgyöt. Mégis egy beszélgetésünkben azt mondta róla, hogy gyakran nem az igazság érdekében vitatkozik, hanem hogy neki legyen igaza.

És mégis...

A háború alatt illegalitásban megtanultam, hogyan kell harcolni – fegyverrel akár – ellenség ellen. A háború után meg kellett tanulnom, hogyan harcoljak – főleg tollal – barátok, egykori bajtársak ellen. Most, ez idők legnehezebbjének elmúltán, lassan meg kell tanulnom, hogyan harcoljak – akár szóval – igazi barátok ellen.

Megértettem: a magam által felidézett tapasztalatok alapján is nem valami összegező eszmefuttatást vársz tőlem, hanem a tapasztalatokból levont gyakorlati következtetést. Szememre veted, hogy többször is leírtam: elméleti kérdésekben csak a józan észnek, gyakorlati kérdésekben csak a tapasztalatomnak hiszek. Hát tessék!

Akkor, ha nem unod, elmondanám a kérdéseddel, „kéréstekkel" kapcsolatos nem irodalmi, hanem saját, személyes tapasztalataimat, amelyek alapján leszűrtem álláspontomat.

1952-ben lettem, a nyomorúságomból megszabadulva, minden színházi és irodalmi előképzettség nélkül az Ifjúsági Színház fődramaturgja. Gyorsan meg kellett tanulnom a dramaturg „szakmából", ami abból egyáltalán megtanulható. Alighogy kezdtem belejönni, közeledett a párt harmadik kongresszusa, mindenkinek kellett valami felajánlást tennie. Én vállaltam négy új magyar darab bemutatását. Mindenki, aki ismerte az akkori irodalmi, színházi, de főleg kultúrpolitikai viszonyokat, azt mondta, megőrültem. Kivéve dramaturg munkatársaimat, akikkel akkorra már kitűnő együttest alakítottunk ki. A felajánlást teljesítettük, nemcsak úgy tessék-lássék, hanem ifjúsági viszonylatban hatalmas sikerrel. Mind a négy darab, az *Eltüsszentett birodalom*, a *Pál utcai fiúk*, *Az aszódi diák*, *A kőszívű ember fiai* nagyon nagy tetszést aratott. Nem tudom, ma mennyi a becsülete a dramaturgmunkának, akkor semmi sem volt. Akkor a dramaturg afféle Prügelknabe, pofozógép volt, akin bárki elverhette a port minden következmény nélkül. Ekkor a Gyárfás Miklós szerkesztette egyetlen színházi folyóiratban megjelent egy kritika az *Eltüsszentett birodalom* előadásáról. A kritikának írója egy bizonyos Kaskötő, akiről kiderült, hogy főiskolai hallgató. Gyárfás Miklósnak az lehetett az elképzelése, hogy ifjúsági színház, fiataloknak játszik, nézőik, színészeik nagy része is fiatal, legyen hát a kritikus is fiatal. (Természetesen ebbe belejátszott az akkori Ifjúsági Színház és általában a fiataloknak való színjátszás lebecsülése is.) A kritika nagyon primitív, dilettáns, iskolás módon, hetykén kért számon bizonyos, a darabban bennmaradt, a közismert dramaturgiai szabályoknak meg nem felelő „súlyos" hibáknak minősülő elemeket, amelyekért az akkori kritikai gyakorlat szerint nem az író, hanem a dramaturg felelős. Kezdő voltam, tapasztalat és gyakorlat híján, életemben először – és utoljára! – válaszoltam az engem ért kritikára. Annyi jóérzékem azért volt, hogy kevésbé magával a kritikával vitatkoztam, mint inkább azzal a szerkesztői állásponttal, amely ilyen kezdő „kritikusra" bízta a feladatot, egy olyan tekintélyes, színházi és kritikai gyakorlattal, tudással rendelkező színibíráló helyett, akitől tanulhattak volna a fiatal színészek és dramaturgok. (Azám, mi lett ebből a Kaskötőből?) A színházban a kritika nagy felháborodást keltett. A színház éppen legérettebb, legműveltebb színészei készültek válaszolni, volt olyan, aki behozta a kész írást. Lebeszéltem őket a válaszolásról. De Török Tamást, a szerzőt, aki nem tartozott a színház kötelékébe, nem tudtam lebeszélni róla, hogy védelmemre ne adjon megfelelő választ a kritika szerzőjének.

De nem ez volt az utolsó személyes érintettségem a színibírálóktól. Itt én csak érdemes kritikusokkal foglalkozom, nem olyanokkal, akikre nem érdemes szót vesztegetni. Már eljöttem a Vígszínházból, mikor bemutatták Shaw *Hősök*jét. Koltai Tamás, akkor (1970) még fiatal kritikus, bírálatában kifogásolta, hogy bár a darab szerint odakint csatakos, esős idő van, az ablakon bemászó Darvas Iványnak fényes a csizmája. Én jó alkalmat láttam arra, hogy egy-két dolgot nyilvánosság előtt szóvá tegyek. Először is a színházi világban elterjedt, hogy én összevesztem a Vígszínházzal. Erről akkor már talán te is hallottál. Persze erről szó sem volt, de én nem reagáltam pletykákra. Min-

denesetre jogosultnak éreztem magam, hogy az előadás bizonyos elemét védelmembe vegyem, nem mondhatják, hogy hazabeszélek. De ez csak mellékes kérdés. Akkor már régen megérett bennem az azóta már természetessé vált igazság, hogy a színház önálló művészet, nem a drámaírás cselédlánya, nem a drámai szöveg illusztrátora, feladata ennél mélyebb, eszközei mások, és örültem, hogy ennek a meggyőződésemnek – akkor először – hangot adhatok. Koltai Tamás válaszolt az írásomra, én nem az övére. A fullánk azonban egy ideig benne maradt – nem csak a színészek, a kritikusok is érzékenyek –, néha, itt-ott bújtatva, meg-megszúrt, -csípett, de ezeket sem vettem tudomásul. Pedig akadt időközben egy-két olyan kritikai ballépése, amelyet nem lett volna nagy művészet számon kérni, de nem tettem. Időközben aztán úgy láttam, észrevette, hogy nem mindennek ellenére, hanem írásai alapján becsülöm, és megszűnt benne ez az elintézetlennek vélt feszültség. Legutóbb mint szerkesztő, közreműködésre kért egy munkában, én készségesen vállaltam, és nagyon jól működtünk együtt.

A sok közül egy másik, kényes, számomra kényes tapasztalás: Molnár Gál Péterről, választott rövidítése szerint M. G. P.-ről van szó. Emgépé, ahogyan emlegetik, kétségtelenül a színházi világ egyik, finoman szólva, legkevésbé kedvelt alakja. Én őt jelenlegi színházunk egyik legkiválóbb értőjének tartom. De hozzá való viszonyom története egész különös, mint ahogy különös egész egyénisége és pályája is. Éppen mert becsültem a tehetségét, figyelemmel kísértem, és sokkal szigorúbban ítéltem meg tevékenységét. Ez még hálátlanságnak is tűnhetett. A hozzám való viszonyát nem mindig értettem, de nem igyekeztem megérteni. Tény azonban, hogy azokban az időkben, mikor a Vígszínházhoz kerültem, és politikai magatartásom miatt mintegy szabad préda lettem, az *Esti Hírlap* például (Hajdú Ferenc) egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy belém marjon, M. G. P. soha nem tette. Sőt, emlékszem egy esetre. A budapesti pártbizottság összehívott egy tizenhatezredik értekezletet a magyar dráma érdekében. Ezen minden színháznak képviseltetnie kellett magát. A Vígszínházat (akkor még a Magyar Néphadsereg Színháza) nekem kellett képviselnem. A bevezetőben, majd a hozzászólásokban elhangzottak a milliószor hallott, hosszú lére eresztett szólamok, hogy a magyar dráma így kell meg úgy kell, ezért meg azért. Mikor rám került a sor, én három mondatot mondtam, nagyjából azt, hogy csatlakozom az előttem elhangzott megállapításokhoz. Másnap M. G. P. aláírásával rövid beszámoló jelent meg a pártlapban, a *Népszabadság*ban az értekezletről, amely közölte, mi volt az értekezlet tárgya, majd megállapította, hogy a megbeszélésből Major Tamás és Czímer József értékes hozzászólása emelkedett ki. Akarta M. G. P. vagy nem akarta, nekem ez akkor többirányú kézzelfogható erősítést jelentett. Mindenesetre én ezt barátságos gesztusnak tekintettem. Mégis – ez talán sokaknak érthetetlen – később én az *Ész*ben egy cikksorozatom egyik fejezetében szigorúan megbíráltam. Mielőtt ezt a kapcsolatot folytatnám, hadd emlékezzek még valamire. A minisztérium továbbra sem volt hajlandó megbékélni az én személyemmel. Közölte velem és a Vígszínházzal, hogy én a magyar színház rákfenéje vagyok, ezért elbocsátanak a színházból (akkor a fődramaturgot a minisztérium nevezte ki), és kitiltanak valamennyi magyar színházból. Kazimir Károly, aki akkor a színház rendezője volt, azonnal fellármázta és mozgósította a színházat, berohant a budapesti pártbizottságra, a színház nevében tiltakozott a minisztériumi határozat ellen, és megindította a harcot érdekemben vagy – ahogy ő tapintattal mondta – a színház érdekében. A minisztérium sem volt rest: rám szabadította az ÁVH-t (akkor már a belügy politikai osztálya volt a neve). Ezek hajnalban kétszer is rám törtek, vallattak, körültapogatták a falaimat, hogy nincs-e titkos leadóm vagy poloskám, amivel magnóra veszem a láto-

gatásukat. Vádakkal halmoztak el, fenyegettek (mindezt 1960-ban!), Kazimir nekem csak annyit mondott, végezzem tovább a dolgom, mint eddig, a küzdelem fázisairól nem tájékoztatott. Végül is a színház egyértelmű támogatásával megnyerte a csatát, aztán közölte velem, hogy a rendelkezés érvénytelen, maradok az eddigi pozíciómban, és sehonnan nem vagyok „kitiltva". Néhány év múlva aztán egy angol nyelvű folyóiratban hosszabb cikket kellett írnom a magyar színházak állapotáról. Kazimir akkor már a Thália Színház művészeti vezetője, főrendezője volt. Kazimirnak én egész további pályám során igyekeztem emberileg, társadalmilag, szakmailag meghálálni, amit értem tett – ahol csak módom volt rá, vagy ahol csak igényelte. De a bírálat, az más. Nem felejtettem el, amit Arisztotelész írt, mikor félig-meddig mesterének, Platónnak filozófiáját bírálta. „Philosz men Platón – írja – philóterosz de dikaioszüné." Vagyis: jó barátom Platón, de jobb barátom az igazság. És az említett cikkben erősen megbíráltam a Thália előadásait. A cikk megjelenése után Kazimir valami ünnepség bankettjén többek jelenlétében szóvá tette. Én azt válaszoltam, hogy az ilyenfajta bírálat baráti kötelesség. Kazimir, mit tehetett – nevetett. „Most képzeljétek el – mondta –, mit írt volna rólam, ha nem barátom." Nos ez az én szigorúságom természete Molnár Gál Péterrel. De voltaképpen mit is bírálok én Molnár Gál Péteren? Röviden: először is, hogy nagyszerű érzéke van a minőség iránt, de nincs igazán színházi világnézete – impresszionista. Ez magában még nem volna baj. Impresszionistának mondják az említett Kerrt is, de ez nem igaz. Neki csak a stílusa impresszionista, dramaturgiai és színpadi világnézete nagyon is tudatos. Könyvében *(Das realistische Drama)* nagyon pontosan megfogalmazza az akkor új, színpadi értelemben vett naturalizmus alaptételét: „Semmit a színpadon, ami nem ugyanúgy van az életben." De impresszionista a mi Kosztolányink is, akire állítólag nagy hatással volt Kerr stílusa. A minőség igénye tiszteletre méltó, legfeljebb megfelelő tudatosság híján nem lesz hatása kora színházára. A másik eleme M. G. P. kritikájának, amellyel nem tudok megbékélni, ami egyébként népszerűtlenségének fő oka: a stílusa. Molnár Gál Péter nagyszerűen tud írni. Először is úgy tudja visszaadni – éppen impresszionista erényei okán – a színpadi történést, látványt, mozzanatokat, hogy az számomra irigylésre méltó. Stílusa jellegzetesen ironikus, és mindent ki tud fejezni, amit akar. Akkor hát mi a bajom vele? Hogy az írni tudását általában nem jól használja. Egy kritikusnak tisztességes társadalomban felelőssége van. Nemcsak azok iránt, akikről és akiknek ír, de önnön tisztessége iránt is. Iróniája gyakran nyegle, magamutogató, öncélú és cinikus. És nemegyszer elfogult. Ilyenkor „man sieht die Absicht, und wird verstimmt", írja Goethe, az ember látja a szándékot, és lehangolódik. Írni tudásának bravúrjához tartozik gyakori kétértelműsége is. De ez egy kissé már erkölcsi kérdés. Néha vakmerően, sőt bántón goromba vagy gorombán bántó tud lenni, vagy a bántást kétértelműségbe rejti, ami még bántóbbnak hathat. Illegalitásban szerzett tapasztalatom, hogy egyeseknél a vakmerőség a bátorság hiányát, nemegyszer a gyávaság leplezését jelentette. Ilyesmit éreztem M. G. P. kétértelmű fogalmazásaiban. De a legfájdalmasabbnak kritikai magatartásában – hogyan is fogalmazzam finoman – a következetlenséget tartottam. Ebben, sajnos, kritikusnemzedékében nem állt egyedül. Ez valószínűleg a kor bűne, de azért nem titkolható, hogy némiképp jellemkérdés is. Én legalábbis úgy tartottam. Egy időben egész nyilvánvaló volt, hogy M. G. P. nem azt írja, amit gondol, hanem amit megbízói elvárnak tőle. Hadd mondjak példát a magam tapasztalatából. 1971-ben megjelent a *Népszabadság*ban M. G. P.-nek egy hosszú cikke arról, hogy nagy népszínházakra van szükség, ez a szocialista színház lényege (némiképp Romain Rolland első világháború utáni programja),

ezt kéri számon a színházakon. A *Jelenkor* már régen kért tőlem egy tanulmányt, én folytatásokban megírtam – anélkül, hogy a *Népszabadság* cikkére reflektáltam volna – az ellenkezőjét. Hogy ma éppen nem az uniformizált nagy színházakra volna szüksége színházi fejlődésünknek, hanem több kisebb önálló színházra saját arcéllel. Nem telt el egy év, M. G. P. ugyanott, a *Népszabadság*ban ismét terjedelmes cikket írt arról, hogy nem monstre népszínházakra van szükség, hanem kis önálló színházakra. Eszembe sem jutott, hogy az én tanulmányom hatására íródhatott a cikk, hiszen az én dolgozatomat is az sugallta, hogy a színházi világ már nagyon szükségét érezte egy ilyen változásnak, csak meg kellett fogalmazni. A párt az ilyen fordulatokon könnyen túltette magát, erre való a dialektika. Vagyis hogy akkor más helyzet volt, az új helyzet ezt követeli. Ilyenkor megindokolják, hogy az előző döntés helyes volt, és az ellenkezője is helyes. Ezt a kultúrpolitikai magatartást mint dramaturg már jól ismertem. Illyés *Kegyencét* több színház is be akarta mutatni, nem engedték. A párizsi, a magyar hivatalos álláspont szerint engedély nélküli bemutató után a színházi és irodalmi közvélemény nyomására mégis engedélyezték. Ezt a *Népszabadság* kultúrpolitikai publicisztikája azzal indokolta, hogy annak idején a művet Illyés érdekében (!) nem engedték bemutatni. Vagyis hogy akkor félremagyarázták volna a darab tendenciáját, és ez Illyésnek nem kívánt szövetségeseket szerzett volna. De ma már más a helyzet. (Ma már nem magyarázzák félre?) Ugyanez játszódott le Weöres és Csurka darabjainak esetében is. Nos, M. G. P. itt két hibát követett el. Az egyik, hogy ha már Aiszóposz szatírjának módjára egy szájból kell hideget és meleget fújni, a második cikket át kellett volna adnia a lap valamelyik másik munkatársának. Nem tette. Ezért írtam róla abban a bizonyos írásban, hogy olyan, mint a matróz, aki a fedélzeten felnyújtja az ujját, hogy merről fúj a szél. A másik hiba, amit elkövetett, hogy az első cikkben nem azt írta, hogy pillanatnyilag erre van szükség, hanem, hogy ez a szocialista színház eszménye, követelménye. Mindennek ellenére itt is az volt a hiba, ami gyakran a stílusában: azt az ízlést, amelyet ő kritikáiban az előadásoktól joggal megkövetel, önmagától nem követeli meg. Ha az ő stílusában akarnám megfogalmazni – nagyon goromba iróniával – a hozzá való viszonyomat, felidézném Szókratészt. Alkibiadész egykor kedves tanítványa volt Szókratésznek. Később Athén hős hadvezéreként a peloponnészoszi háborúban sértődöttségből átállt a spártaiakhoz. (Az ő párhuzama volt Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című művében Coriolanus.) De ő – mármint Alkibiadész –, nem úgy, mint Coriolanus, ezt az átállást meg is ismételte. Erre mondta Szókratész, hogy „Szeretem Alkibiadészt, csak gyűlölöm a jellemtelenségét". Persze ha itt volna most velünk M. G. P., bocsánatot kérnék tőle a goromba asszociációért. De a felelősségtudatra akkor is apellálnék. Hogy jó, a tűzoltónak az a dolga, hogy eloltsa a tüzet. De ha semmi másra nincs tekintettel, arra, hogy a házban emberek vannak, akiket ki kell menteni, arra, hogy a házat, amennyire lehet, épségben kell megőrizni, hanem csak zúdítani a vizet, aztán hadd pusztuljon az a pár ember, hadd omoljon össze a ház; lehet, hogy a tüzet sikerül eloltani, de... fejezzem be a mondatot? Ezek után viszonyom M. G. P.-hez érdekesen alakult. A cikkre nem reflektált, csak később találtam egy-egy rejtett szúrást az írásaiban – ugyebár nemcsak a színészek, a kritikusok is érzékenyek. Közben azonban az ő életében kellemetlen fordulat történt. Valami kínos csempészési ügy kapcsán azonnal eltávolították a *Népszabadság*tól, és egyik percről a másikra állás nélkül maradt. Én rávettem pécsi igazgatómat, Nógrádi Róbertet, az egyik legtisztességesebb embert, akivel valaha dolgom volt, hogy vegye oda dramaturgnak Molnár Gál Pétert. Nógrádi, aki ismerte azokat a csúfondáros szójátékokat, amelyeket M. G. P. róla terjesztett, a kedvemért oda-

vette. De gyakorlati munkára természetesen mi sem nagyon tudtuk használni, ő sem nagyon ambicionálta, és mikor Pesten állást kapott, természetesen elment. Ezután ért az a meglepetés, hogy egy cikkében azt írta, én a minisztérium kegyeltjeként kerültem a színházi pályára. Nem hiszem, hogy az olyan mindig jól értesült ember, mint ő, ne tudta volna, hogy egyszerűen hazugságot ír, én éppen a minisztérium nyomatékos többszöri tiltakozása ellenére kerültem félévi éhezés után az Ifjúsági Színházba, nem is szólva arról, hogy később a minisztérium valamennyi magyar színházból kitiltott. De hát persze ilyen otrombaságra nem is válaszoltam. Meglepetésemre egy fiatal újságíró, akinek addig én még a nevét sem ismertem, élesen helyretette M. G. P. állítását. M. G. P. nem válaszolt rá természetesen. Személyi kapcsolatom vele mindvégig korrekt maradt. Egyikünk sem emlegette a sajtóbeli, hogy is mondjam, sérelmeket. Az utóbbi időben – lehet, hogy én csak képzelem? –, talán az idősödés hatására, mintha itt-ott komolyodott volna. Legutóbb írt egy cikket, amelyben a színházak gazdaságpolitikáját bírálta. Persze a maga módján, nevek, számok, adatok nélkül. Én – közöltem is vele –, támogatva az írását, folytatni akarom a cikkét immáron nevekkel, számokkal, példákkal. Akkor nem jutottam hozzá, aztán kifutottam az időből, de a téma azóta sem hagy nyugton. Az egészből levont következtetést hadd hagyjam egy kicsit későbbre.

Tudom, sürgetnéd, de mielőtt végképp elfogy a türelmed, engedd meg a sok közül csupán még egy, most már egyetemi szintű kritikusi konfliktus felidézését.

Pándi Pált 1960-ban személyesen alig ismertem. Néhány évvel korábban még az Ifjúsági Színházban a Petőfi kisdiákkoráról szóló *Az aszódi diák* próbáinak kezdéséhez a rendező, Apáthi Imre meghívta őt, hogy tartson egy kis előadást a színészeknek Petőfiről. Azután sokáig nem találkoztam vele. Most, már a Néphadsereg Színházában olvastam egy tárca méretű cikkét a *Népszabadság*ban, amelyben súlyosan elmarasztalta Kodolányi Jánost irodalmi szemléletéért. Engem bosszantott a dolog, már csak azért is, mert én szerettem volna a *Földindulás* és a *Végrendelet* drámaírójától új darabot kapni. (Sikerült is, be is mutattuk, ha emlékszel rá.) Talán néhány nappal a cikk megjelenése után a színház kap egy meghívót: az újságíró-szövetség helyiségében ankét lesz Kodolányi munkásságáról, előadó Pándi Pál. Igazgatóm, Somló István közölte velem, hogy ő beteg – jó, jó, tudom, mindnyájan ismertétek, hogy hipochonder –, ezúttal azonban másról is szó volt. A „betegség" egyben jó ürügy volt számára, hogy kihúzza magát a kényes kérdésekből vagy azokból, amelyeket ő kényesnek érzett. De az érvelése plauzibilis volt: Te vagy a színház irodalmi szerkesztője – adta át nekem a meghívót –, neked kell képviselned a színházat. (Igen, igaz a történet, nem pletyka, koronatanúja vagyok, hogy Somló, aki nemcsak művelt, jó színész, de európai gentleman volt, nehezen tudta elviselni az akkori közéleti hangulatot, és annyira kihúzta magát mindenből, hogy színháza szerzőjét, Kodolányi Jánost darabja főpróbáján az igazgatói páholyban ismerte meg.) Azzal mentem el az ankétra, hogy ott pofafürdőt veszek, és az első adódó alkalommal eljövök. Igen, de nem volt könnyű, körülültek. Türelmetlenül fészkelődve vártam Pándi előadásának megkezdését, aztán hamarosan elámultam. Pándi azzal kezdte, hogy Kodolányi milyen jelentős író, majd ismertette fő műveit, elsősorban a regényeit, csak érintette ideológiai írásait, Gergely Sándorral való vitáját, aztán rangos helyet jelölt ki neki a magyar irodalomban. Elképedtem. Ezt nem lehet szó nélkül hagyni. Rögtön szót kértem. Nekitámadtam Pándinak. Minek néz bennünket? Azt hiszi, gyengeelméjűek vagyunk? Hogy nem emlékszünk alig néhány napos *Népszabadság*-beli terjedelmes cikkére, amelyben mindannak ellenkezőjét írta, amit itt elmond? Felejtsük el Aiszóposz gúnyos meséjét az ilyen kétszínűségről? Pándi azonnal válaszolt. Igaz,

hogy a *Népszabadság*ban mást írt, de a *Népszabadság* politikai napilap egész más olvasókkal, ott elsősorban a politikai szempontokat kellett hangsúlyozni, ott nem hozzáértő, irodalmilag tájékozott emberekhez szólt, hanem tömegek számára kellett világossá tenni a párt álláspontját. Milyen nagyszerű dolog is ez a dialektika! Felállítottam a szomszédaimat, és eljöttem. Este megszólalt a telefonom: Pándi Pál. Tessék, mit óhajtasz? Szeretnék veled személyesen találkozni, ha nem utasítod vissza. Miért utasítanám vissza? Ő valahol a Villányi út táján lakott, én a Németvölgyi úton, megállapodtunk, hogy az Ugocsa utcai Kis Royalban (ma kínai vendéglő) találkozunk. Egyébként a Kis Royalban szoktam találkozni Tamási Áronnal, Tersánszkyval, Jankovich Ferenccel, mind ott laktak a közelben, Áronka az Alkotás utcában, Tersánszky valahol az Avar utcában, Jankovich nem tudom, hol. Másnap találkoztunk. El voltam készülve rá, hogy számon fogja kérni a tegnapi felszólalásomat. Ehelyett – Welche Wendung! Micsoda bismarcki fordulat! – egy szót sem ejtett Kodolányiról, a tegnapi vitáról, hanem tudatta velem, hogy tavasszal új lapjuk indul *Új Írás* címen, annak ő lesz a kritikai rovatvezetője. Arra kér, legyek állandó cikkírójuk, ma nincs Magyarországon senki, aki drámáról, színházról ilyen színvonalon satöbbi, satöbbi, mindent elmondott, amit egy ilyen captatio benevolentiae-hez mondani szokás. Meg kell mondanom, levett a lábamról. A hízelgés? Nemcsak az. Elsősorban maga a gesztus. Hogy tegnap lekutyaizélem, és ma erre egy ilyen ajánlatot tesz. Megígértem, és be is váltottam. Egyre-másra írtam az akkor engem foglalkoztató témákat. Az elsőben, *A pozitív hős konfliktusá*ban a szocialista realizmus konfliktusát bíráltam. Leközölte. A másikban, az *Absztrakt gyümölcs*ben a Lukács-epigonok drámaelméletét bíráltam, most már elég élesen. Leközölte, de már nem jó jel volt, hogy egy kisebb, de egyetemi kollégáját bíráló részletet megállapodásunk ellenére kihagyott. Ráadásul ebben itt-ott – horribile visu! – még magát Lukácsot is kritizálni mertem. Állítólag sok bírálatot kapott miatta a pártból, de az egyetemi professzoroktól is. Mindenesetre több írást nem kért, én meg, ahová nem hívnak, oda nem megyek. Ezzel kapcsolatunk jó tíz évre megszakadt. 1975-ben Illyés – több színész ismételt felkérésére – a *Bánk bán* „átigazítására" készült. Segítségül írtam neki egy hosszabb tanulmányt a *Bánk bán* színszerűségéről. Juhász Ferenc az *Új Írás*ban leközölte. Egyetemi diákok elmondták, hogy egyes professzorok nagyon mérgesen nyilatkoztak róla. Nekem mindenesetre nagyon sok elismerést szerzett. Jó, jó, tudom, ismered az írást, hiszen ekkor a *Bánk bán* szinte divatba jött, egymás után játszották az Illyés-féle átigazítást, igen, tudom, te is játszottál benne. Eltelt egy év. Egyszer csak a *Népszabadság* egy vasárnapi számában Pándi egész oldalas cikke a *Bánk bán*ról válaszul az én tanulmányomra, engem azzal vádolva, hogy én a tanulmányomban Gertrudis és a merániak pártjára álltam. Egyszerűen nevetséges és érthetetlen volt. Az előzménye talán az lehetett, hogy ő egy korábbi tanulmányában, hogy mondanivalóját igazolja, meghamisította idézetében a *Bánk bán* szövegét, gondolván talán, hogy úgysem veszi észre senki, nem néznek utána, senki sem teszi szóvá. Én észrevettem, és a tanulmányban szóvá tettem. A vádjára nem válaszoltam. Eltelt egy-két hét, színházi konferencia a Fészekben. Ezeken az évi konferenciákon – néhányat te is végigcsináltál – meghívott vendégként mindig jelen voltak a többi művészeti szövetség képviselői is. Az írószövetséget néhányadmagával Pándi Pál képviselte. Mikor megérkezett, nem tudom, miért, a leghátsó sorok egyikében ült le. Magam akkor a Színházi Szövetség vezetőségi tagja voltam, így házigazdaként is odasiettem hozzá, felállítottam, és előreinvitáltam a vendégeinknek fenntartott helyek egyikére. Miközben előrekísértem, megkérdezte: „Válaszolsz a cikkemre?" „Nem." „Miért? Derogál velem vitatkozni?" „Ide hallgass. Én meg-

írtam azt a dolgozatot egy évvel ezelőtt egy legfeljebb 25–30 ezres példányszámú, kifejezetten irodalmi lapban. Te válaszoltál rá, de nem ott, hanem egy milliós példányszámú lap ráadásul vasárnapi számában. És miért egy év múlva? Addig tartott, míg végigolvastad? A *Népszabadság* millió olvasója azonfelül nem valószínű, hogy egyáltalán olvasta az én írásomat, és ha akad, aki olvasta, már rég elfelejtette. Ha én válaszolok, a lap természetesen nem ad rá nekem egy teljes kolumnát. De az én válaszomra te természetesen reflektálnál. Az én viszonválaszomat a lap már nem közölné, mert unná ő is, meg az olvasó is, aki nem is nagyon tudná, miről vitatkozunk mi annyit. Nem válaszolok. Az utókor, ha egyáltalán érdekli még ez a vita, majd eldönti, kinek volt igaza." De még mindig nincs vége a történetnek. Pándi Pál sajnálatosan korai halála után maradt a fiókjában egy befejezett tanulmány a reformkori irodalomról. Kiadták. Pándi a tanulmány végén megjelöli a kor irodalmáról szóló legfontosabb írásokat. Köztük „Czímer József: *A* Bánk bán *színszerűsége*" című tanulmányt.

Nos, pedig csak néhány nevezetesebbet idéztem fel amint látod, elég tapasztalatot gyűjtöttem kritikusokkal való személyes konfliktusokból, hogy levonjam belőlük a magam következtetéseit. A magam gyakorlati következtetéseit. De úgy hiszem, nem azokat, amiket te vársz vagy amiket ti vártok tőlem.

Bevezetőben azért soroltam fel, hány- és miféle bűnei lehetnek egy színikritikusnak, hogy lásd, nem vagyok vak, elég széles ismereteim vannak az efféle színibírálói tisztátalanságokról. Ne mondhasd, hogy én elfogultan, vakon állok mellettetek. Mert én nem is állok mellettetek, legalábbis nem úgy, ahogy – amint látom – te gondolod. Én nem vagyok kritikusellenes. Először is nem minden kritikus egyforma. Legalább olyan szintbeli különbségek vannak köztük, mint mondjuk a színészek között. Nem mind nevezhető igazán kritikusnak, aki valaha színikritikát írt vagy egy lapnál arra van alkalmazva. Te aztán jól tudod, hányan vannak színháznál olyanok, akik csak a telefonkönyvben nevezhetők színművésznek. És morálisan is igaz, hogy nem mind jellemek, de a színházi művészek, rendezők, színészek sem mind naptárba való szentek. Másrészt azt nem szoktuk feljegyezni, hányszor van a kritikusnak igaza, mikor pedig rólad vagy egy produkciótokról rosszat ír. Néha még azt is zokon veszitek, ha a kritikus dicsér. Ha mondjuk egy másik színészt vagy egy másik színházat dicsér. Én magam nagyon sokat tanultam a kritikusoktól, még azoktól is, akiknek elméleti, dramaturgiai nézeteivel ma már egyáltalán nem értek egyet. Például Lessingtől. Megtanultam tőle, hogyan kell az embernek a maga kora színházához hozzáállnia, nem akarom azt a viszolyogtató szót használni, hogy viszonyulnia. Micsoda bátorítást nyertem Gyulai Páltól (hogy ne a külföldi klasszikusokat emlegessem), akinek konzervativizmusát sohasem tudtam osztani, de aki azt írta önmagáról, hogy „...mi, mint szakférfiak, nem tanultunk esztétikát, kevés esztétikust forgattunk, külföldön sem utazhatánk, inkább csak némi ízlés és néhány nagy drámaköltők műveiből vont elvek birtokában vagyunk". Majd: „Nem születtem kritikusnak." Aztán tőle tanultam, hogy elemzésben a józan ész mindenekfelett. A drámai pesszimizmusról írt elmefuttatása számomra tankönyvvel felért. De ha itt mindent fel akarnék sorolni, amit tőlük tanultam, tán könyvet kellene írni róla. És nemcsak a régiekről, a maiakról, a nálam fiatalabbakról is. És azt miért nem emlegetitek, hogy ti mennyivel jobb helyzetben vagytok, mint a kritikus? Igaz, egy színházban száz telt ház sem éri el egy napilap egyetlen példánya olvasóinak számát. De kap-e kritikus vastapsot? Árusítják-e a fényképét? Szerepelnek-e a magazinok címlapján? Tülekednek-e az autogramjukért? És én még sohasem hallottam, hogy egy kritikusnak a cipőjéből pezsgőt ittak volna. De félre a tréfát. Eddig a kri-

tikusnak megvolt az előnye, hogy a színész teljesítménye elszállt, halála után semmi sem maradt belőle, és ha igen, azt is a kritikus írása őrizte meg. Mára ez az előny is megszűnt. A film, a televízió, a video feltalálásával és elterjedésével a színész saját maga hitelesíti a teljesítményét. És a kritikusnak az is veszedelme, hogy a nyomtatás a szamárságait is megőrzi. Ezt meg Bajzától tanultam.

Most már talán tudod, hová akarok kilyukadni. Nem, egyáltalán nem oda, hogy a kritikával nem kell törődni. Az igazság mélyebben van, és sokkal komolyabb. Hadd hozzak utoljára egy még élesebb példát. 1956 után nemcsak bizonyos felettes pártszerveknek, de a vérszomjas kritikusoknak is szabad prédája lettem. A legkegyetlenebb fejvadász az *Esti Hírlap* akkori színikritikusa, Hajdú Ferenc volt, aki el nem mulasztotta, hogy a Vígszínház egy-egy bemutatója után ne lőjön felém egy mérgezett nyilat. Upor Tibor (a színház főszcenikusa), nekem mindvégig jóakaróm, és a vezető színészek (Bulla Elma) ösztökéltek, hogy ne hagyjam szó nélkül ennek a felfuvalkodott dilettáns pártfigurának az ostobaságát, én percek alatt kikészíthetem. Nem és nem, nem voltam hajlandó reflektálni rá, pedig ismertek, hogy írásaimban elég harcias tudtam lenni. Eltelt néhány év, az izgatott idők kezdtek csillapodni. Egyszer csak felhív a minisztérium. Fogadjam Hajdú Ferencet az ő kedvükért, valami kérése volna hozzám, de fél, hogy én nem fogadom. Természetesen „fogadtam", és abban, amit kért, igyekeztem segítségére lenni. Ezt a történetet még Hajdú Ferenc életében részletesebben megírtam egész más céllal. Mármost szerintem mi a színház dolga a kritikával vagy – ki merném szélesíteni – a sajtóval? Pécsi színházi dramaturgságom elején a *Népszabadság*ban megjelent egy körinterjú, amelyben megszólaltattak fiatal színházi művészeket, színészeket, rendezőket, dramaturgokat, tervezőket, hogy kezdőként kaptak-e megfelelő önálló feladatot, segítséget. Nagyon büszke voltam rá, hogy valamennyi fiatal művész panaszkodott: nem kapta meg az őt megillető feladatot és támogatást. Egyes-egyedül Radnóti Zsuzsa, a Vígszínház fiatal dramaturgja nyilatkozott úgy, hogy tőlem önálló feladatokat kapott, támogattam, és tanulhatott is tőlem. Nyilatkozott Sík Ferenc is. Sík Ferenc is azok közé a barátaim közé tartozott, akiket nem szűntem meg bírálni. Akkor ő is a pécsi színházban volt, és operetteket rendezett. Ő a nyilatkozatában azt panaszolta, hogy csak operettet rendezhet, nem kap komolyabb feladatot. Az igazgató, Nógrádi Róbert és a főrendező, Dobai Vilmos fel voltak háborodva. Erre válaszolni kell, mondták nekem izgatottan. „Hát nem te szólítottad fel a múlt évad végén, többször is, hogy mondja meg, mit szeretne rendezni, megpróbálsz helyet biztosítani számára a műsortervben? És egyszer sem jelentkezett!" Nem kell válaszolni, feleltem, ha megjön, ezért a beállításért meg kell mosni a fejét, de attól a tény tény, nem kapott komolyabb feladatot, a színház köteles gondoskodni számára megfelelő feladatról. Egyébként nemcsak őt szedtem ki a sablonból, hanem Vári Évát is, akiről láttam, hogy nem csupán kitűnő szubrett, de jó prózai vígjátékszínésznő lesz. Lett is. Vagy Holl István, akiről a színházban mindenki tudta, mennyire lepráz engem, és én szinte rátukmáltam a rendezőre, egy prózai darab abszolút főszerepére. A rendező nem bánta meg. Azóta Holl hozzám való viszonya is alaposan megváltozott. 1979 nyarán levelet kaptam Nógrádi Róberttől. Talán meglepő, hogy az igazgató levelet ír a dramaturgjának, de a színházban nyári szünet volt, nekem különben sem volt Pécsett lakásom, pedig természetesen – mint tudod – többször felajánlották. A levélhez a *Dunántúli Napló* egy cikke volt mellékelve. Nógrádi a levélben azt írta, hogy ilyen durva támadást a színház még nem kapott. És hogy, bár nevemet nem említve, a cikk burkoltan engem is támad, válaszoljak. Hosszú, alapos levélben indokoltam meg, miért nem sza-

bad válaszolni. Ezt a levélváltást később, Nógrádi engedélyével, meg is jelentettem. Igaz, a cikkben sok ostobaság, valótlanság van, de a mélyén valami olyan elégedetlenség is a különben sikerei csúcsán levő színházzal szemben, olyan jogosan kifogásolt hibák is, amiket ki kell javítani. Ezzel foglalkozzunk, és ne azzal, hogy milyen durva és elfogult a hang.

Úgy hiszem, az álláspontom világos. Nem azt tanácsolom, hogy rá se rántsunk, fütyüljünk a kritikára, ne törődjünk vele. Az ember ne tanácsoljon olyat, amit úgysem lehet megfogadni. De a művész azt keresse a kritikában, amit megszívlelni érdemes. De ha nincs benne semmi megszívlelnivaló?! – pattogsz. Hát nem értjük, kérdezed indulattal, hogy itt most a színházat mindenki a válság felé hajtja, mintha nem volna máris eléggé válságban?

Mindig becsültem benned, hogy képes voltál a saját érdekeden túl az egész közösség, a színház gondjával törődni. De engedd meg, nem akarom sem a te hevületedet, sem társaid gondját lebecsülni, mégis hadd áruljam el, hogy engem a válság szó nem ijeszt meg. Sokszor eszembe jut a francia színháztörténet egyik nagy alakjának, Jouvet-nak... – ó, hát mit magyarázom, nálunk sincs színházi ember, aki a nevét ne ismerné – nos, Jouvet-nak egy körkérdés során feltették a kérdést: igaz-e, hogy a színház válságban van. „Természetesen! Hála istennek", felelte Jouvet. Én gyakran szoktam mondani, hogy a színházban könnyebb elviselni a bukást, mint a sikert. Ezt afféle bonmot-nak szokták tekinteni, pedig én komolyan gondolom. A színházban szeretik az anekdotát, hadd próbáljam így egy kicsit könnyebben megértetni magam. A feszültség éppen nem mindig kártékony állapot. A színészben jelenése előtt – különösen, ha a fellépésnek tétje van, vagy ha, mondjuk, kap egy fontos klasszikus szerepet, jóllehet, eddig még klasszikust nem játszott –, de még a futóban is start előtt, a feszültség a központosítást, a teljesítményt segíti. Ez közhely. A siker hajlamossá teszi a színházat az elégedettségre, sőt az önelégültségre, és ha nem vigyáz, a színházban ez a dekadencia kezdetét jelzi. Nem tudom, hol olvastam azt az amerikai történetet, hogy egy nagyszerűen fellendült vállalat tulajdonosa tudta, mennyi mindent köszönhet kiváló munkatársainak, és ezért mindennel ellátta őket, magas fizetéssel, kedvezményekkel satöbbi. Egyszer csak azt hallotta, hogy ezek a kiváló emberek állandó idegfeszültségben dolgoznak. Hát azt nem! – mondta. – Ezek az emberek megérdemlik, hogy megszabaduljanak a feszültségektől, és nyugalomban élvezhessék munkájuk megérdemelt gyümölcsét. Elküldte őket pszichológushoz, hogy szabadítsa meg őket feszültségeiktől. A pszichológus meg is tette a magáét. A munkatársak fellazultak, megszűntek akármiért izgulni, nem izgatták fel magukat a vállalat problémáin sem, mosolyogva jártak-keltek, jól érezték magukat. A főnök egyszer csak kezdte észrevenni, hogy a cég dolgai kezdenek rosszul menni, és csaknem a csőd szélére került.

Befejezésül: a kritikusnak válaszolni értelmetlen. A kritikus is lehet tisztességes, és lehet, hogy igaza van. De ha nem, akkor is. Legutóbb Bessenyei Ferenc válaszolt M. G. P.-nek *Lear király*-kritikájára. Mellesleg, a rádió egy műsorában egy színházi újságíró azt mondta erről, hogy ez példátlan a magyar színház történetében. Mit szóljon az ember a magabiztos tudatlansághoz, mikor például már Schodelnétől máig tucatnyi, nemegyszer botrányos ilyenféle összecsapásról tud az ember. De a színésznek nem mestersége az írás, a kritikusnak igen. Amellett az olvasó azt gondolhatja, hogy na ja, ki szereti, ha megmondják róla a véleményüket. Még nevetségessé is teheti magát a színházi ember. Meg aztán a kritikusé a lap, válaszolhat. És ha nem, M. G. P. legközelebb a Nemzeti Színház következő produkciójáról írt kritikájában megbosszulhatja magát.

Van nekem egy kedves régi barátom, kitűnő nyelvérzéke van, miért titkoljam a nevét, Hajnal István, a rádió munkatársa. Több nyelven beszél, kiváló angol. Találkozásainkkor ellát engem olyan idegen nyelvi tévedésekkel, tudatlanságból származó nyelvi ostobaságokkal, amelyeket a magyar rádióban, televízióban és a lapokban talál. Ezeket én néha kiegészítem a magam tapasztalataival. Többször megszólal bennünk az ösztön: ezeket szóvá kellene tenni. De hát minden egyes esetben írjon ő vagy én egy ilyen levelet ennek vagy annak? Ezzel a levelezéssel néha elmenne egész munkára szánt időnk. Írtam volna a rádiónak, hogy például az imént említett színházi újságíró nem ismeri a magyar színház történetét, és hogy akkor mért jelent ki ilyen magabiztosan valótlanságokat? Nemrégen azt olvastam, hogy szegény megboldogult Kemény György volt Heltai *Szépek Szépé*nek dramaturgja. Kemény Gyuri Heltai Jenőt először életében a *Szépek Szépe* bemutatóján látta, akkor sem beszélt vele. Írtam volna meg? Mi értelme?

Vegyük tudomásul, hogy a színház azért van, hogy jó színházat játsszon, a kritika azért, hogy szemmel tartsa, hogyan végzi a feladatát. Azt szokták mondani, hogy aki a nyilvánosság elé lép, annak el kell viselnie a nyilvános bírálatot, és ez igaz. A színház ne igazítsa helyre a kritikát. Ez a mi múlt századi klasszikus kritikusaink (Gyulai, Péterfy) szerint a kritikustársak dolga. Bizony én furcsának találnám, ha a kritikus bemenne a színházba, hogy az Asztrov doktor rossz, majd én megmutatom, hogy kell eljátszani. Hogy tulajdonképpen neked a kritikával mint műfajjal, mint funkcióval nincs semmi bajod, te szereted a kritikát? Ne csaljuk egymást. Eszembe jut Horace Walpole, akit O'Neill az *Eljő a jeges* című drámájában idéz, hogy ő nagyon tudná szeretni Angliát, ha nem laknának benne angolok. Egyvalamivel tud a színház válaszolni az igaz vagy hamis kritikára. Illyés a *Táviratok* című prózai epigrammagyűjteményében ezt írja egyik kritikusának: „Béltipró bosszút állok. Írok egy remekművet." Remekművet írni persze csak Sztálin szerint könnyű, de kinek-kinek a legjobb képessége és lelkiismerete szerint a lehető legjobbra törekedni lehet. És tisztességgel. Ez a színház dolga. De persze nem csak a színházé.

NAGY BÉLA

Színház és dramaturgia

Színház és dramaturgia címmel tartott szabadegyetemi előadást *Harag György* 1984. február 28-án Nagyváradon.

Ennek a száraz, tényközlő mondatnak minden szava igaz, csak éppen ma már minden állítása magyarázatra szorul. Persze csak akkor, ha akad még, akit érdekel egy több mint 11 évvel ennek előtte lezajlott „kulturális rendezvény". Bár, állítom, több vonatkozásáról is tanulmányszámba menő dolgozatot lehetne írni, megpróbálom ugyancsak tényszerűen összefoglalni az akkor történteket.

A szabadegyetemi rendezvény keretéül az az *Irodalmi Kerekasztal* szolgált, amely ekkor már évek óta (súlyában) jóval több volt annál, mint amit a neve jelzett és a hivatalosan elfogadott rendeltetése megszabott. A havonkénti egy üléssel engedélyezett, ártatlan irodalmi fecserészésnek elgondolt kerekasztal, Bölöni Sándor irányítása alatt

olyan fórummá nőtte ki magát, amelynek „asztalánál" a korabeli romániai magyar értelmiség színe-virága fejthette és fejtette ki véleményét – nem csupán irodalmi kérdésekben. A lehető legtágabban értelmezve ugyanis az irodalom fogalmát, sorra-rendre a romániai magyarság múltjának s jelenének sorskérdései kerültek egy-egy művészeti vagy tudományos ágazat szakavatott ismerőjének bonckése alá. Így történhetett, hogy a Kerekasztal rendezvényei szétfeszítették a helyi kereteket, és országos rangúvá váltak. S amíg egyrészről a meghívottak számára rangot jelentett az ott történő fellépés, másrészről a nagyváradi magyar értelmiségiek (és nem csupán értelmiségiek!) számára nem egy rendezvény csendes, néma tüntetéssé vált a magyar nemzeti kultúra, s végső soron a magyar nemzeti önazonosság megőrzése, ápolása mellett.

(A találkozók általában több száz hallgató részvételével zajlottak; miután a szekuritátének dolgozó fényképészek, majd később a filmesek is megjelentek, s tapasztalhatóan jobban érdekelték őket a teremben ülők, mint az előadó maga – ez nem volt titok senki előtt sem –, a Kerekasztalon való megjelenés már önmagában is egyfajta „civil kurázsit" igényelt. Tízévnyi távolságból sem lehet elfogódottság nélkül visszagondolni arra, hogy mennyien vállalták ezt hónapról hónapra.)

Bölöni Sándor 1982-ben bekövetkezett tragikus halála után nékem jutott az a megtiszteltetés, hogy az általa megteremtett szellemiség és forma jegyében továbbvigyem a Kerekasztal munkálatait annak 1985-ös betiltásáig.

(A jelzett esztendőben a tanfolyam már csonka maradt. A januári előadó például számomra mindmáig tisztázatlan okok miatt nem érkezett meg Kolozsvárról, s így az ülés elmaradt. Ettől kezdve májusig egyetlen, az előzetes programban feltüntetett előadó meghívását sem engedélyezte a cenzori feladatokat ellátó főhivatal. Ennek munkatársai mellesleg csupán a szekuritáté által meghozott döntéseket alkalmazták. Akkor, azaz májusban még sikerült lezárni az 1984–1985-ös tanfolyamot, hogy aztán szeptemberben hivatalosan közöljék vélem: az addigi formában nem engedélyezik tovább a Kerekasztal működését. Mivel pedig a „szervek" által alternatívaként javasolt szabadegyetemi formához már én nem adtam a nevemet, a nagyváradi Irodalmi Kerekasztal akkor – tulajdonképpen betiltás révén – megszűnt.)

De – amint azt Harag György meghívása is jelzi – 1984 februárjában a Kerekasztal még (kisebb-nagyobb akadályoztatásokkal ugyan, de látszólag) zavartalanul működik.

Emlékszem, hogy amikor a nem csupán erdélyi-romániai, nem csupán az egész magyar nyelvterület vonatkozásában, hanem nemzetközileg is nagy tekintélyű színházi rendező meghívásának ötlete felmerült, környezetemben többen is figyelmeztettek: éppen rendkívüli elfoglaltsága, gyakori külföldi útjai miatt nem fogja vállalni a váradi meghívást, s különben is éppen konkrét színházi munkája okán zárkózik el alapos, tehát időtrabló előzetes felkészülésekkel járó előadások megtartása elől... De hála istennek (s ezt nem csupán ma mondom, akkor is így éreztem), nem hallgattam a figyelmeztető szavakra.

Harag György ugyanis a meghívás tekintetében rácáfolt minden aggályoskodásra: már legelső (telefonon lebonyolított) beszélgetésünk során igent mondott a meghívásra anélkül, hogy egyetlen fölösleges szóval kérleltette volna magát. S tette ezt úgy, hogy személyesen nem ismert, a garancia tehát valóban a Kerekasztal neve volt. Csupán az időpontot kellett egyeztetnünk és azt kérte: szabályos szabadegyetemi előadást ne várjunk tőle. Így egyeztünk meg a (szándékosan) tág elmélkedési teret biztosító Színház és dramaturgia címben s abban, hogy előadás helyett inkább nyilvános interjúban fejti ki

nézeteit, véleményét az általam megfogalmazott kérdésekre válaszolandó. Mivel a Kerekasztal gyakorlatától ez a társalgási forma távolról sem volt idegen, azonnal megegyeztünk mindenben.

Harag György akkor éppen egy fél napot töltött Nagyváradon. A déli vonattal érkezett Kolozsvárról, majd az előadást követően éjféli gyorssal oda vissza is utazott. E tény és a rendkívül szűkös anyagi lehetőségeink okán szállodai szobát nem igényelt. Harag György csupán arra kért lehetőséget, hogy az előadás előtt másfél–két órára lepihenhessen. Ez nálam meg is történt, s amikor éppen nyugodni készült, felajánlottam: tekintsen bele a megfogalmazott kérdésekbe, ezt azonban elhárította. S itt mondom el: máig ható nyomot hagyott bennem az a közvetlenség, amellyel ez a nagy művész néhány órára belésimult egy számára idegen család életébe, az a természetesség, amellyel helyet foglalt egy mindenben hétköznapinak mondható ebéd asztalánál.

Zsúfolt terem, 350–400 főnyi közönség várta Harag Györgyöt, és percekig tartó, szűnni nem akaró taps. Akárha színházi előadáson lettünk volna. S hogy milyen nagyszerű, szuggesztív előadó volt – nemhiába rendelkezett színészi képesítéssel –, annak tanúja a hangfelvétel, amely ma is őrzi a hallgatósággal fennálló, szinte minden pillanatban észlelhető élő kapcsolatát. Ez az a többlet, amit most, legnagyobb sajnálatomra, az írott (és valamelyes mértékben szerkesztett) szöveg nem tud visszaadni. Harag György beszédét azonban híven tolmácsolom megőrizve, egyrészt jellegzetes szóhasználatait, szófordulatait is, másrészt pedig a legmesszebbmenőkig tiszteletben tartva az általa elmondottak tartalmát. S talán nem csupán az esetemben természetes elfogultság miatt érzem egyes gondolatait, kijelentéseit testamentumszerűeknek számunkra, mai színházcsinálók számára...

Mert amint az utólag kiderült – hiszen a lényegi dolgok rendszerint utólag derülnek ki – a nagyváradi Irodalmi Kerekasztalon való szereplés volt Harag György utolsó nyilvános megnyilatkozása. Egy esztendő s néhány hónap múltán már csak halálhírét hallottuk mély döbbenettel.

Az 1984. február 28-i előadás szövege pedig mostanig csupán hangszalagon létezett. Ezért is mondok most köszönetet Ablonczy Lászlónak, a budapesti Nemzeti Színház igazgatójának, mert baráti nógatása nélkül talán sohasem szánom rá magam az interjú publikálására; Muzsnay Magdának, a Kolozsvári Rádió magyar szerkesztősége főmunkatársának pedig azt köszönöm, hogy oly készséggel bocsátotta rendelkezésemre az intézmény szalagtárában őrzött felvételt.

Kiadatlan interjú Harag Györggyel

– Melyek voltak azok a belső indítékok és azok a külső ráhatások, amelyek egyértelműen a színház felé vezették Harag Györgyöt? A válasz már csak azért sem lehet érdektelen, mivel a gyermek- és ifjúévek olyan vidéki városokhoz – Margittához, illetve Tasnádhoz – kötik, amelyekben nem voltak állandó színházak. Hol és hogyan ismeri meg a színházak világát, s melyek azok a színházak, amelyek pályájának későbbi alakulásában érezhetően nyomot hagytak? Az első kérdés máris kettőnek sikerült, ám Harag György közismerten nemcsak kiváló rendező, hanem egyszerű interjúalany is, és várjuk a válaszát.

– Az igazság az, hogy nem tudok ezekre a kérdésekre válaszolni, mert mindig az az érzésem, hogy valami nagyon lényegeset kellene mondanom, hogy... Ahogyan Kőmíves Nagy Lajos,[1] öreg tanárom kérdezte: „Mikor lobbant fel benned a szent

Láng?" Azt hiszem, sokan emlékeznek a teremben[2] erre a mondatára, erre a kérdésére. Nem tudnám megmondani, hogy „a szent láng" valaha is fellobbant-e és egyáltalán fellobbant-e? Azt sem mondhatnám, hogy „a színház varázsa ejtett rabul". Csak egy parányi élményemre emlékszem. Egész kicsi koromban, Tasnádon megjelent – ha jól emlékszem – Vígh Ernő[3] társulata. És a plakátokon meghirdették a nyitóelőadást, a János vitézt. És a szüleim, akik színházba járó emberek voltak, megígérték, hogy elvisznek a bemutatóra. De azt mondták: addig egy kicsit feküdjek le, és – otthon hagytak. Nem vittek el, mert elaludtam. És ez a dolog furcsa sebet ejtett bennem. És úgy emlékszem, talán nyolc-kilenc éves lehettem, vagy tíz, amikor elhatároztam, hogy csakis színházban kell majd dolgoznom, mert ott, úgy látszik, van valami furcsa dolog, amit tiltanak. Tizenhat éves koromban egyszer apám megkérdezte: „Tulajdonképpen te mi akarsz lenni?" És én gondolkodás nélkül azt mondtam, hogy színházi rendező... Most, amikor visszagondolok erre, állítom, hogy akkor nem tudtam: mi az, hogy színházi rendező; csak sejtettem, hogy a színházban valami fontos szerepet játszik. (Bár sokan megkérdőjelezik ennek jelenlegi fontosságát, de...) S azt mondja apám: „Jó, jó, színházi rendező akarsz lenni, de miből fogsz megélni?!" S mint később bebizonyosodott, tulajdonképpen helyénvaló kérdés volt.

Szóval: ilyen egyszerű dolgok indították meg bennem tudat alatt (vagy nem is tudom, hogyan) a színház iránti szeretetet. Vagy talán az, hogy soha nem volt érzékem a matematika iránt, a fizika iránt, tehát praktikus pályán nem tudtam megélni. De tény az, hogy szerettem színházba járni, annak ellenére, hogy az első élményem egészen furcsa volt. Mert 1937-ben a III. Richárdot néztem meg Budapesten. Persze nem emlékszem,[4] csak úgy halványan, hogy valaki púpos volt és sánta. Később Váradon sok előadást láttam a harmincas évek közepétől. Akkor is, amikor megszűnt a váradi színház,[5] utána jött a Thália Kolozsvárról. Majd '40 után Váradon, Kolozsváron. Színházbajáró lettem úgy, ahogyan ma a gyerekek vagy a fiatalok színházba szeretnek járni. De nem tudnám azt mondani... hogy ezek közül... a varázslaton kívül, amit mindenki érez, amikor színházba megy, és... A régi színháznak más volt a szaga és a hangulata is, mint talán most. Kevésbé volt steril. Intimebb volt és nagyon furcsa szagú...

Egyszer valamelyik vidéki városban jártam, ahol egy régi színházépületbe mentünk be hátul. És olyan furcsa szag volt a lépcsőházban. Ismerős. Olyan... a masztix, a régi ruhák, a különös illatok furcsa keveréke ez a szag. És a poré. Mert por és huzat minden „rendes" színházban mindig van. S úgy emlékeztem, hogy ez tulajdonképpen olyan, mint '45–'46-ban a kolozsvári színházban, ahol először léptem be hátul a Cigánybáróba statisztálni. Megérkeztem délután Kolozsvárra és este már ott álltam a színpadon, alabárddal a kincseket őriztem. Tehát az a szag tért vissza. És van is egy ilyen közhelynek számító mondás a színházban: aki megszagolta a masztix szagát, az mindig odavágyik vissza.

(Én speciel a masztixszal soha nem voltam jó viszonyban, mert nem tudtam ragasztani. Pedig fiatal koromban nagyon sok ragasztanivalóm volt. Mindig öreg-szerepeket kaptam az első kétéves színészkoromban. S amikor Táncsics Mihályt kellett alakítanom a Szabadság, szerelem című darabban – nem a kérdésre válaszolok, ez csak úgy eszembe jutott –, már ki kellett találnom valami új-öreg alakítást. Akkor bejöttem a színpadra – az első rendelkezőpróbán – meggörnyedten. S azt mondja Kőmíves Nagy Lajos, aki rendezte: „Te, fiam, mit csinálsz?" Mondom: „Az öreg Táncsicsot próbálom". Azt mondja: „S hát hány éves?" Mondom: „Negyven"...)

Én nem tudom, hogy ez túlságosan fontos-e: honnan indult, hogyan kapott kedvet a színházhoz valaki, hacsak nem valami isteni indíttatása volt annak az alkotónak vagy művésznek. A lényeg, azt hiszem, az: hogyha már kedvet kapott hozzá, akkor tudott-e valami eredményt produkálni vagy sem? Ez a fő kérdés, azt hiszem.

– Mégiscsak elhangzott itt néhány színház neve. Ismert az, hogy a Kolozsvári Állami Magyar Színházban indult a pálya, 1953-ban pedig Nagybányára ment színházat alapítani; amikor ez 1956-ban Szatmárra költözött, tovább vezeti igazgató-főrendezőként. 1963-tól a marosvásárhelyi, jelenleg megint a kolozsvári színház főrendezője. A pálya kezdeti időszakától tehát állandó, eleven kapcsolata volt – mondhatni – a romániai magyar színjátszás nagy részével. Most, a pályaív rajzát néhány pillanatra megszakítva, hadd kérdezzük meg: a mai rendező, színházi szakember érzi-e ugyanazt a szoros kapcsolatot a színházakkal? És ha igen, kérjük, mondja el: milyennek látja ezeket a színházakat ma?

– Valóban, munkám periódusainak nagy részében különösen a fent említett három színházzal volt kapcsolatom, vagyis a marosvásárhelyivel, a kolozsvárival és a szatmárival; a váradival viszont majdnem semmi, a temesvárival, a sepsiszentgyörgyivel szintén semmi. Tehát nem volt állandó kontaktusom, így áttekintőképességem sem az egész romániai magyar színjátszás vonatkozásában. Ezért nehéz véleményt mondani, mert az csak felületes volna. De... mindenesetre ismerem jól – és többé-kevésbé mindannyian ismerjük – ezeknek a színházaknak a tevékenységét. És tudjuk, hogy nagyon sok érdekes előadás született meg itt-ott, de nem rendszeresen. Tehát volt Temesváron A gondnok előadása[6], vagy itt Váradon Az alku[7], ha jól emlékszem. Nem tudok így hirtelen, kapásból idézni, de mindegyik színháznak volt – teljesen véletlenszerűen – kimagasló produkciója. De nem hiszem azt, hogy a marosvásárhelyi színháztól eltekintve, amelynek '47-től vagy '48-tól az ötvenes évek közepéig egy igazán nagyszerű periódusa volt, akad-e még olyan színházunk, amelyre bátran mondhatnám: ez állandó jelleggel képviselt egyfajta stílust vagy egyfajta színvonalat.

Nálunk a stílus, a magyar színházak stílusa, szerintem teljesen egyforma. És ez elsősorban a stílustalanságban keresendő. Tehát nincs profilja a mi színházunknak. És minden olyan kérdésfelvetés, tanulmány, amely ezeknek a színházaknak a profiljáról beszél, szerintem felületes és nem igaz. Ugyanis a profil nagyon ritkán születik meg egy színházban, nagyon ritka az, hogy egy színház előadása mindig megismerhető legyen, bármilyen körülmények között. Nagyon kevés példát tudnék mondani *a világban* erre. Mert Peter Brooknak sincsen olyan színháza, sőt a saját stílusa sem felismerhető. Egy színháznak az arculatát legjobban talán Ljubimov Taganka színházával példázhatnám. Ő egy összeszokott csapattal kialakított egyfajta játékmodort, egyfajta kifejezési eszközt, amely roppant dinamikus és széles. De abban a pillanatban, amikor egy nálánál jobb vagy hasonló képességű moszkvai rendező mint vendég eljött és egy teljesen más (különben nagyon jó) előadást rendezett, azt annyira idegen testnek érezte a saját színházában, hogy hamar le is vette a műsoráról. Tehát az a profil, amikor egy adott színházban különböző típusú, különböző formájú előadások nem élnek meg egymás mellett.

Nálunk mindez abszolút spontánul alakult ki. Ez már régen is így volt. Mi tulajdonképpen azt a tradíciót hordozzuk, amit a két világháború között Kolozsváron a Thália képviselt, ahol prózai darabokat, operát, operettet, bohózatot, kabarét játszottak. Mindent. Erre voltunk kényszerítve még akkor is, ha nem volt ilyen intenzív kabaré-roham[8], mint most Marosvásárhelytől Váradig, Szatmártól Sepsiszentgyörgyig és Temesvárig. Tehát még akkor is, amikor nem volt egy ilyen intenzív kabaré-roham,

a színházaink jellegzetesen különböző minőségű darabokat, különböző minőségű előadásokat és különböző színvonalú rendezvényeket mutattak be. Mindig minden attól függött, hogy egy rendezőnek az adott pillanatban sikerült-e egy előadást összehoznia vagy nem, de a stiláris jegyek nem voltak felismerhetőek, és – gondolom – ma sem azok a romániai magyar színjátszásban. Nagyon hibrid ez a színjátszás, nagyon eklektikus – nem tudom, még milyen idegen szót találjak ki rá –, nagyon vegyes. Mondom: nincs is lehetőségünk egy markáns profil kialakítására, csak akkor, ha olyan stúdió jellegű kis színházaink volnának, ahol mindig ugyanolyan fajta produkciókat mutatnának be. De erre nekünk nincs lehetőségünk.

Mi „ahogy esik, úgy puffan" alapon csináljuk az előadásainkat. Nem ilyen vulgáris azért ez, de mi mindig azt tesszük, amit kell, tehát ami *szükséges*. Nekem most történetesen a Csongor és Tündét kell megrendeznem, tehát azt csinálom. Néhány héttel vagy hónappal ezelőtt az Édes Annát rendeztem Jugoszláviában, és most beleestem egy egészen más dologba, mint... Tehát teljesen más az igény, más a *belső* igény, nem a közönségigény. Lehet, hogy művészprofilú színházakat igényelnénk úgy, ahogyan a vásárhelyi színháznak sikerült több szerencsés körülmény összejátszása folytán abban a periódusban egy olyan dolgot teremtenie... amely tényleg egyedülálló.

De ma is úgy érzem: nagyon egyenetlen a színvonalunk. Azt is ki merem mondani, hogy nagyon le vagyunk maradva. Le vagyunk maradva rendezőileg, színészileg, díszlettervezőileg. Stílusban vagyunk lemaradva. Persze mindig történnek kísérletek itt-ott, hiszen a fiatalok nem hagyják magukat, és most is láttunk egy kísérletformát, amivel a klasszikus színházhoz szokott közönség biztosan csodálkozva áll szembe. De nekem az az érzésem, hogy általában öreges a színházunk. Utalok az egész romániai magyar színjátszásra. Öreges, kicsit túlságosan a közönség uszályában megy. Bizonyos körülmények is hozzájátszanak, hogy a konzervativizmusunk megmaradjon. Ez általános jellemvonás mind a hat, sőt hozzáteszem: mind a hét színházunk esetében (mert a főiskola Stúdióját is ideszámítom, ami egy dinamikus, fiatal színház). És én azért mondom ezt ki, mert én magamat is mindig – azt hiszem – nyílt önkritikával néztem. Tehát be mertem vallani a sokszor népszerűtlennek tűnhető véleményt is, és – nemcsak magamnak. De úgy érzem, hogy a jelenlegi állapotunk – most minden körülménytől eltekintve és attól nem befolyásolva – helyben topogó színházat mutat. És van egy nagyon furcsa dolog. Nem tudom biztosan, hogy ezt Sztanyiszlavszkij mondta-e: egy színjátszás, amikor megreked, akkor nem a múlthoz, a közelmúlthoz nyúl vissza, nem a közelmúlt színházánál *marad*, hanem sokkal régebbi színjátszásra ered vissza. S ezt munka közben Kolozsváron tapasztalom: olyan színészek, akik híresek voltak arról, hogy a közvetlen emberi beszédet, természetes viselkedési módot elsajátították már tíz-tizenöt–húsz évvel ezelőtt, most valami furcsa módon patetizmusba, retorizmusba mentek át; olyan tulajdonságba, ami ellen mi, amikor fiatalok voltunk – a negyvenes évek közepén-végén – már felvettük a harcot az öregekkel szemben: hogy hagyjuk már a pátoszt, hagyjuk már ezt a teatralitást és vezessünk be egy új emberi hangot! S most visszatérek: a stagnálás tehát nemcsak egy helyben való topogást jelent, hanem visszafejlődést is.

– Arra kérdeznék, amire egy halvány utalás már történt az előbbi válaszban. Hadd mondjam el előtte azonban, hogy a napokban, egyik színművészünkkel beszélgetve, a pályája kezdetéről szólt s nagyjából a következőket fogalmazta meg: a marosvásárhelyi Székely Színház már akkor Sztanyiszlavszkij szellemében játszott, amikor ennek iskoláját még nem is ismerte. Ez a magyarázata annak, hogy a színház hagyományosan realista játékstílusa csu-

pán – divatos kifejezéssel – új dimenziókat kapott a Sztanyiszlavszkij-féle elmélettel való találkozás után. Ez a felfogás aztán az ötvenes évek nagy korszakát követően tovább élt, szinte megmerevedve, a hatvanas években is. A rendező Tompa Miklós, a színész Kovács György neve fémjelzi ezt a korszakot[9]*. Mi a magyarázata annak, mert bizonyára van ilyen, hogy éppen azon a Vásárhelyen történt meg az az áttörés, amelyet Nagy István Özönvíz előtt című drámájának 1971. március 20-i bemutatója jelentett. Ez a bemutató, bármennyire is fellengzősen hangzik, számunkra ma már színháztörténeti fejezetnyitás. Kántor Lajos írja a következőket: „Azóta is – tehát 1971-ről van szó – vízválasztónak tekintjük ezt az előadást a romániai magyar színház történetében, vagy talán az egész hat évtizedes történetében és természetesen Harag művészi pályáján." Ennek a kettős áttörésnek a mikéntjére, hogyanjára várjuk a választ.*

– Minden kérdés egy külön tanulmányt érdemelne. Különben elég furcsán fogalmazták meg a kérdést. Mely korszaka a marosvásárhelyi színháznak fűződik Tompa Miklós és Kovács György nevéhez? Mert a nagy korszak nemcsak az ő nevükhöz fűződik, hiszen ott volt Delly Ferenc, az egyik legnagyobb magyar színész, ott volt Szabó Ernő, az egész színház motorja és nem utolsósorban ott volt Kemény János is, mint színházvezető, színházszervező...

De... ez egy érdekes dolog. Mert Sztanyiszlavszkijt, mi, itt '48 után fedeztük fel, pedig hát ő már rég fel volt fedezve – hogy úgy mondjam. Az az iskola, amit Szabó Ernő meg Tompa kijárt, az már Sztaniszlavszkij-iskola volt. Mert hiszen a mártírhalált, hősi halált halt Horváth Árpádtól kezdve egészen Németh Antalig –, aki, mint tudjuk, a Tompa tanára volt – a harmincas évek közepén-végén már tanulmányozták és alkalmazták a Sztanyiszlavszkij-féle színházat. De ez Marosvásárhelyen tényleg összejött és egy friss, erős, fantasztikusan érdekes színház volt. Hiszen összegyűjtötte a legjobb erőket akkor. Például Kolozsvárról. És könyvet lehetne írni arról, hogy a kolozsvári színház miként deprofesszionalizálódott '45–'46 után. A kolozsvári színház egy nagy monstrum volt, egy hatalmas színház opera, operett, prózai részleggel és... csodák csodája: a legjobb színészek elmentek onnan. De nemcsak a legjobb színészek, a legjobb műszakiak is. Átmentek Marosvásárhelyre....

Ez egy nagyon bonyolult dolog. A színháztörténet ezzel nem foglalkozott. Mindig csak nagy általánosságokban beszélünk a kolozsvári színház százkilencven-nemtudomhány éves történetéről, de ez a nagyon érdekes periódus a színházunk történetében mindmáig feldolgozatlan. Kolozsvárra akkor szerződött egy csomó féldilettáns meg egészen dilettáns, mialatt Kőszegi Margit, Andrási Márton, Váradi Rudolf (biztosan emlékeznek még ezekre a nevekre) a kolozsvári színházat elhagyta és átment Marosvásárhelyre. De átment Nagy Sándor, a kellékes, aki a világ egyik legjobb színházi embere volt. És így tovább sorolhatnám a műszakiakat is.

Ez egy borzasztóan furcsa kép. Ugyanis: a Sztanyiszlavszkij-iskolának volt/van egy nagyon érdekes alaptörvénye: az igazság. Az igazság... Jó, most is az, de akkor az igazság úgy egy az egyben tekintődött. Tehát a színpadi művet egy kellett színpadra állítani, olyan hiteles díszletben, olyan igaz lélektani, világos kapcsolatokkal, a jellemek és a típusok világos, lényegi megfogalmazásával, ahol nem lehetett „modernkedni". Tehát nem lehetett kulisszák nélkül játszani, nem lehetett új dimenziókat adni a műveknek, nem lehetett mást csinálni, nem lehetett pótolni az ember, tiszta, egyszerű emberi kapcsolatokat sem zenével, sem más külső eszközzel. S akkor létrejött egy zárt realista színház. Ott produkálták az Úri muritól[10] kezdve a Tartuffe-ön[11] keresztül

Az ész bajjal jár[12] c. darabot, (az év legjobb előadása volt), a Jegor Bulicsovot[13] – és lehetne sorolni egy periódusnak, egy nem túl hosszantartó periódusnak a jobbnál jobb előadásait; mert hiszen egy nagy színház nem él meg többet, mint hét év.

És amit mondok, az egy furcsa dolog: egy nagy színház nagy periódusa hét év. Akkor mélypont következik, de utána újra feltámadhat, mert egy együttes (olyan struktúrájú az egész mesterség) hét–nyolc évnél tovább nem tud együtt lenni. Nem tud teljesíteni ugyanazon a szinten. Tehát olyan hét–nyolc éves periódus jött létre ott, ahol megszülettek ezek a mindig ugyanolyan stílusú előadások, mert ez volt a kor követelménye. És ez a marosvásárhelyi színház akkor kezdett lefelé haladni, hogy úgy mondjam: stagnálni, amikor a realizmusnak az *egyfajta* alkalmazása a színpadon megszűnt. Amikor parttalanná vált, amikor a realizmusba már belefért sok minden más, nemcsak a szoba egy az egyben, hanem az egyszerű lélektani kapcsolatok. Olyan darabokkal kezdődött... Új darabok kerültek a repertoárba és olyan új szelek fújtak, olyan új hullámok jöttek a színház világába (nemcsak nálunk, hanem mindenütt), amelyeknek ez a tér már szűk volt. Emlékszem, és ezt nem tudom elfelejteni, hogy még sokáig éltünk a marosvásárhelyi színház bűvöletében. Mi, mindnyájan fiatalok, akik akkor Kolozsváron vagy máshol voltunk, erre esküdtünk, erre a színházra. Még mindig esküdtünk rá és úgy mentünk az előadásokra, mint valami ünnepre. Emlékszem, hogy már rég nem volt meg az a nagy periódus, de még tartott az emlék és születtek előadások, és mi még mindig állítottuk, hogy nagyszerű, és... hogy is mondjam? Az ember kritikai és önkritikai érzéke nem fejlődik ki olyan hamar, vagy pedig eltompul könnyen.

És ott volt a vásárhelyi színház életében a Mamlock professzor[14] után a Ványa bácsi[15]. Nagy produkció! Kovács György mint Asztrov, Lohinszky Ványai bácsi, Erdős Irma Szonya, Lavotta Károly Szerebrjakov és így tovább. Brătăşeanu a bukaresti díszlettervező, Tompa Miklós a rendező... És ez éppen olyan volt, azaz azt hittük, hogy éppen olyan, mint az addigi vásárhelyi nagy realista előadások. (Amelyekre a bukaresti kollégák akár lejöttek Vásárhelyre és csodálták, akár pedig a marosvásárhelyi színház ment Bukarestbe: ott Bulandra asszonytól kezdve Moni Ghelerterig, Sică Alexandrescuig ünnepelték ezt a színházat, mint az egyik legjobbat az országban.) És jött egy olyan periódus – nem ettől az előadástól számítva –, amikor a marosvásárhelyi színház is belerekedt ebbe az állóvízszerűségbe és nem tudott kilábalni belőle. Egyre gyengébbek lettek az előadások. De valami egészen furcsa: lehet, hogy mi ezt tudtuk, lehet, hogy éreztük, de soha nem mertük kimondani.

Ezerkilencszázhatvanban én elkerültem Szatmárról, mert egy napon rájöttem, hogy nem tudok rendezni. Így van. Ennek előtte láttam valami izgalmas előadást, talán Bukarestben, és mondom: hát... ezt egy kicsit már másképpen csinálják, mint mi. Hazamentem és én is elhatároztam: a Dollárpapát[16] már úgy fogom rendezni, hogy majd valami modern dolgokat kitalálok. Mert láttam: most már nem lehet a régi módon dolgozni. És éreztem magamon, hogy valami szánalmas vergődésben vagyok. Mert sem úgy nem tudtam már dolgozni, ahogyan régen, úgy meg pláne nem tudtam, ahogyan akartam. S ott álltam és mondom: Istenem, ez vészjel! Itten valamit csinálni kell! Mert vagy megmarad az ember vidéki, biztos, nyugodt, polgári vénnek, aki a színházban csak jelen lesz, vagy pedig azt mondja, Madáchcsal, hogy maga az egész művészi élet, maga a küzdés lehet a cél. S akkor egyik napról a másikra elhatároztam, hogy elindulok és megkeresem a boldogságomat, mint Csongor. (Mert most azt rendezem, hát onnan tudok idézni.) Nekiindulok. Mert ha itt maradok, akkor itt maradok. Akkor benne maradok. Nyakig. A sárban. És elindultam. Fantasztikus, iszonyatos évek voltak. Minden

előadásom – most már elmondhatom, nyugodtan – számomra belső kudarc volt. Nem tudtam semmit. Szóval, mindig történt valami, de nem tudtam, nem tudtam megrendezni a Pompás Gedeont[17], Sütő András vígjátékát, nem tudtam megrendezni a Platonov szerelmeit[18]. Nem tudtam megrendezni a Macbethet[19] sem. Ezeket persze mind rendeztem, azért mondom. És a Tartuffe-öt végérvényesen nem tudtam megrendezni. Emlékszem, a Macbeth egyik előadására eljött Andrei Şerban, a híres román rendező egy olasz kollégával és azt mondták: az első öt perc után azt hittük, hogy ez a Living Theater, a híres angol színház előadásának a szintjén lesz, aztán még öt perc után Csajágaröcsögén voltunk újra. Hát... És én tudtam, hogy ez így nem megy. Minden előadásom középszerű volt. Emlékszem, elmentem Bukarestbe. És gondolom, számos kollégám, aki itt jelen van, ugyancsak elment megnézni a Pintilie-féle Farsangot, vagy a Rameau unokaöccsét, vagy a Troilus és Cressidát. És éreztem, hogy istenem!, hát látom ezt és csodálom. De hogyan lehet ehhez közelíteni?! Mert a reflexeim nem erre állnak és nem állnak így rá, nem ilyen dinamikusak. Az ember... Hogy mondjam? Tényleg, ahogyan József Attila mondta: pokolra kell hogy menjen néhány évig. És én pokolra is jártam, és próbáltam, és kerestem, és vergődtem. Ez tíz évet tartott. Elég nagy idő. De mégsem nagy idő, hogyha megéri. Tíz évig tartott és tényleg nem tudtam produkálni egyetlenegy kimagasló előadást sem. Most én ezt tökéletesen le tudom mérni.

S akkor kezdtünk neki Nagy István Özönvíz előtt című darabjának a próbáihoz Marosvásárhelyen. Na mostan... Kell az, hogy egy társulat olyan állapotban legyen: érezze, majdnem kollektíven, hogy lépni kell! Tehát nem elég csak próbálni, csak termelni, hanem egy más minőségbe kell átlépni. Lent kell, hogy legyen egy ilyen belső igény a csapatban. Lehet, hogy nem az egész társulatban, csupán a társulat egy részében. Ha ez kialakul, akkor már nagyon könnyű, illetve sokkal könnyebb a lépés. Ez az igény megvolt a marosvásárhelyi együttesnek abban a részében, amellyel én elkezdtem a munkát. És próbálok nyolc napig, tíz napig és érzem: itt valaminek történnie kell! És nem történt semmi. Az első próbáim ugyanolyanok voltak, mint addig. S tudtam, ha én úgy próbálok tovább, ahogyan az addigi darabjaimat próbáltam, akkor annak semmi eredménye nem lesz. S azt mondtam egy pénteki napon: „Most hallgassatok ide. Abbahagyjuk. Tizenegy próba után vagyunk. Sok. Most abbahagyjuk, hétfőn újrakezdjük és egy teljesen új koncepcióval jövök." Azt mondják: „Jó!" Mert mindnyájan érezték, hogy nem jó úton vagyunk, illetve... nemhogy nem jó úton vagyunk, hanem *ugyanazon* az úton vagyunk. Hazamentem és arra gondoltam: van két és fél nap gondolkodási időm, valami majd lesz. Ahogyan én szoktam... vasárnap estig semmin nem gondolkoztam. S vasárnap este leültem, mondom: „Jézusisten, most kell koncepciót találni! De hol keressem?! Valami mást kell találni..." Olvasgatni kezdtem a mások előadásairól, meg előadások leírásáról. Semmi. Szóval nagyon izgalmasak voltak, de nem lehetett alkalmazni őket. Azért még másolni is nagyon nehéz a színházban...

Szóval, ültem és mondtam: „Istenem! Ebben a darabban olyan furcsa dolgok történnek. Milyen világ ez? Harmincas évek..." És eszembe jutott valami... Azért mondtam itt el ezt, mert lehet, hogy másokat nem érdekelné, itt azonban – mondjuk úgy – van egy kis pikantériája a dolognak.

Vakációra jöttem a nagynénémhez Váradra. A Körös utca 36. szám alatt lakott, akkor ezt az utcát Tache Ionescunak nevezték. Szegények voltak nagyon, udvari lakásban laktak s egy szobájuk ki volt adva egy színészházaspárnak. A színészházaspárt úgy hívták, hogy Stoll Béla[20] és neje. Stoll Bélát '30-ban, amikor megszűnt a váradi színház, elbocsátották, és a Thália nem alkalmazta. S ott állt a családjával, a feleségével a teljes

nyomorban; nem a szélén, hanem benne. És én nem is tudom, miből éltek? Emlékszem, engem kértek meg néhányszor, hogy menjek el a kifőzdébe és hozzak fel ebédet. De nem fizettek. S ez mindig egy drámát jelentett. „Nem, én nem adok azoknak a... Menjenek a francba, nem adok!" De adott a végén, hiszen a kosztadónő, a szegény, ő is abból élt. S én vittem... De ezt nem lehetett minden nap megcsinálni. És emlékszem, hogy ott laktam-aludtam a mellettük levő szobában, és hallottam, hogy valami iszonyúan ordítanak egymásra, de valami embertelen hangon. Ma sem tudom elfelejteni, pedig csaknem 50 éve annak. Durván, vadul, kegyetlenül ordítottak egymásra. És aztán néma csend volt. Félóráig halálos csend. S akkor egyszercsak zokogás hallatszott. Mondom: „Istenem! Ez, ez a család majdnem olyan helyzetben van, mint Stollék. Ezek hallgatnak, nincs mit mondaniuk egymásnak..." És igen... bútor sem volt a lakásban, mert már mindent eladtak, már csak a legszükségesebb maradt. Tehát a színpadnak is olyannak kell lennie: üres lesz és csak ül két ember és vagy nem beszél egymással, vagy ordít egymással...

Ebből indultunk ki azon a hétfő reggelen, s onnantól kezdve valami fantasztikus módon jöttek az ötletek. Hát... nyilván benne volt tíz év vergődése, meg az élmények, meg a színészek fantáziája; mert minden ellenkező híresztelés dacára anélkül, a színészek fantáziája nélkül nem lehet. Benne volt az is. És valami olyan fantasztikus dolog történt hétfőn délelőtt, úgy tizenkét óra fele... Ezek ketten, a család, ott ültek tehetetlenül, amikor Illyés Kinga, aki egy cselédlányt játszott, megjelent hátul egy gyermekkocsival. Előzőleg odasúgtam neki: Kinga, amikor bejön ebbe a csendbe, kezdjen el valami furcsa népdalt énekelni, hogy a gyereket altassa el. S ebben a halálos csendben egyszer csak szünet, aztán csak a kocsi zörög, majd Kinga elkezd énekelni. Olyan zokogásban törtek ki, hogy nem tudták folytatni a próbát. Tehát innen látszott, hogy valami történt, valami, ami több volt a normális, szokványos próbánál.

Hát így született meg az Özönvíz előtt előadása[21]. Persze, ez sokkal bonyolultabb volt, csak nem akarom nyújtani az időt. Ha már kérdezték, hogyan született meg, hát elmondtam: ilyenformán kapcsolódtak az élmények. Sok minden élmény, mert... eszembe jutott még valami.

Ugyanabba a Körös utcai udvarba egyszer bejött egy férfi. (Nem tudom, majd mond-e a neve valakinek valamit?) Szürke civilruhában érkezett, borzasztóan sovány volt és a haja hófehér. És bement a szomszédba, ahol valami Szabó család lakott. Én kíváncsi voltam, hát utánamentem. Néztem. Ő ült, bent ült a konyhában, s mire én beértem, már aludt. Ülve. Megkérdeztem: ki ez? Azt mondták: most jött Doftanáról[22] nemrég, úgy hívják, hogy Iványi Karcsi. Huszonhárom éves és hófehér a haja. Akkor innen inspirálódtam: van a darabban egy szereplő, aki illegális munkát végez Bukarestben, s aki – amikor megérkezik – nem szól semmit, csak bejön és elalszik. Szóval, mondjuk úgy, hogy ezt a színpadi alakot ebből az élményből merítettem.

– Harag György rendezői pályáján a nagy megvalósítás a Sütő-tetralógia kolozsvári színpadra állítása. Társalkotója lett egy olyan műnek, amely nézők ezrei számára vált felemelő, hitet adó ünneppé, mint történt az az Egy lócsiszár virágvasárnapja, a Csillag a máglyán, a Káin és Ábel és a Szúzai menyegző előadásain. Azóta, a sajtóból értesülhettünk róla, trilógiát rendezett Újvidéken, három Csehov-darabot: a Három nővért, A cseresznyéskertet és a Ványa bácsit. Ezekről az előadásokról szólva arra kérem, beszéljen munkamódszeréről, azokról a sajátos műhelygondokról, amelyek egy-egy darab színpadra állítása közben foglalkoztatják. Kész rendezőpéldánnyal vagy csupán fölvázolt elképzeléssel kezd hozzá egy-egy darab megrendezéséhez?

– Furcsa dolog, furcsa kérdés, és nem tudom, hogy milyen lesz a válaszom, mert úgy alakult az élet az utóbbi hónapokban, hogy Kolozsváron, az eredeti elképzelésnek megfelelően, Az ember tragédiáját kellett volna színpadra állítani. Helyette azonban egy másik darabot kellett találni gyorsan[23], hogy rendezzem én meg. És kérdezték: hát mi lehetne, ami egyenértékű az előzővel? Gondolkoznak és azt mondják, hogy a Csongor és Tünde. Mondom: jó, legyen a Csongor és Tünde. Majd én kitalálok valamit, hogy ne legyen konvencionális. S ezzel elmentem Jugoszláviába.

Ott az Édes Annát rendeztem, és közben egy este elővettem a Csongor és Tündét: na, elolvasom, frissen-frissiben, nézzük, mit lehet belőle csinálni? Elolvastam, s amikor letettem a szöveget, kétségbeestem: Jézus Mária! Leveszem a kalapom azok előtt, akik ezt a darabot megrendezték az elmúlt években. Mert mindenütt megrendezték. Itt Váradon is, Vásárhelyen is, Kolozsváron is, mindenütt. Mondom: *csodásan* rendezték, ezt másképp nem is lehet megcsinálni. De mit fogok én csinálni, istenem? Nem tudom. Csak éreztem, hogy valamit, valamit muszáj kitalálni...

Amikor ezt mondom, a kolozsvári közönségszervezőnek már borsódzik a háta: „Megint kitalál valamit!" Ezt azért elmondom... Néhány nappal ezelőtt azt mondja Kóry Tibor szervező Csulak Sándor általános igazgatónak:

– Csulak elvtárs, kéne már valami nagysikerű operettet csinálni.

Tudniillik már minden kimerült, a világ összes operettjét eljátszották. Azt mondja az igazgató:

– Hát, Tibikém, most lesz a Cigánybáró.

– A Cigánybáró?... És ki rendezi? – ujjongott fel Kóry.

– Harag György.

– Igeeen?! ... – Teljesen lehervadt szegény.

Most lehet, hogy a Csongor és Tündével is ez fog történni. De én azt hiszem, a mi legnagyobb bajunk az, hogy nem tudjuk jól elolvasni a darabokat. Illetve, a darabok – legtöbb esetben – a közönség számára, de a színház számára is összeolvadnak a látott előadások emlékével. Ezt körülbelül így fogalmazta meg valaki, talán éppen Brook. A Hamlet például, vagy a Bánk bán, soha nem a darabhoz kapcsolódik a néző emlékében, hanem az előadásokhoz. S amikor azt mondják nekünk, hogy az előadásnak olyannak kell lennie, mint a darabnak, akkor nem a darabra gondolnak, hanem azokra az előadásokra, amit már láttak a Hamletből, a Bánk bánból, Az ember tragédiájából vagy a Csongor és Tündéből. Azt gondolom: minden rendezőnek feladata úgy elolvasni egy művet, hogy az új életet nyerjen a színpadon. És ez a magyar színikritikában vagy drámakritikában nem létezik. Nincs újraolvasás. Csak irodalmi szempontból. Azért mondom ilyen biztosan ezt, mert a Csongor és Tündével kapcsolatban most rengeteg tanulmányt olvastam. Gyulai Pál, Babits, Bécsy Tamás és még nagyon sokaknak a tanulmányát, akik mindig kielemzik irodalmi vonatkozásait abban a hitben, hogy színházi véleményt mondanak el. De nem igaz. Az irodalomban soha, egyetlenegy utalás sincs a mű színpadi lehetőségére vagy változatára. Nekünk magunknak, színházi embereknek kell tehát újraolvasnunk a klasszikusokat, a klasszikusainkat, az örökérvényű darabokat vagy a maiakat, és egy új olvasatban kell bemutatnunk őket a közönségnek. Gyanítom, hogy a Bánk bánnak is vannak variáció-lehetőségei csakúgy, mint a Csongor és Tündének.

A Csongor és Tündéről most azért szólok részletesebben, mert ez a legfrissebb bennem, és talán mindenki számára ismert. Néhány dolgot említek meg belőle. Én a Csongor és Tündét mai környezetben játszatom. De csak azért, mert Vörösmarty

odaírta: játszódik a második kun betörés ideje alatt. Hogy az mikor volt? Nem néztem utána. Csak sejtem, hogy valamikor a középkor elején lehetett, de a szövegben azt írja Vörösmarty: Ledér énekli: „Pesten jártam iskolába". A második kun betörés alatt! Írja Vörösmarty! Majd azt mondja Ilma: „Jobb szeretnék messze lenni,... mint Pozsonytól Hortobágy." Tehát olyan fogalmak, olyan nevek, amelyek nem léteztek a második kun betörés alatt, vagy legalábbis nem voltak közhasználatban. S akkor azt gondoltam: hogyha ezt írta Vörösmarty, akkor ő nyilván tréfált, és a lényeg az, hogy ezt a nagyszerű mesét próbáljam meg közérthetővé tenni.

Mert állítom, hogy nincs olyan ember, aki – ha valaha is beült a Csongor és Tünde előadásának nézőterére –, értette, hogy miről van szó? Nagyjából megértette mindenki, hogy egy fiú keres egy szőke lányt (mert Tünde mindig szőke volt), és mindig elalszik; vagy legalábbis a lényeges momentumokban elalszik. És nagyon csodálkoznak ezen. A lány is csodálkozik: miért alszik el? Utána miért kel fel? Amikor aztán a színész is megkérdi (mert megkérdi!): „Na... most akkor miért aludjak el?" Mit mond erre a rendező? Miért aludjon el?... Borzasztóan nehéz kérdés.

Mirigy mindig zseniális, akárki játssza. Nem tudom, észrevették-e? Mert nagyon könnyű alakítani. Mirigyet a legkönnyebb alakítani, mert maszkot csinál. Csapzott, ősz valaki, görbebotot vesz a kezébe, elváltoztatja a hangját, és máris ott van – Mirigy. Tehát látni, hogy mindig intrikál. Balga is jópofa volt mindig, Ilma szintén. Ezek ketten pedig, a két főszereplő... Mindig azt mondják: ezek olyan vérszegény szerepek, de mindegy, ezeket is el kell játszani... Jó... és akkor én azt mondtam magamban – rettentő kínokat állok ki minden próbán, de ugyanakkor hallatlan gyönyörűség is –, hogy ma játszódik ez a darab. Ugyanis egy mese. Tehát tulajdonképpen mindegy, hogy mikor történik, mert a mese úgyis mesévé válik. Hiába játszatom a mai korban, úgyis mesévé válik. Bár a figurák maiak, de minden átalakul mesévé, és eddig, a negyedik felvonás elejéig, ez nagyon jól kijött...

De most jön a nagy baj, mert a csodakút... az aztán megint egy nagy probléma. Tehát adva van egy mai park. Nem olyan park, hogy ráismerni: ez ebbe vagy ebbe a városba való... Egy mai park, amely bizonyos szögekből és bizonyos fényben... A kolozsvári Sétatéren tapasztaltam ezt egyszer. A szomszéd házból néztem ki és valami furcsa volt. Lehunytam a szemem és mondom: hol vagyok?, melyik park ez?, milyen park ez? Mert akkor este, abban a világításban az nem a kolozsvári Sétatér jellegzetes jegyeit hordozta, hanem valami mást. Mondom: lehet kortalanná is tenni, meg helyhez nem kötötté a mesét. És egy ilyen furcsa parkban mindig kóválygognak bizonyos alakok. Egy ember, aki állandóan (mint egy öreg nyugdíjas, akinek már más dolga nincs), egy kopott kabátban olvas egész nap a parkban. Ez a Tudós. A Fejedelem egy deblokált katonatiszt – de nem olyan nyilvánvalóan –, akinek a hatalom elvesztése miatt obszesszió lett Zeusz... Te isten... Egyszóval: rettentően elégedetlen. A Kalmárt pedig... ismerjük ezt a figurát, amely minden korban mindig feltalálta magát, pénze mindig volt; vannak ilyen talpraesettek. Mirigy az a szomszédasszony, akit gyűlölnek és ezért viszontgyűlöl. De rá lehet fogni azt is, hogy boszorkány. A három ördögfióka három tinédzser, aki olyan rossz, mint az – ördög. Üldözik a Rókalányt, aki ugyancsak egy kis tinédzserlány. Csongor pedig az a fiatalember, aki nagyon szereti ezt a lányt. Úgy is jön be, egy csapat fiúval, Balgával meg a barátaival, amint azt az ideális világot kergetik, ahol tiszta a szerelem; ahol olyan sok mindenen kell keresztülmenni és ez nagyon nehéz. Bizonyos hatalmak gátolják őket, de hogy kik ezek, nem lehet tudni pontosan. Tény az viszont, hogy ezt a játékot szerelemmel meg évődéssel, meg eltávolodással,

meg összekapcsolódással tökéletesen meg lehet rajzolni, s az sem zavar senkit, amikor ebből az álomból, ebből a világból mesévé változunk. Úgy, hogy például szárnyakkal érkeznek a lányok. Ezt már kipróbáltuk és abszolút nem zavar senkit. Megvan, jelen van a valóság és az irracionális lét a darabban, és megpróbáltuk emberi nyelvre lefordítani a szöveget. Emberi nyelv alatt értem: ezt a csodálatos zengő-bongó nyelvet érthetővé tenni. Hát nem mondom, hogy eddig minden sikerült, de nagyon biztatóak a jelek. S hallatlan izgalmassá válik a darab, és nagyon sok helyen – shakespeare-ivé. Tehát túl a költészeten, túl a költészet filozófiai részén, egyszer csak shakespeare-i drámává is alakul át.

Miért mondtam ezt el? Ha azt mondom, hogy ez egy rendezői módszer vagy látásmód, lehet, hogy az. Mert mindig kínozom magamat, hogy másként közelítsem meg, vagy másként olvassam el azt a darabot, amit kiválasztok, vagy amit a sors rám mért, hogy rendezzem meg. És próbálom ezt a másfajta olvasatot a darab igazának s a darab tartalmának megfelelően kibontani, nem pedig mellékesen egy másik sínpályán futtatni vagy illusztrálni. Ugyanis a legtöbbünknek (nekem is és sok más kollégámnak is) az a legnagyobb baja (talán az volt, vagy néha most is előfordul), hogy az úgynevezett korszerűséget illusztráljuk. Tehát akár zenével, akár effektusokkal, akármilyen öncélú játékokkal, kötelekkel – *kívülről*. Pedig úgy érzem, hogy *belülről* kell kibányászni a darabból azokat a rejtett dolgokat, amelyek nincsenek kimondva, illetve úgy vannak kimondva, ahogyan azokat még nem játszották el. De attól nem jelenti azt, hogy nincsenek benne.

– *Azt hiszem, nem árulok el titkot, ha megmondom, hogy a bemutató március végére, április elejére várható Kolozsvárt*[24], *természetesen, de hát bízunk benne, hogy Váradon is láthatjuk majd ezt a Csongor és Tündét... Harag György egyike azoknak a rendezőknek, akik rendkívül sokat tettek a romániai magyar drámairodalom – mind a két világháború közötti időszak, mind a kortárs drámairodalom – darabjainak színpadi életre keltéséért. Sütő András, Nagy István, Asztalos István, Tomcsa Sándor, Földes Mária, Bajor Andor, Huszár Sándor, Csiki László neve szerepel azon a távolról sem teljes szerzői listán, amelyről időről időre darabokat emel ki és állít színpadra. Most, amikor elterjedt egy olyan vélemény is, hogy dramaturgiánk fejlődésben megelőzte színjátszásunkat, hogyan ítéli meg a kortárs romániai magyar drámairodalom jelenét, és – figyelembe véve az egymást követő veszteségeket, vagy egyes szerzők esetében éppenséggel az alkotói csendet – hogyan látja ennek a dramaturgiának a jövőjét?*

– Nem vagyok jós, nem tudom, hogyan lesz. Talán most, ebben a periódusban kissé mérsékeltebb arányban születnek jó darabok. Volt egy nagyon jó időszak a hatvanas, hetvenes években. Különösen a hetvenes években nagyon felfutott Székely János, Sütő András, Csiki László. Két-három olyan darabról tudok... Molnár H. Lajosnak van egy kitűnő darabja, Palocsay Zsigmondnak nem is egy. Tehát biztatóak a jelek, bár most a termés nem a legjobb. Ami pedig a hazai darabokat, a hazai drámákat illeti...

Az ember olyan furcsa helyzetbe kerül néha. Egyszer, sok évvel ezelőtt, teljesen véletlenül, kezembe került egy svéd színház egész évi repertoárja. Olvasom a furcsa svéd neveket – a hat címből öt svéd darab! Rájöttem, hogy ennek így kell lennie. Hát a színháznak nemcsak az a feladata, hogy darabokat játsszon, hanem az is, hogy segítsen az irodalom megszületésében. Mostan, gondolom, hogy sok értéket felhoztunk már az utóbbi évtizedben, mindenütt, minden színházban, mert hiszen ez egy mozgalom már. De még nagyon sok minden van. Nagyon sok minden van, ami bemutatásra vár. Például Bárd Oszkárnak van három-négy kitűnő darabja. Szabados Árpádnak, aki – azt

hiszem, váradi, de – a kolozsvári színház főrendezője volt, nyolc-tíz olyan darabja van, amit érdemes lenne megnézni. Csak hát persze, van egy furcsa előítélet. Én rendeztem Lőrinczi László A szerető című darabját[25], amire azt mondták, hogy rossz. Én meg azt mondom, hogy nagyon jó! Nem Molnár Ferenc-i technikával íródott, de valami olyan erő van benne, olyan élet... Sok függ attól, hogy egy színház hogyan közelíti meg, hogyan tálalja azt a darabot, amit műsorra tűz. De hát ez mindig így volt.

– *Harag György egyik nyilatkozatában a következőképpen fogalmazott: „Nem vagyok hajlandó két és fél hónap energiáját, várakozását, és nemcsak az enyémet, mindnyájunkét beleölni egy olyan előadásba, amely egynéhány száz embernek készül. Miközben a másik darab százötvenszer, kétszázszor megy. Sem egy Shakespeare-t, sem egy Goethét, sem egy Gorkijt nem veszek elő, mert ma már közönség nélkül én sem érzem jól magam." Ha nem mondanám, akkor is értenék, hogy Harag György a színház-közönség kapcsolatról szólva engedte meg magának ezt a keserű kifakadást. A jelenség nem ismeretlen Váradon sem. Két hónapja játsszuk zsúfolt házzal a szilveszteri kabarénak nevezett szórakoztató műsort, tegnapelőtt volt a 36. előadása. Csurka István Szájhős c. színművének december elején volt a bemutatója, s most jutottunk túl a tizedik előadáson. De ha a következő bemutató kerül szóba, egyébként roppant energikus és leleményes közönségszervezőnk már most a fejét vakarja. Mi legyen hát a teendő a színház és a közönség vonatkozásában? Különösen éles ez a kérdés most, amikor – s ez ma már senki számára nem titok –, a kabaréból élünk. Hol van az a határ, ameddig művészi elveink feladása nélkül elmehetünk a jelen körülmények között, hiszen a közönség tömegeinek ízlése és az, amit mi korszerű színjátszásnak elképzelünk, csak nagyon ritkán közelít egymáshoz.*

– A problémák közösek. Nálunk is, az egyik illető odajött hozzám: „Harag elvtárs! Most ne tessék kísérletezni, mert most pénzre van szükségünk." És igaza is van. Én rendeztem, ugye – nagy fenntartásokkal mondok véleményt a saját előadásaimról, de tényleg rendeztem – egy roppant érdekes Éjjeli menedékhelyet[26] Kolozsváron. Azon kevés művek, azon előadásaim közé tartozik, amelyek nagyon közel állnak hozzám. Nagyon szeretem és úgy érzem, hogy csakugyan sikerült egy csomó fantasztikusan érdekes dolgot megvalósítani benne. Hát... elvánszorgott az előadás 14–15-ször. Ugyanakkor A piros bugyelláris már a 117. előadásnál tartott és a közönség törte szét a bejáratot. Ilyenkor mit mond az ember? Hogy akkor én is A piros bugyellárist rendezem, mert az valóban jóleső érzés, ha önmagadnak is termelhetsz, de mit ér az egész, ha nem jut el azokhoz, akiknek csinálod, vagy akik igénylik?! Kialakul egy furcsa patthelyzet, aminek érdekessége az, hogy ez világszerte így van.

Mi kisváros vagyunk. Kolozsvár kis város. De vannak nagyvárosok. Barcelona, mondjuk; három és fél millió lakosa van. És ott is, aki másképpen csinálja Csehovot vagy Gorkijt, az csak egy 80 férőhelyes színházban tud érvényesülni. A kopasz énekesnőt 13 éve játsszák, előadásonként 76 nézőnek. Mert akkora a nézőtér. A nagyszínházban, a nyolcszáz férőhelyes teremben bizony muszáj megbízható, és a polgárságot *kiszolgáló* műveket adni.

Kivételt képez néhány olyan színházi ember, akinek a neve – sznobizmusból vagy más miatt, vagy tényleg művészetszeretetből – beviszi a közönséget az előadásra. Így van Giorgio Strehler, akinek A szecsuáni jóembere életem egyik legnagyobb élménye, és úgy van megcsinálva, hogy az... az igen! Vagy: Stein Gorkij Nyaralókját rendezte Nyugat-Berlinben. Újvidéken is játszották különben. Nyolcvan élő fát állítottak be a színpadra földdel, mindennel, mert egy erdőben játszódik ez a Gorkij-darab és négy órát tart; de mindenki tolakszik, töri össze magát, mert – Stein rendezte. Mondom, de ez nem tipikus.

A tipikus az, hogy a kőszínházban, tehát a váradi színházhoz hasonló nagyságú színházakban megbízható, korrekt előadásokat tartanak. Láttam, hogy úgy mondjam, Chicagótól Los Angelesig és Londontól Barcelonáig, láttam, hogy ez így van. S a kísérleti színház vagy a padláson van, vagy a kisszínházakban. Vagy valakitől finanszírozott színházban, és nekünk is ezt kell csinálnunk. Igenis: a kísérletezést nem szabad abbahagynunk, mert ez a kőszínházi előadásokhoz tartozó művész- és adminisztratív vezetés, a tagok megvetően beszélnek ugyan az avantgard színházról, a félprofikról, a dilettánsokról, a kísérletezőkről, de lassan átveszik belőle azt, amit fel tudnak használni ahhoz, hogy megújítsák önmagukat. Ez így történik, mert ha azok a kőszínházi előadások is csak egy kicsit mások, csak annyit, amennyit átvettek ezektől a kísérleti színházaktól, már kész nyereség. Nekünk is úgy kéne csinálni, és mindenütt, ahol ilyen termek vannak – ez is egy jó terem[27], azt hiszem –, hogy megcsináljuk azt, amit egy szűkebb, de igényes közönség feltétlenül megkíván. Mindez, hogy úgy mondjam, kapcsolatteremtő is lehet. Ugyanakkor ebbe belefér a színészek professzionalizálódása, a jövendő közönségének a nevelése, a fiatalok igénye és sok minden más. Mert valószínűleg egy bizonyos generáció a régi fajta színházat már nem fogadja el, nem érdekli. Tehát valami más kell neki, ami – nem biztos, hogy a rockszínház. Azt láttam, s nem hiszem, hogy az kell az ifjúságnak (a rockszínházról beszélek), hanem *egyfajta* rockszínház. Ami lehet nagyszerű. Például a Hair. Igen. Tehát van olyan színház, ami ma az ifjúsághoz szól, s azt a színházat is ki kell kísérletezni, hozzá kell szoktatnunk őket és magunkat. S még valami. A színészi eszköz, a művészi eszköz javítása, az állandó tréning, a ritmusban tartás (és minden más) sokkal dinamikusabb kell hogy legyen, szemben a kőszínházi előadások eléggé egy ritmusban tartott színészi és rendezői dinamikájával. Ezért a stúdiószínház elkerülhetetlen, és majd megpróbáljuk így csinálni.

Nagyon nehéz, amikor bemegyek a kolozsvári színpadra, és tudom, hogy 875 néző lesz a teremben. És az a felelősség, hogyha mostan csinálok egy olyan dolgot... Hát nekem olyan botrányaim voltak a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*lel[28],... fel voltak háborodva. Pedig csak annyit csináltam, hogy megint a gyerekkori emlékeimből merítettem... Egyszer elmentem egy birtokra. Nénik voltak ottan. Tél volt, nagy, csikorgó tél, s bementem a hálószobába. Feküdtek az ágyban; hárman két ágyban, dunyhával és plümóval. Emlékeznek erre? Mert nem fűtöttek csak egy szobában. S előttük, lábtól, az unokahúguk feküdt. Na én ezt megcsináltam. Úgy kezdődik a Nem élhetek muzsika szó nélkül második felvonása, hogy a három öregasszony fekszik a plümós ágyban és lábtól Birike. „Hát ez mi?! Hát nincs három ágya a színháznak? Ha már ágyban... De miért kell ágyban...?!" Na, és igen: „Balázs miért jön be kocsival a szobába?!" Mert behajtottunk, ugye, kocsival. Hát ha már duhaj valaki, akkor... Tudjuk, hogy a kávéházba behajtottak lovon, neki a tükörnek! „Hát mi az, hogy kocsival bejön? Hát tudja maga – kérdi tőlem a család egyik tagja –, hogy ez a Balázs soha nem ment be kocsival...?! Se a kávéházba, se a lakásba!" Hát, mondom, ez most bement. Ilyen furcsa ez...

Az is megtörténik, hogy az ember fél, amikor szemben találja magát a nagy színházzal, a nagy épülettel, a nagy teremmel, a nagy színpaddal... Nyomja az ember agyát ugye, nehogy olyasmit csináljon, ami érthetetlen. Szóval: állandóan van egy önkontrollja, öncenzúrája az embernek munka közben, és ez nagyon rossz dolog. De gondolom, hogy egy kis stúdióteremben... egyrészt *ott* mindent meg lehet és meg kell próbálni, a nagyteremben pedig jobban kell dolgozni, mint eddig.

JEGYZETEK

1. Harag György előadásában számos színművész, színházi szakember neve előfordul; róluk a *Magyar Színházművészeti Lexikon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994) és a *Színjátszó személyek* (A Hét évkönyve, Bukarest, 1982) c. kiadványokban találni szócikkeket.
2. A teremben jelen volt a nagyváradi Állami Színház magyar tagozatának (akkor ez volt a hivatalos megnevezés) szinte teljes művészszemélyzete, köztük többen Harag György egykori főiskolás kollégái, illetve a kolozsvári/marosvásárhelyi színművészeti főiskola végzettjei.
3. Neve nem szerepel a fentebb említett lexikonokban. Indig Ottó könyvében *(A nagyváradi színészet másfél évszázada 1798–1944),* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991) jelenik meg mint társulatvezető és szervező a harmincas évek elején.
4. Harag György ekkor 12 éves.
5. 1933-tól 1940-ig önálló váradi színészet gyakorlatilag nem létezett és a Kolozsvári Thália Színház R. T. látta el előadásokkal a nagyváradi közönséget is.
6. Harold Pinter: A gondnok. Bemutató: 1960. május 16. Rendező: Taub János. (Temesvár).
7. Arthur Miller: Az alku. Bemutató: 1973. október 24. Rendező: Farkas István (Nagyvárad).
8. A kabaré kifejezést nem a szó hagyományos értelmében használja Harag György, a szóban forgó időszakban ui. romániai viszonylatban az már elvesztette eredeti jelentéstartalmát. Miután mind a politikum, mind a frivolitás száműzetett a szocialista Románia színpadairól, a kabaré ekkor már egy olyan revüműsort jelentett, amelyben a zenés-táncos műsorszámokat politikailag steril vidám jelenetek szakítanak meg.
9. Tompa Miklós és Kovács György nevét egyértelműen a hatvanas évek „megmerevedett" korszakának vonatkozásában használtam, Harag György azonban félreértette a neveknek ezt a kötését. Válaszában ui. (amint az alább kiderült) olyan neveket sorol fel kiegészítőleg, amelyeknek viselői még azt megelőzően, a Székely Színház ún. „nagy korszakában" kötődtek tevékenységükkel a marosvásárhelyi színházhoz.
10. Móricz Zsigmond: Úri muri. Bemutató: 1949. május 8. Rendező: Tompa Miklós és Szabó Ernő (Marosvásárhely).
11. J. B. P. Molière: Tartuffe. Bemutató: 1949. április 14. Rendező: Szabó Ernő és Tompa Miklós (Marosvásárhely).
12. Al. Gribojedov: Az ész bajjal jár. Bemutató: 1950. február 16. Rendező: Szabó Ernő (Marosvásárhely).
13. Makszim Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek. Bemutató: 1949. március 16. Rendező: Szabó Ernő és Delly Ferenc.
14. Friedric Wolf: Mamlock professzor. Bemutató: 1960. december 6. Rendező: Kovács György (Marosvásárhely).
15. A. P. Csehov: Ványa bácsi. Bemutató: 1963. április 28. Rendező: Tompa Miklós (Marosvásárhely).
16. Gábor Andor: Dollárpapa. Bemutató: 1959. október 15. Rendező: Harag György (Szatmárnémeti).
17. Sütő András: Pompás Gedeon. Bemutató: 1967. május 5. Rendező: Harag György (Marosvásárhely).
18. A. P. Csehov: Platonov szerelmei. Bemutató: 1968. január 11. Rendező: Harag György (Marosvásárhely).
19. W. Shakespeare: Macbeth. Bemutató: 1969. május 10. Rendező: Harag György (Marosvásárhely).
20. Neve nem szerepel az említett lexikonokban. Indig Ottó idézett könyvében jelenik meg az 1930–1933-as időszakban, mint a nagyváradi Magyar Színház, majd a Modern Színház társulatának tagja. Valószínűleg ennek feloszlásakor veszti el állását.

21. Nagy István: Özönvíz előtt. Bemutató előadás: 1971. március 20. Rendező: Harag György (Marosvásárhely).
22. Hírhedt börtön a két világháború közötti Romániában.
23. Valószínűsíthető, hogy a cenzúra nem engedélyezte Az ember tragédiájának bemutatását. Harag György fogalmazása erre utal.
24. A Csongor és Tünde bemutatója 1984. április 24-én volt.
25. Lőrinczi László: A szerető. Bemutató: 1982. október 23. Rendező: Harag György (Kolozsvár).
26. Makszim Gorkij: Éjjeli menedékhely. Bemutató: 1979. március 21. (Kolozsvár).
27. A nagyváradi Városi Művelődési Ház terméről van szó, ahol Harag György előadása elhangzott.
28. Móricz Zsigmond: Nem élhetek muzsikaszó nélkül. Bemutató: 1980. március 28. Rendező: Harag György (Kolozsvár).

BERNÁTH CSABA: A KŐRÖSFŐI TEMPLOM

Fájdalmas búcsú Páskándi Gézától

A *hír*, amelyre hónapok óta szorongva gondoltunk, amelynek cáfolatául oly mohó reménykedéssel vettük és adtuk tovább azt, ami Róla hozzánk érkezett – itt van már, visszavonhatatlanul. Elvégeztetett.

„Gézával *valami* történt" – jött utánam a telefonüzenet – merthogy a kiadott műsortól eltérően újra sugározták tavaly őszi beszélgetését Csiki Lacival. Így mondta a feleségem: *valami történt*. A kegyetlen valóságot még akkor is megpróbáltuk szavak mögé rejteni. Hasztalan.

Az élet és az írói pálya lezárult. Amit addig írtak, mondtak Róla, az a kritikáé volt. Ettől a pillanattól fogva birtokba veszi őt az irodalomtörténet.

Én most különben sem tudnék ilyen feladatra vállalkozni. S igazából nem is vagyok rá illetékes. Csak azzal próbálkozom, hogy a búcsú, a végleges elválás késleltetésére felidézzem magamban Hozzá fűződő emlékeimet. Azt a sokat és mégis oly keveset, amit az idők múlásával együtt tompuló emlékezet őriz, legszemélyesebb kincs gyanánt.

Alig három hete, hogy utoljára együtt voltunk. Látogatásomat előre beárnyékolták a baljós hírek hirtelen rosszabbra fordult állapotáról, s el is kellett halasztanom azt egy héttel. De az a nap a kegyelem ajándéka volt. Azért írhatom most azt, hogy „együtt voltunk" és nem azt, hogy „meglátogattam", vagy azt, hogy „láttam".

Öt percre terveztük előzőleg – gyötrődő, kétségbeesés és reményen túli remény között vergődő feleségével, Anikóval – ezt a látogatást a Kútvölgyi úti kórházban. S majdnem egyórásra sikerült. Odakint tavasz volt, az ablakon napfény és üdezöld áradt be, s a kórházi környezet ellenére annak a sok-sok együtt töltött órának a légkörében éreztem magam, amelyek Nagyszalonta utcai délutánjainkat-estéinket jellemezték: amikor késő éjszakába nyúló beszélgetéseken idéztünk múltat, boncolgattunk jelent, fürkésztünk jövendőt. És most vége.

Csak aki itt maradt, mormolhatja monológját arról, ami most már végérvényesen múlttá vált. Régi együttlétek emlékképeivel int búcsút a messzi múltból.

1957 március, Kolozsvár. „Valahol itt van Páskándi is, voltam együtt vele" – mondta újdonsült cellatársam az Árpád úti alagsori cellában, miután a megismerkedés első félórájában már közös ismerőseink számbavételéhez is eljutottunk. „Együtt lesz a tárgyalásotok" – jelezte egy jó hónappal később kihallgatótisztem, s hozzátette: „Aztán nehogy valami ostobaságot csináljatok!"

A tárgyaláson ismerkedtünk össze igazából: ott, a lécekből eszkábált ketrecen belül, ahol együtt kellett felelnünk az „ellenforradalmi lázító megnyilvánulások" vádjára. Ma is előttem van akkor még sudárvékony alakja, a pincei három hónaptól s a számára is szokatlan helyzettől kissé sápadtabb arca. Ma is hallom, amint a katonai törvényszék elnökének kötekedő kérdéseire nyugodtan válaszol. Nem tagad, nem mentegetőzik. Magyaráz. Érvel. Amellett, amivel a diákszövetség „ellenforradalmi" tervezetét kiegészítette: hogy miért kell a marxizmus mellett az egyetemes gondolkodás más értékeivel is megismerkednünk; hogy miért szükséges más országok fiataljaival is találkozókat szerveznünk, amelyeken gondjaikat, terveiket, céljaikat közvetlenül megismerhetjük; hogy mi a különbség a nacionalizmus/sovinizmus és a nemzeti érzés között.

Érveit – s később szintén börtönbe került ügyvédjének briliáns (a „huszadik kongresszuson" kinyilatkoztatottakra hivatkozó) védőbeszédét – a katonai bíróság hatévi börtönnel honorálta.

1958, Szamosújvár. Itt már három hónapot töltöttünk együtt egy szobában – százhuszadmagunkkal. Olyan helyzetben, amikor nemcsak a börtön külső nehézségeit kellett

elviselnünk, hanem egymást is. Remek és népszerű előadó volt, ami az ebéd és vacsora előtti hosszú órák terméketlen várakozásában igen nagy kincs. És volt benne valami olyan emberi tartás, amivel semlegesíteni tudta magában és maga körül a körülményeket.

1959 nyárelején együtt kerültünk ki a Duna-Deltába. Egész nyáron szomszéd soron kapáltuk a kukoricát, lestük, mikor nő már akkorára, hogy árnyékot tartson a kegyetlenül tűző nap ellen. Együtt szedtük össze minden erőnket, hogy elérjünk a végeláthatatlan sor végére, ahol a déli ebédszünet (és mellesleg, a híg lére eresztett ebéd) várt. Aztán ősszel és télen együtt kubikoltunk a brailai Nagyszigeten: nekem jutott a lapát, neki a talicska, s Ő ezt a beosztást azért szerette különösképpen, mert amíg egy tele talicska földdel a lassan növő gát tetejére, majd onnan visszaért, volt ideje gondolkodni, s a kubikgödör szélén állva – míg az újabb terüre várt – volt ideje gondolatait, verseit azon melegében valakinek továbbadni.

A rabsors nyomorúságait nem engedte közel magához. A Szellem embere tudott maradni ott is, ahol olykor már félállati létünk fenntartása is erőfeszítésbe került.

Két évvel korábban szabadult, mint én, s nem sokkal az én hazakerülésem után már kötete is megjelent: a letartóztatása miatt 1957-ben bezúzott *Piros madár* helyett a *Holdbumeráng*. Nem *azok a versek* voltak benne, amelyeket odabentről – Szamosújvárról vagy a salciai kubikolás szüneteiből – ismertem. S *Üvegek* c. kötetének „abszurdoid" novellái és jelenetei sem közvetlenül *arról* szóltak. De mégis *az a világ* volt: az embertelenségben megőrzött emberség diadalmaskodott bennük. Kritikusok leírták már, Ő maga is megírta/elmondta, mi mindent „köszönhet" íróként *annak az élménynek*. Amit én hozzátehetnék, az lehet, hogy csak szószaporító adalék.

Voltak közöttünk, akiknek pályája egy ilyen próba után derékba tört, kisiklott, eltorzult. Ő hazatérése után is képes volt a Szellem fölényével átszűrni magán a megaláztatást, amiben a „legemberibb" világrend hatalmasságai „a legértékesebb tőkét"; az embert részesítették.

Aztán a „Kriterion-évek" következtek, az az időszak, amelyet Kolozsváron, abban a „kitűnő légkörű szerkesztőségben" (Ő maga nevezte így) töltött. Bizonyára akkori belső nyugalma is rávetült erre az emlékére, hiszen azokban az években jutott révbe magánélete is: Anikó, majd kislányuk, Ágneske – tudom – sok mindenért kárpótolta. Újabb kötetei jelentek meg ekkor: versek, novellák, regény, nagy visszhangot kiváltott színpadi művek. Ezekben tett hitet amellett, hogy az Embert meg lehet ölni, de megalázni soha.

A megalázkodásra való képtelensége volt az, ami végül is elvitte közülünk. Itt hagyott bennünket, hogy egy – ugyancsak szűkre szabott, de a mienknél mégis tágasabb – másik emelvényről mondhassa el azt, amire itt már egyre kevésbé volt lehetőség. Vállalta érte annak az írói rangnak a feladását, amelyet közöttünk már vitathatatlanul elért, vállalta az újrakezdés minden nehézségét.

Újabb könyvei közül jó ideig csak hírmondónak jutott el hozzánk egy-egy példány. Ezek mérlegét igazából még csak ezután fogja elkészíteni az irodalomtörténet. S még csak ezután fogja megismerni, birtokba venni a hazai magyar olvasó.

Ma reggel a Kossuth rádióban (egy néhány hónappal ezelőtti interjúja egy részletét játszották be) új drámájáról beszélt, amelyben a *túlélés* alternatíváit boncolgatja: hitet téve benne a mindenáron való, gerincmeghajtó, animális túléléssel szemben ama másfajta túlélés mellett, amely egyedül méltó az emberhez, amelyben képes megőrizni önmagát, a Szellem méltóságát.

A Szellemét, amely a halál fölött is diadalmaskodik.

Kolozsvár, 1995. május 21.

Dávid Gyula